Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

2020

ISSN 1694-7452

4. Серия: педагогика, психология и филологические науки

Главный редактор:
К.ф.-м.н., доцент Кожобеков К.Г.

Заместитель главного редактора:
Д.м.н., профессор Осумбеков Б.З.

Редакционная коллегия

1. **Алимбеков Акматали** – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики Кыргызско-Турецкого университета “Манас”;
2. **Момуналиев Саткынбай Момуналиевич** – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой технологии филологического образования ОшГУ;E-mail: Smomunaliev@oshsu.kg
3. **Үкүева Бүшарипа Кожояровна** – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и психологии дошкольного, начального образования ОшГУ;E-mail: Ukueva@oshsu.kg
4. **Зулпукаров Капар Зулпукарович** – доктор филологических наук, профессор, директор Центра лингвистических исследований; E-mail: zulpukarov48@mail.ru
5. **Мадмарова Гулипа Араповна** – доктор филологических наук, и.о. профессора, декан факультета русской филологии ОшГУ; E-mail: gulipa.madmarova@mail.ru
6. **Сабирова Венера Кубатовна** – доктор филологических наук, профессор заведущая кафедрой иностранных языков и межкультурной коммуникации ОшГУ;
7. **Калыгулова С.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, декан факультета мировых языков и культур ОшГУ;
8. **Караева З.К**. – доктор филологических наук, профессор, декан факультета лингивистики МУК;
9. **Бекбалаев А.А.** – доктор филологических наук, профессор, декан гуманитарного факультета КРСУ;
10. **Жамгырчиева Гулина Толонбайевна –** доктор филологических наук, и.о. профессора кафедры кыргызской литературы ОшГУ;
11. **Элчиев Жаанбай Элчиевич –** доктор филологических наук, профессор заведующий кафедрой кыргызского языка ОшГУ.

Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан
2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.
Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10Y2016 келишими боюнча
Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)
Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт.
Редакциянын пикири макалалардын авторунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.
Жыйнактын электрондук версиясын www.oshsu.kg, vestnik.oshsu.kg, elibrary.ru сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

МАЗМУНУ

	ПЕДАГОГИКА	
1.	***Takybaeva K.S.,*** *Contribution of peace corps volunteers in teaching english*	5
2.	***Акматова Т. А., Жороева А. М., Шарип к Акибат.,*** *Практикалык маанидеги стереометриялык маселелерди чыгарууда интерактивдүү досканын ролу*	10
3	***Алиев Ш. А., Саданов А. Д.,*** *Педагогикалык теорияда жана практикада болочок информатика мугалимдеринин кесиптик даярдыгынын абалына анализ*	17
4	***Бабаев Д. Б., Джоошбекова З. Р., Джоошбекова А. Р.,*** *Билим берүү системасындагы көп маданияттуулукка тарбиялоо*	25
5.	***Дуйшоева Б. С.,*** *Комуз аткаруучулук өнөрүнүн мүнөздүү белгилери жөнүндө*	32
6.	***Джеенбаева К. А.,****Заманбап үйлөнүү үлпөтү социалдык жана маданийт практика катары: салттар жана инновациялар*	40
7.	***Кенжебайова А. Б., Маматова А. Б****., ЖОЖдун шартында келечектеги адистерди даярдоодо этнопедагогиканы колдонуу*	49
8.	***Муратали к А.,*** *Англис тилин үйрөнүүдө сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн конструктивдик ыкманы колдонуу*	58
9.	***Саданов А. Д.,*** *Болочок информатика мугалимдерин даярдоо системасын өркүндөтүүнүн факторлору*	64
10.	***Тойчубаева А. И.,****Интерактивдүү досканын артыкчылыктарын математика сабактарында пайдалануу*	71
11.	***Тайиров М.М., Тайирова Н.М., Мусаев О.М****., Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым Эшендин, Молдо Шараптын жана Молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы – XX-кылым)*	79
12.	***Эшаров Э. А., Аркабаев Н. К.,****Билим берүү тармагында кибер-социо-физикалык системаларды маалыматтык моделдөө көйгөйлөрү*	92

	ФИЛОЛОГИЯ	
1.	***Акишова Г. Т.***, *Х. Карасаевдин лексикографиялык эмгектери*	102
2.	***Абдыгапар к А., Мурадымова Е.Н.,*** *Проблема СВОЙ-ЧУЖОЙ в русскоязычном тексте (Роль варваризмов, экзотизмов, тюркизмов в прозе Л. Б.Дядюченко)*	108
3.	***Абдыкадыровой С. Р.,*** *Языковая стилизация как органический компонент перевода художественного текста*	116
4.	***Асанова Д. А., Мурадымов Н. М.,*** *«Специфика этнокультурного отображения жизни Памирских Кыргызов»*	122
5.	***Камчыева Ж. А., Тагаева З.Б.,*** *Орфографиялык көндүмдөрдү калыптандыруу*	132
6.	***Мамасадыков А. У.,*** *Сөз маанилери жана омонимдер*	138
7.	***Сакыева А. Э.,*** *“Тоо” түшүнүгү элдердин "руханий жол көрсөткүчүнүн" образы катары (Кыргызстандын оронимдеринин мисалында)*	144
8.	***Осекова Т. К.,*** *Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм салыштыруулар*	152
9.	***Үкүева Б. К., Имаралиева Ж. Р.,*** *“Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, изилдөөлөр, басылмалар*	158

УДК: 371.38; 111.11

CONTRIBUTION OF PEACE CORPS VOLUNTEERS IN TEACHING ENGLISH

Takybaeva Kasiet Sovetbekovna
E-mail: Baby_girl_312@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *This article discusses the contribution of Peace Corps volunteers in teaching English, who are requesting assistance in training. Volunteers, guided by the Peace Corps mission is to promote peace and friendship around the world, implicitly related to teaching at schools and universities as English language is a resource in the host communities. Among their responsibilities is to co-teach English classes, engage in the creation of secondary education resources, curriculum design, and also facilitate staff professional development in these areas.*

Key words*:intercultural,adaptability,personal, organizations, regional, efficient,curriculum.*

ТЫНЧТЫК КОРПУСУНУН ЫКТЫЯРЧЫЛАРЫНЫН АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ САЛЫМЫ

Такыбаева Касиет Советбековна
E-mail: Baby_girl_312@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация:*Бул макалада окутуу боюнча жардам сурап, окутуу жана англис тилин окутууда Тынчтык Корпусунун ыктыярчыларынын салымдары каралат. Тынчтык Корпусунун миссиясы-дүйнө жүзү боюнча тынчтык менен достукка өбөлгө түзүү ,толугу менен мектептерде жана жогорку окуу жайларда билим берүү, ачык маданияттар арасындагы өз ара түшүнүүнүн окутуу менен байланышкан жана аларды кабыл алуучу жамааттардын англис тилиндеги ресурсу болуп саналат.Алардын милдеттерине англис тил сабактарын чогуу окутуу, орто билим берүү үчүн ресурстарды түзүүгө салым кошуу, окуу программаларын иштеп чыгуу жана ушул тармактардагы кызматкерлердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу кирет.*

Түйүндү сөздөр: *маданияттуулук, ыңгайлашуу, инсандык, уюштуруучулук, регионду, натыйжалуу,окутуу программасы.*

ВКЛАД ВОЛОНТЕРОВ КОРПУСА МИРА В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Такыбаева Касиет Советбековна
E-mail: Baby_girl_312@mail.ru
Ошский государственый университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *Данная статья рассматривает вклад волонтеров Корпуса Мира в обучении и преподавании английскому языку, обращающихся с просьбой об оказании*

помощи в подготовке кадров. Волонтеры, руководствуясь миссией Корпуса мира по содействию мира и дружбы во всем мире, неявно связанные обучением и пониманием в преподавании в школах и университетах в качестве ресурсов английского языка в их принимающих сообществ.В их обязанности входит совместное преподавание уроков английского языка, участие в создании ресурсов для среднего образования, разработка учебных программ, а также содействие профессиональному развитию персонала в этих областях.

Ключевые слова: *межкультурность, адаптивность, личность, организации, региональный, эффективный,учебная программа.*

Abstract:

Peace Corps Volunteers have been teaching English in countries requesting training assistance from the United States. The Volunteers, guided by the Peace Corps mission to promote world peace and friendship and three goals linked implicitly to learning and explicitly to intercultural understanding, teach in schools and universities and serve as English language resources in their host communities.

As a collective, Peace Corps Volunteer teachers of English are distinguished from many paid English teachers working internationally. The Volunteers are US citizens whose characteristics include a belief in a humanitarian service, an adaptability for teaching English in under- resourced settings, and a level of cultural sensitivity and awareness that informs their teaching. Because Volunteers' teaching credentials vary widely, Peace Corps developed a TEFL certificate program to reflect 21st- century global English- teaching standards, meet host- country language learners' needs, and support the ongoing professional development of Volunteer teachers.

Introduction:

Peace Corps is not a political or religious independent federal agency of the US government that sends American volunteers to interested countries who are prepared to work abroad and ready to work in difficult conditions, if necessary, to help people of these countries who need trained personnel.

A 2017 U.S. Peace Corps activity report in Kyrgyzstan states that Kyrgyzstan today has received 25 generations of Peace Corps volunteers. Currently, more than 70 volunteers are working with local colleagues across the country to develop communities and human potential through teacher training and youth development, as well as promoting the Peace Corps mission to strengthen peace and friendship around the world.

In accordance with the priorities of the Government of Kyrgyzstan, in 2017, the Peace Corps in Kyrgyzstan implemented two main projects and one related one: “Teaching English as a Foreign Language”, “Youth Development” and “Small Grants for Community Development”.(1, p 36)

Teaching English:

TEFL Volunteers worldwide support student achievement by teaching English as a foreign language to students in primary, middle, and high school. It's a unique opportunity for Volunteers, even those starting with limited or no teaching experience, to meet global professional English standards.

Currently, the Peace Corps in the Kyrgyz Republic is implementing two main projects and one related project to develop the capacity of local communities:

- Teaching English as a Foreign Language (TEFL)

- Youth Development

- Small grants for community development

Project on teaching English as a foreign language

As a key partner of the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic, the Peer Corps Project on Teaching English as a Foreign Language (TEFL) is aimed at enhancing the professional, academic and personal potential of teachers, students and community members by improving English knowledge, skills and teaching methods. Volunteer Corps Volunteers increase the potential of English teachers through team-based instruction in English in schools and universities.

They assist educational institutions and local communities in creating or expanding resource training centers, and contribute to the development of curricula and innovative teaching materials. TEFL project volunteers work as permanent members of the teaching staff in their educational institutions and annually train about 150-200 students. Volunteers also conduct extra-curricular activities such as English language classes, computer literacy classes and youth development. From the very beginning of the project, in 1993, more than 600 TEFL volunteers worked as teachers in 200 schools and 15 universities in Kyrgyzstan.(2, pp 132-133)

In 2017, 46 TEFL project volunteers successfully worked together with 60 local English teachers. Currently, 66 TEFL project volunteers work in six regions of the

country, nine of them are distributed to pedagogical faculties of higher educational institutions and specialized lyceums and 57 volunteers to remote rural schools.

The main results:

The potential of teachers has been enhanced through team training, the provision of trainings for teachers and improved resources. 100% of local English teachers working with Peace Corps volunteers noted an improvement in knowledge, skills and a professional approach to teaching as a result of team training with volunteers. Local teachers, fellow volunteers, acknowledge that they greatly value the work of TEFL project volunteers. (Source: Survey Results from Local Teachers, March 2017).

More than eight hundred teachers improved their teaching skills and knowledge of teaching methods as a result of trainings for teachers conducted by 42 volunteers of the TEFL project through circles, trainings, seminars and summer camps.

Improved English language skills, critical thinking and independence skills among students in universities and schools through educational and extracurricular activities. In 2016, more than 9,000 students in secondary schools and universities attended English classes, jointly taught by native speakers - TEFL volunteers and local teachers. More than 3,000 students have demonstrated improved English language skills and critical thinking according to volunteer reports. With the support of volunteers and local teachers, 725 students took part in various English language contests, such as regional and regional olympiads, the FLEX exchange program, etc.(3, p 72)

The interaction of local communities with educational institutions, parents, students, local governments and organizations has been improved.

Forty two kindergarten teachers improved their skills in methodology, organization of the educational process and child psychology as a result of the training organized by the Peace Corps volunteer. In addition, the volunteer helped in teaching English to children in the kindergarten Jailoo Sultan-Sara.

As a result of the trainings conducted by Peace Corps volunteers, 50 teachers gained skills in working with students with reduced learning and learned to apply the so-called method of full physical response (Total Physical Response - The method of full physical response was developed by the American psychologist J. Asher. It is based on the principle of communication words and actions and makes it possible to learn a language using motor skills). Almost two hundred class

teachers improved their knowledge on preventing violence in schools as a result of the training "*Schools with an enabling environment for teaching children"*. Moreover, hundred parents began to take a more active part in the educational process, issues of behavior, homework and the health of their children as a result of training for parents and teachers.

Approximately, seventy three social educators in Talas oblast have improved their professional skills as a result of a two-day training to promote mental health values. They learned the basics of mental health and disorders, counseling and active listening techniques, and privacy policies. The training participants also learned how to work with people with disabilities, learned about ways to eliminate stigma and misunderstandings regarding people with disabilities, violations of the processes of focusing, writing and reading.

Camps aimed at youth development: more than 400 students improved their potential as a result of attending trainings, winter and summer camps focused on the development of professional goals, gaining new skills and learning about what knowledge and steps are necessary to achieve goals and maintain a healthy self-assertion.

Conclusion:

Volunteers helped their educational institutions to create 15 resource centers. The delivery of additional resource materials for students and teachers: dictionaries, storybooks, boards, audio materials and computers. In the framework of all these projects to provide resource materials, additional trainings were conducted on technical training and the efficient use of resources.

References:

1. Bernadine Clark, "Peace Corps Volunteers as English Teachers" page. 36, (2018)
2. Ashley Houston, "Teaching English Abroad" page. 132 - 133, (2016)
3. Albert H. Marchwardt, "Training the Peace Corps for English Teaching Abroad",page. 72, (2015)
4. Hall, Michael R "The Impact of the U.S. Peace Corps at Home and Abroad" *Progress in Development Studies* pages, 87-99 ,(2009).
5. Frontani, Heidi and Lauren Taylor "Development through civic service: the Peace Corps and national service programmers in Ghana" (1998).
6. Hapgood, David and Meridan Bennett Agents of Change: A Close Look at the Peace Corps Boston: Little, Brown & Company, 1967 *Journal of Third World Studies* 24.1.53-57 (Spring 2007).
7. Ann Arbor, "Staffing a Foreign Policy for Peace" San Francisco, page. 14 October (1960)

УДК: 004.031.42

ПРАКТИКАЛЫК МААНИДЕГИ СТЕРЕОМЕТРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ДОСКАНЫН РОЛУ

Акматова Тамара Акматовна, доцент
Жороева Айсулуу Митаевна, окутуучу
Шарип кызы Акибат, улук окутуучу
E-mail: amjoroeva@jmail.com
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул статьяда стереометриянын практикалык маанидеги маселелерин чыгарууда, башкача айтканда мейкиндиктеги фигуралардын, телолордун беттеринин аянттарын, көлөмдөрүн жана суюктукка жайгаштырылган телолордун көлөмдөрүн ж.б. табууга карата интерактивдүү досканын ролу чоң экендиги көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге интерактивдүү досканы колдонууда студенттердин предметке кызыгуулары артып, чыгармачылыктуу жөндөмдүүлүктөрү, логикалык ой жүгүртүүлөрү, дүйнө таанымдары күчөгөндүгү жана мейкиндиктеги фигуралардын образдарын так элестетүү мүмкүнчүлүккө ээ болгондугу тууралуу кеңири жазылган.*

Ачкыч сөздөр: *стереометрия, окутуу, жолдор, ой жүгүртүү, чыгармачылык, практикалык маанидеги меселелер, интерактивдүү доска, мультимедиа, көлөм, чыгаруу.*

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНОЙДОСКИ В РЕШЕНИИ СТЕРЕОМЕТРИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ

Акматова Тамара Акматовна, доцент
Жороева Айсулуу Митаевна преподаватель
Шарип кызы Акибат старший преподаватель
E-mail: amjoroeva@jmail.com
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье раскрыта роль интерактивной доски в решении стереометрических задач, имеющих практическую значимость, то есть нахождение площади, объем тел, расположенных в жидкости. Рассматривается развитие возможности точного представления образов фигур в пространстве, логического мышления, познания мира, творческих способностей и интереса к предмету при использования интерактивной доски.*

Ключевые слова: *стереометрия, обучения, способы, мышления, творчество, задачи практическойзначимости, интерактивная доска, мультимедиа, объем, решения.*

INTERACTIVE BOARD ROLE IN SOLVING THE STEREOMETRICAL PROBLEMS OF PRACTICAL MEANING

Akmatova Tamara Akmatovna,
Osh State University, Associate Professor

Zhoroeva Aisuluu Mitaevna,
Osh State University, teacher
Sharip kyzy Akibat,
Osh State University, senior lecturer
E-mail: amjoroeva@jmail.com
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *This article highlights the role of interactive board in solving practical stereometrical tasks, i.e. the squares of space figures and things surface, volume and the size of the thing in the liquid. At the same time, the interactive board develops the interest of students in the subject, their creativity, intellectual ability and world outlook and the possibility to reflect the images of space figures.*

Key words: *stereometrics, to teach, path, to think over, creativity, practical tasks, interactive board, multimedia, volume, to solve.*

1. Киришүү

Билим берүүчү мекемелерде (мектепте, коллежде, ЖОЖдо ж.б.) окуу жана тарбиялоо иштеринин эффективдүүлүгүн, сапатын жогорулатууда ар бир аудиториялык (класстык) сабактарда билим алуучулардын дүйнө таанымынын өсүшүн, кызыгуусун жана тапшырмаларды өз алдынча иштөө көндүмдөрүнө ээ болууларын камсыздоо зарыл.

Мындай олуттуу маселелерди чечүүнүн бирден-бир жолу предметке прикладдык багыт берүү, ал биринчиден, предметтик маданияттуулукту үйрөтсө, экинчиден, алган билимдерин практика жүзүндө колдоно алууну үйрөтөт.

Математика сабагында практикалык маселелерди чыгаруу - окутуудагы теория менен практиканын өз ара байланышын түзүп, математика илиминин негизин терең үйрөнүүгө жолдоп, тиги же бул эрежелерди турмуштук жана практикалык зарылчылдыкка карата калыптандырат.

Практикалык мазмундагы математикалык маселелер бир нече дисциплиналардын катышуусун аныктаган фабуланы (түшүндүрмө) жана заманбап өндүрүштөгү экономикада, тиричиликте, эмгектенүү операцияларында, кызмат кылуу сфераларында пайдалануу менен тааныштырат (Смирнова жана Смирнов, 2015).

Баарыбызга белгилүү болгондой, планиметриялык маселелердин топтомун мейкиндиктеги абалы стереометрияда каралат. Стереометрия жөнүндө билимдер, биринчиден адамзатынын логикалык жана образдуу ойломун айкалыштырып, жыйынтыгында дүйнө таанымын кеңирээк калыптандырууну практикада иш жүзүнө ашырат, экинчиден, стереометриянын закондорун пайдаланбай чиймелерди сызуу, макеттердин моделин түзүү, ар түрдүү курулуштарды жасоо мүмкүн эмес; ошондой эле табигый жана жасалма көрүнүштөгү реалдуу курулуштарды ченөөгө байланышкан жумуштардын бардык түрлөрүн аткаруу да мүмкүн эмес.

Стереометрия физика, химия, география дисциплиналары менен предметтик байланышта болуп өндүрүштө, архитектурада, курулушта жогорку профессионалдык деңгээлде пайдаланылат.

Стереометриянын бир нече аксиомасы адамзаттын реалдуу турмушундагы иш аракеттеринин жыйынтыгы. Ошондуктан, студенттерге стереометрия боюнча билим берүүдө адегенде аксиомалардын геометрияда абстрактуу мүнөзгө ээ болгонун, анын маанисин түшүндүрүү зарыл.

Стереометриянын маселелери мейкиндиктеги элестөөлөрдү, логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү эң сонун көнүгүүлөр (Абдуллаев ж.б., 2016).

2. Изилдөө ыкмалары

Геометриялык маселелерди тандоодогу өзгөчөлүктөр:

- Көрсөтмөлүүлүктүн ролунун жогорулашы. Ар бир маселеде шартын так түшүнүүнү, сүрөтүн тартууну, ага тиешелүү геометриялык жагдайларды көрсөтүүнү, чыгаруунун планын белгилөөнү, зарылчылдыкка карата кошумча түзүүлөрдү жана эсептөөлөрдү жүргүзүүгө ой жүгүртүлөт.
- Студенттердин маселелердин шартын түзүүнү билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшү. Маселеде бир гана эсептөөнү эмес, изделүүчү геометриялык фигураларды түзүү жүргүзүлөт.
- Практикалык маанидеги геометриялык маселелердин ролунун жогорулашы. Кол жеткис объектилердин аралыгын, бурчтардын чоңдугун, реалдуу предметтердин бетинин аянттарын жана көлөмдөрүн табуу иш аракеттери жүргүзүлөт. Бул учурда мейкиндиктеги фигуралардын бетинин аянттарын жана көлөмдөрүн табууга карата маселелер мисал катарында сунушталат. Студенттердин мейкиндиктеги элестөөлөрүнүн өсүшүн, мейкиндиктеги түзүүлөрдү жүргүзүүнү билүүсүн, көп грандыктардын, томпок телолордун жана алардын комбинацияларынын беттеринин аянтын жана көлөмдөрүн табууну билгендери текшерилет.

Мындай маселелерди ийгиликтүү чечүү үчүн мейкиндиктеги фигуралардын геометриялык чоңдуктарынын маанилерин табуудагы негизги формулаларды билүү жана аларды колдоно билүү; алардын сүрөттөлүшүнө кошумча түзүүлөрдү жүргүзүүнү билүүнү; маселени чыгаруу процессинде сандык туюнтмалардагы амалдарды жүргүзүүнү жана өзгөртүп түзүүлөрдү аткаруу талап кылынат. Андан сырткары геометриялык маселерди чечүүдө методдорду билүү зарыл. Бул методдор кээ бир өзгөчөлүктөрү: ар түрдүүлүгү, формалдуу баяндоодогу кыйынчылыктар, өз ара алмаштыруучулук, колдонууда так чектөөнүн жоктугу.

Стереометрияны үйрөнүүдө студенттердин мейкиндиктеги элестөөлөрүнүн өсүшүнө көңүл бөлүп, тегиздиктеги үч ченемдүү

сүрөттөлүштү түзүүнү калыптандыруу жана геометриялык формулалардын мейкиндиксиз абалын тегиздикке түшүрө алышына кароо керек. Ал үчүн анимациялык жана мультимедиялык каражаттарды пайдалануда интерактивдүү досканы колдонуу эффективдүү болот.

“Мультимедиа” түшүнүгү бул маалыматтардын бир канча формада берилиши болот. Алар: текстик, графикалык, үн менен коштолуусу, анимациялык, видео ж.б. жаңы материалдын мындай формаларда берилиши студенттердин билимди тез өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

Окутуудагы заманбап мультимедиялык каражаттардын негизгиси тиешелүү программа менен камсыздалган интерактивдүү досканы түзүүчү шаймандар: интерактивдүү доска жана анын программалык камсыздалышы, компьютер, проектор. Мында интерактивдүү досканын кошумча программа менен камсыздалышына, орнотулушуна, колдонулушуна (гарантиясына, коопсуздугуна, интернетке байланышына) көңүл бөлүү зарыл Мельникова, 2014).

Интерактивдүү доска практикалык мүнөздөгү стереометриялык маселелерди чыгарууда, фигуралардын сүрөттөлүшүн көрсөтүүдө жана алардын үн менен коштолуп кыймылга келиши менен алардын аянттарын, көлөмдөрүн эсептөөдө бир канча жеңилдикти алып келет.

Интерактивдүү доска менен иштөөдөгү негизги артыкчылыктар:

- бир канча окуу жылындагы окуу программаларынын бирдиктүүлүгүн камсыздоо;
- окутуучунун веб-сайттар жана башка ресурстар менен эффективдүү иштөөсүнө мүмкүнчүлүк түзүлүп, жаңы материалдын ыктуу берилиши;
- тайпада талкуулоого жана өз ара аракеттенишүүгө көбүрөөк мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгү;
- ресурстардын ар түрдүүлүгү жана студенттер үчүн сабак кызыктуу, пайдалуу болуп, мотивациянын берилгендиги.

Окутуучулар үчүн артыкчылыктар төмөнкүлөр:

- жаңы материалды аудиториянын ортосунда түшүндүрүп берүүсү;
- каалаган иш аракеттерди жүргүзүү мүмкүнчүлүгү (сызуу, жазуу, сүрөттөлүшүн көрсөтүү, таблица чийүү ж.б.);
- өтүлгөн теманы сактап коюу,убакытты үнөмдөө;
- окутуучулардын материалдарды өз ара бөлүштүрүп жана кайрадан колдонууга мүмкүнчүлүк алуусу;
- чоң аудитория менен иштөөгө ыңгайлуулугу;
- билим берүү иш аракеттеринде окутуучуларды жаңы мамилени издөөгө шыктандырып, алардын профессионалдык өсүшүнө өбөлгө түзгөндүгү.

Студенттер үчүн артыкчылыктар:

- сабакты кызыгуусу артат жана мотивация берет;

- жамаат менен иштөөгө көбүрөөк мүмкүнчүлүк түзүлүп, жеке жана социалдык көндүмдөрү өнүгөт;
- доскадагылардын баарын көчүрүүдөн, жазуудан кутулат, анткени флешкаларга сактап же печаттап алууга болот.
- берилип жаткан маалыматтардын татаал жерлерин ачык-так түшүнүүгө, ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алат;
- чыгармачылыктуу иштешип, өзүнө ишенимдери артат.

Эффективдүү колдонуунун факторлору:

- интерактивдүү досканы иштетүүдө окутуучунун тажрыйбасынын ашышы;
- досканы колдонуу бир гана окутуучу үчүн эмес, студенттер үчүн да зарыл болгону;
- сабакка даярдануунда окутуучуга берилген убакыт;
- сабактарга даярдануунда окутуучунун кетирген каражаты;
- окутуучулардын бири-бири менен ресурстардын жана идеялардын алмашышы;
- интерактивдүү досканын күн чакчайып тийген жагына коюлбай, доска менен проектордун ортосунда тоскоолдук болбошу;
- пайда болгон проблемаларды мнималдаштырууда ишенимдүүлүк жана техникалык колдоонун жогорку деңгээлдиги.

Бул учурда мейкиндиктеги фигуралардын беттеринин аянттарын жана көлөмдөрүн табууга карата маселелерди сунуштоого болот. Окутуучулар студенттердин мейкиндиктеги түзүүлөрдү жүргүзө алгандыгын, көп грандыктардын, айлануудан пайда болгон телолордун жана алардын комбинацияларынын беттеринин аянтын жана көлөмдөрүн табууну билүүлөрүнүн өсүшүн текшерет.

2. Жыйынтыктар жана талкуулоолор (Иретти тактагыла)

Мейкиндиктеги фигуралардын көлөмдөрүн табууга берилген маселелер менен эле бирге суюктукка жайгаштырылган тетиктер же бир идиштен экинчи бир идишке куюлган суюктуктар жөнүндө маселелер да кездешет. Суюктукка жайгаштырылган телонун көлөмүн табууга же кандайдыр-бир идиштин параметрлерин табууга карата маселелер да бар. Ал учурда идиштин формасы цилиндр, призма болушу мүмкүн.

Эмнени түшүнүү керек?

Эгерде суюктук цилиндр же призма формасындагы идишке куюлса, анда ал цилиндр же призма формасына ээ болот. Бул деген сөз цилиндрдин, призманын көлөмдөрүн табуу формуласы жогорудагы айтылган идишке куюлган суюктуктар үчүн да көлөмдөрүн табууда пайдаланылат.

Эгерде суюктук куюлган идиштин негизи кичине болсо, анда суюктуктун деңгээли (бийиктиги) жогорулайт; эгерде идиштин негизи чоң

болсо, анда суюктуктун деңгээли төмөндөйт. Мына ушул учурду интерактивдүү досканын ресурстарынын (үн менен коштоо, сүрөттөлүшүн көрсөтүү) жардамы менен студенттерге көрсөтүүдө эффективдүү жыйынтыкты аз убакыттын ичинде алууга болот.

Көлөмдөрдү табууга карата төмөндөгүдөй практикалык маселелер да кездешет. Суюктукка жайгаштырылган тетиктин көлөмүн табуу үчүн суюктукка жайгаштырылгандагы көлөм менен суюктукка жайгаштырылганга чейинки көлөмдүн айырмасын табуу жетиштүү болот.

Бир идиштен экинчи бир идишке (негизи чоң же кичине аянттагы) суюктукту куйганда суюктуктун көлөмү өзгөргөндүгүн эске алуу керек. Бул учурда бир идиштин негизинин аянтын жана бийиктигин (S_1 жана H_1) жана экинчи идиштин негизинин аянты менен бийиктигин (S_2 жана H_2) белгилеп алып, пайда болгон туюнтманы теңдештирип коюуга болот.

Интерактивдүү досканы колдонуу практикалык маанидеги маселелерди чыгарууда студенттерге пайдасы өтө чоң. Мисал катары төмөндөгү маселени карайлы.

Маселе: Цилиндрдик формадагы идишке 5000см^3 суу куюлган. Суюктуктун деңгээли 40 см ге барабар. Сууга тетик толугу менен жайгаштырылганда идиштеги суюктуктун деңгээли 15 см ге көтөрүлгөн. Тетиктиктин көлөмүн тапкыла жана аны см^3 менен туюнткула?

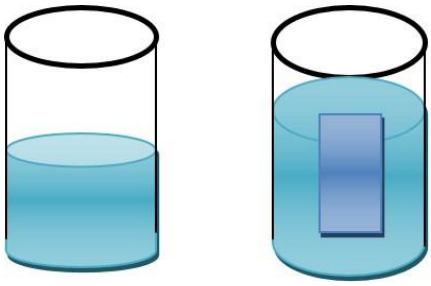

1-жол

Чыгаруу:

Цилиндрдин көлөмүн табуунун формуласы $V_{цил.}$ $S_{нег.}$ H экендигин билебиз.Суюктукка тетикти жайгаштырганда анын деңгээли жогорулайт. Суудагы тетиктин көлөмүн табуу үчүн алынган көлөмдөн (суюктукка жайгаштырылгандан кийинки тетиктин) баштапкы суюктуктун көлөмүн кемитип коюу керек. Суюктуктун деңгээли анын бийиктиги болот. Демек, бул белгилүүлөрдөн негизинин аянтын табууга болот.

5000 $S_{нег.}$

$S_{нег.}$ ——

Цилиндрдин негизи өзгөрүүсүз калат, бирок бийиктиги 40+15 барабар болот.

Изделүүчү көлөм:

$S_{нег.}$ H 125. ^{3}

Эми деталдын көлөмүн табалы.

6875 – 5000 1875 ^{3})

***2-жол**. Архимеддин закону менен эң жөнөкөй чыгарууга болот.*

Архимеддин закону боюнча тетиктин көлөмү аны кыскан суюктуктун көлөмүнө барабар. Суюктуктун мурдагы абалынан, тетикти кыскандан кийинки көлөмү 15/40 барабар. Демек,

$V_{детал}$ — – ^{3}

Жообу: ^{3}

Корутунду

Стереометриянын практикада кездешүүчү бир нече маселелерди жогорудагы жолдор менен чыгарууда интерактивдүү досканы пайдалануунун жыйынтыгынан теория менен практиканы айкалыштырып тиги же бул эрежелерди практикада зарыл экендигине басым жасалып, математика илиминин негиздерин үйрөнүүдө формалдуу эмес терең билим алууга өбөлгө түзүлөт.

Адабияттар:

1. Абдуллаев А., Инатов А., Остонов К. (2016). Роль и место использования современных педагогических технологий на уроках математики. Международный научный журнал “Символ науки” №2Y, часть 1.
2. Мельникова Л.В. (2014). Применение интерактивной доски в процессе обучения. – . – Режим доступа: http:YYrussmetod.blogspod.mdY2014Y12Yblog – post_ohtml.
3. Муминов У., Инатов А.И., Останов К. (2017). Развитие творческого мышления учащихся при изучении понятий стереометрииYY Молодой учёный. №24. С363-366. URL https:YYmoluch. ru YarchiveY158Y43998
4. Смирнова И.М., Смирнов В.А. (2015). Геометрические задачи с практическим содержанием. М.: МЦНМО, 2-е изд., доп.

УДК 378.1

ПЕДАГОГИКАЛЫК ТЕОРИЯДА ЖАНА ПРАКТИКАДА БОЛОЧОК ИНФОРМАТИКА МУГАЛИМДЕРИНИН КЕСИПТИК ДАЯРДЫГЫНЫН АБАЛЫНА АНАЛИЗ

Алиев Шаршеналы Алиевич, пед.и.д., профессор
E- mail: alidoc2010@mail.ru
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек, Кыргыз Республикасы
Саданов Абдибек Дуйшобаевич,улук окутуучу
E- mail: abdibek13@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада информатика мугалимдеринин кесиптик даярдыгынын абалына анализ жүргүзүү жана анын сапатын жогорулатуу маселелери каралган. Ошондой эле макалада билим берүү системасынын тарыхында информатика мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууну изилдөө натыйжалары баяндалган. Анын кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн базалык негизи катары маалыматтык жана билим берүү системаларын колдонуу жаатында мугалимдин кесиптик даярдыгын калыптандыруунун маанилүүлүгү көрсөтүлгөн. Бул жерде педагогикалык процесстеги түз жана кайтарым байланыштын өзгөчөлүктөрү, билим берүүчү маалыматтын ийгиликтүү иштешинин шарттары, болочок адистерди даярдоону башкарууну өркүндөтүү каражаттары изилденет. Ошондой эле маалымат коммуникациялык технологиялар каражаттарын колдонуу менен келечектеги информатика мугалимдерин адистик багыттар боюнча даярдоо процесси каралат.*

Түйүндүү сөздөр: *компетенция, усул, көйгөй, стандарт, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, информатика, аралыктан окутуу, каражат, предмет, система, окутуучу.*

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Алиев Шаршеналы Алиевич, д.пед.н., профессор
E- mail: alidoc2010@mail.ru
Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева
Бишкек, Кыргызская Республика
Саданов Абдибек Дуйшобаевич,старший преподаватель
E- mail: abdibek13@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье анализируется состояние профессиональной подготовки учителей информатики и вопросы повышения ее качества. В статье также представлены результаты исследования формирования профессиональных компетенций учителей информатики в истории системы образования. Показана значимость формирования профессиональной готовности учителя в области использования информационно-образовательных систем как базовой основы развития его профессиональной компетентности. Исследуются особенности прямой и обратной связи в педагогическом процессе, условия для успешного функционирования образовательной информации, инструменты совершенствования управления подготовкой будущих специалистов. Также будет рассмотрен процесс подготовки будущих учителей информатики по специальности с использованием информационных и коммуникационных технологий.*

Ключевые слова: *компетенция, методология, проблема, стандарт, информационно-коммуникационные технологии, информатика, дистанционное обучение, средства, предмет, система, преподаватель.*

ANALYSIS OF THE STATE OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF INFORMATICS IN PEDAGOGICAL THEORY AND PRACTICE

Aliev Sharshenaly Alievich,
doctor of pedagogical sciences, professor
E- mail: alidoc2010@mail.ru
Kyrgyz State University named after I.Arabaev
Bishkek, Kyrgyz Republic
Sadanov Abdibek Duishobaevich, senior lecturer
E- mail: abdibek13@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic,

Abstract: *The article analyzes the state of professional training of informatics teachers and issues of improving its quality. The article also presents the results of a study of the formation of professional competencies of informatics teachers in the history of the education system. The importance of the formation of the teacher's professional readiness in the field of using information and educational systems as a basic basis for the development of his professional competence is shown. The features of direct and feedback in the pedagogical process, conditions for the successful functioning of educational information, tools for improving the management of training of future specialists are investigated. The process of training future teachers of informatics in the specialty using information and communication technologies will also be considered.*

Key words: *competence, methodology, problem, standard, information and communication technologies, informatics, distance learning, means, subject, system, teacher.*

Информатика мугалимдерин даярдоо XX кылымдын 80-жылдары мектептерге практика түрүндө бир учурда “Информатика жана эсептөө техникасынын негиздери” (ИЭТН) предметин киргизүү менен башталган. Ошол мезгилдеги мектеп реформасынын негизги абалынын бири болуп, мектептердин окуу-тарбия процессине информатика жана эсептөө техникасы предметин киргизүү жана жаштардын жалпы компьютердик сабаттуулугун камсыздоо болду. Жаңы предметти окутуу үчүн 1985 жана 1986-жылдары жайкы мезгилде математика жана физика мугалимдеринин катарынан, ошондой эле билим берүүнү уюштуруучулар үчүн интенсивтүү курстук даярдоо өткөрүлгөн. Бул контингент болочоктогу физика-математика факультеттеринин 1985-1986 жылдардагы бүтүрүүчүлөрүн, информатика жана эсептөө техникасы областында тездетилген даярдоо жолу менен толукталган.

1980-жылдардын экинчи жарымындагы мамлекеттик жана аймактык билим берүү башкармалыгы тарабынан информатика жана эсептөө техникасы предметин окутуу үчүн, тез арада мугалимдерди даярдоодо чечкиндүү жана оперативтүү уюштуруу-усулдук алдын алуу чаралары, ИЭТН предметин мектептерге киргизүүнүн биринчи этаптарынын кечиктирилгис чаралары катары гана жараган. Информатика мугалимдерин үзгүлтүксүз дардоо үчүн, негизделген илимий-усулдук негиздеме жана иштеп чыгуулар керек болгон.

“Информатиканы окутуунун усулу” курсу педагогикалык жогорку окуу жайлардын окуу планына өткөн кылымдын 80-жылдарынын ортолорунда мектептерге “Информатика жана эсептөө техникасынын негиздери” предметин киргизүү менен бир учурда кирген. Информатика усулу боюнча колдонмолорду жазуу аракети, педагогоикалык жождордун авторлору тарабынан ишке ашырылган. Алардын бири 1987-жылы педагогикалык институттары үчүн окуу куралы катарында “Методика преподавания информатики” китебин чыгарган М.П.Лапчик болгон (1).

Информатика усулу курсу боюнча системдүү окуу каражатын түзүү бул жылдары кийинкиге калтырылып келген. Негизги себептеринин бири болуп, мектептин окуу планында информатика курсунун орду жана тиешелүү түрдө анын максаты, мазмуну болон. Бирок педагогикалык илимдин информатиканы окутуунун усулу жана теориясы жаңы багытынын теоретикалык базасын мазмундаштыруу жана калыптандыруу кыйынчылыктары сыяктуу башка себеби да болгон. Айрыкча Россия билим берүү академиясынын илимий мектебинин аракети менен бир эле учурда

базалык информатика илиминин тургузулушу менен заманбап информатика усулунун калыптанышы жүрдү жана толук ишеничтүү маалымат-кибернетикалык, жалпы дидактикалык негизге ээ болду. Бул информатика курсунун жана информатика мугалимдерин даярдоонун тургузулушунун биринчи мезгили болду. Информатиканы окутуунун усулу – салыштырмалуу жаш илим, анын калыптанышы бош жерден ишке ашырылган жок. Жалпы кибернетикалык билим берүүнүн мазмунун жана максатын фундаменталдык дидактикалык изилдөө, информатика предметин киргизгенге чейинки топтолгон, факультативтик сабактардагы окуучуларга кибернетиканын элементтерин окутуунун практикалык тажрыйбасы, алгоритмдештирүү жана программалоо, логиканын элементтери, эсептөө жана дискреттик математика, информатиканы окутууга жалпы билим берүү мамиледе орчундуу суроолорду иштеп чыгууга таасирин тийгизди. Информатиканы окутуунун усулу педагогика илиминин фундаменталдык бөлүгү болуп саналат, ошондуктан өзүнүн өнүгүшүндө философияга, педагогикага, психологияга, информатикага ошондой эле орто мектептин жалпыланган практикалык тажрыйбасына таянат.

Информатика усулу менен бириктирилип турган бардык усулдук-педагогикалык билимдердин жана тажрыйбалардын ичинен, жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык билим берүү-кесиптик “Информатика” адистиги боюнча мугалимдерди даярдоо программасына кирген, “Информатиканы окутуунун теориясы жана методикасы” окуу предмети бөлүнүп турат. 1993-жылы негиз катарында “Информатика” мугалимдик адистигине алгачкы кабыл алуу болгон (Омский педуниверситет). Ал эми Ош мамлекеттик университетинде алгач 2000-жылы кабыл алынган. Ошол эле учурда узак убакыт бою болочок информатика мугалимин усулдук даярдоонун мазмуну – анын кесиптик даярдыгынын эң алсыз бөлүгү болгонун белгилей кетиш керек. Узак мезгилге чейин негизги басым мезгилдүү басылмаларга жасалып келгени менен, азыркы учурда информатиканын усулу боюнча башка окуу китептеринин басылмалары пайда болду. Болочок информатика мугалимдерин усулдук жактан даярдоодо, РФ нын билим берүү министрлиги сунуштаган болжолдуу окуу программалары расмий багытта кызмат кылган. Бул окуу предметинин мазмунун, информатиканы окутуунун усулунун жалпы теоретикалык негиздерин кароо, негизги программалык-техниалык каражаттардын жыйындысы, ошндой эле информатиканын мектеп курсундагы башталгыч (пропедевтическом) базалык жана профилдик баскычында окутууда анык бир теманы үйрөнүүнүн усулдары түзөт.

Информатиканы окутуунун жалпы жана жеке усулдары, ошондой эле профилдик курстар үчүн иштелип чыккан материалдарды камтыган “Методика преподавания информатики” аттуу жаңы толугураак колдонмо 2001 – жылы чыккан (2).

Азыркы учурда информатика - айланадагы дүйнөгө системдүү-информациялык анализ кылууну калыптандыруучу, информациялык процесстерди, маалыматтарды колдонуу, сактоо, берүү, өзгөртүү жана кабыл алуунун усулдарын жана каражаттарын үйрөтүүчү илимий билимдин фундаменталдык бөлүктөрүнүн бири. Адам баласынын практикалык ишмердүүлүгүндө, информациялык технологияларды колдонууга байланышкан областтары ар дайым кеңейип барат жана тездик менен өнүгүүдө.

Информатика предметин берилгендерди иштетүүнүн каражаты жана усулдар жөнүндөгү колдонмо, техникалык илим катары, анын маңызын түрдүү жаратылыштагы системалардагы информациялык жараяндарды үйрөтүүчү фундаменталдык табигый илим катары таанып билүү катары элестетүүнү өзгөртүү, (А.П.Ершов [3, 3-8], А.А.Кузнецов [4, 13-21], К.К.Колин [5, 32-42], ж.б.), информатиканы окутуунун теорисы жана усулунун жандуу өнүгүүсүнө алып келди.

Билим берүү системасы азыркы учурда дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө каатчылыкты баштан өткөрүп жатышат. Биздин өлкөдөгү билим берүүнүн каатчылыгынын негизги себептери: техникалык адистердин билим деңгээлине салыштырганда жогорку технологиялардын тезирээк өнүгүшү; жождун бүтүрүүчүлөрү үчүн зарыл болгон маалыматтардын көлөмүнүн өсүшү; билим берүү системасынын тез өзгөрүп жаткан социалдык-экономикалык шарттарга жетишээрлик төмөн деңгээлде адаптацияланышы. Билим берүүнүн көйгөйлөрү коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн көйгөйлөрү болуп калып жатат, анткен менен азыркы информациялык дүйнөдө дүйнөлүк коомдун турмушун ар тараптан өнүктүрүү үчүн, интелектуалдык жана информациялык ресурстар көбүрөөк маниге ээ болуп баратат. Ошондуктан өлкөнү, илимдин бардык ишмердүүлүк чөйрөсүн, өндүрүштү жана билим берүүнү маалыматташтыруу, билим берүүнү өнүктүрүүгө да, өлкөнү бүтүндөй экономикалык өнүгүүсүнө да ыңгайлашууга чакырылган.

Студенттерди информатиканы окутууга даярдоонун кыйынчылыгы, информатика мугалиминин өз билимин, жөндөмдүүлүгүн жаңылап туруусун талап кылып туруучу маалыматтык техногологиялардын тез өнүгүүсү,

ошондой эле компьютердик технологиялардын жеткиликтүүлүгүнүн жана интернет колдонуучулардын санынын өсүшү менен байланыштуу,

Мугалимдин маселеси окуучуларга компьютердин колдонулуш чөйрөсүн көрсөтүү, аларды компьютерди туура колдонууга үйрөтүү, предметтер аралык байланышты колдонуу менен окуучуларда информациялык маданиятты калыптандыруу. Ошону менен бирге информатика мугалими чоң көлөмдөгү маалымат менен эффективтүү иштей ала турган, окутуунун заманбап методдорун колдоно билүүгө милдеттүү.

М.М.Абдуразаков (6, 7-9) билим берүүдө информатиканын орду жана ролу түшүнүгү өзгөргөндүгүн белгилейт:

- илимий көз караштын калыптанышында алдынкы орунду ээлөөчү, аларды кийинки профессионалдык билимге даярдоого, ойлонууну өстүрүүгө олуттуу салым кошуучу “компьютердик сабаттуулуктан” инфрматиканын жалпы билим берүү курсуна;
- мектеп курсундагы информатиканын мазмунунда максаты, маселеси, түзүлүшү жөнүндө башкача элестетүү калыптанды; (төмөнкү класстарга ылайыкталган, мектептин жогорку класстарында профилдик курстарды түзүүнү камтуу менен, информатиканы көп баскычтуу системада окутуу ж.у.с);
- информатиканы үйрөнүү окутууда жаңы информациялык технологияларды колдонуудагы каражаттар жана методдорду өздөштүрүү аркылуу окуп жаткандардын таанып билүү чыгармачылыгынын өнүгүүсүндө маанилүү ролду ойной баштады;
- информатика менен калыптануучу заманбап илимий көз караш, таануу методу (информациялык моделдөө, “эсептөө эксперименти” ж.б) жалпы илимий мааниге ээ болду, ал эми аны үйрөнүүдө өздөштүрүлүүчү ык жана көндүмдөр, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөр, жалпы интеллектуалдык мүнөз заманбап адамдын негизги компетенцияларына кирет.

Илим катары информатика предметине болгон көз караштын өзгөрүшү, анын илимий билим тутумундагы орду мектептик билим берүүнүн приоритеттериндеги радикалдуу өзгөрүүлөр менен дал келип, аны окуучунун инсандыгына буруп, билим берүүнүн инсандык багыттагы моделин ишке ашыруу аркылуу кызыкчылыктарды жана билим берүү муктаждыктарын канааттандырды.

Биринчи курстун студенттеринин информатика сабагына даярдыгын анализдеп, алар Кыргызстандагы бардык мектептерде талаптагыдай деңгээлде билим бербейт деген жыйынтыкка келишти. Мектепти

квалификациялуу кадрлар жана компьютердик шаймандар менен камсыз кылууда көйгөйлөр бар.

"550200 Информатика" адистигин алган педагогикалык окуу жайдын бүтүрүүчүсү: информатика сабагынын максаттарын, милдеттерин жана мазмунун билиши; өз программаларын иштеп чыгууга жөндөмдүү; окуучулардын окуу жана таанып-билүү иш-аракеттерине түрткү берүүнү жана башкарууну жүзөгө ашырууну; дисциплинанын айрым темаларын окутуу методикасына ээ болуусу ж.б. зарыл.

Мамлекеттик билим берүү стандартын талдап жатып, биз билим берүүдө “маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар” дисциплинасы боюнча информатика мугалимин даярдоо деңгээлине коюлган талаптарды аныктайбыз. Каралып жаткан курсту окуунун натыйжасында студент төмөнкү жөндөмдөргө жана көндүмдөргө ээ болушу керек:

- каражаттарды пайдалануунун заманбап техникалары жана ыкмалары менен тааныш болуу;
- маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар ар кандай сабактарда, ар кандай окуу жана тарбия иш чараларында;
- өзүнүн кесиптик ишинде МКТ каражаттарын колдоно билүү;
- ар кандай деңгээлдеги компьютердик тармактарга жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон билим берүү мекемесинде, МКТнын кеңири колдонулушунун шартында окуу усулдук иштерин компетенттүү уюштурууга жана өткөрүүгө даяр болуу;
- мультимедия технологияларын колдонуу шартында, окуучунун инсандыгын өнүктүрүүгө багытталган окутууну практикалык ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү менен тааныш болуу.

М.М.Абдуразаков (7,44-45) өзүнүн эмгегинде информатика мугалими биринчи кезекте билим берүүнү маалыматташтырууну ишке ашырууда чечүүчү ролду ойной тургандыгын баса белгиледи. Азыркы учурда информатика жана маалыматтык технологияларды колдонуу чөйрөсүндөгү информатика мугалимдерин жана башка адистиктерди окутуу системасынын айрым аспекттерин же компоненттерин өнүктүрүүгө багытталган көптөгөн педагогикалык изилдөөлөр бар.

С.В.Панюкованын (8, 88-95) белгилөөсүндө билим берүүнү маалыматташтыруу, мугалимдердин жана университеттин мугалимдеринин кесиптик ишинде маалыматташтыруу куралдарын колдонууга даярдыгы, башкача айтканда заманбап информатика мугалими информатика сабагын окутуу менен бирге окуу жайда билим берүү процессинин бардык тармактарында МКТны координациялоо боюнча практикалык иштерди жүргүзүүгө даяр болушу керек..

Мектептеги информатика мугалимдери предметтин мугалимдери гана эмес, биринчи кезекте мектептин педагогикалык ишмердүүлүгүн маалыматташтыруунун уюштуруучусу катары кароо керек. Информатика мугалими болуп иштөө үчүн, бардык керектүү билимдерди толугу менен алуу мүмкүн эмес, бирок эң негизгиси, бул өз алдынча билим алууга болгон каалоонун өнүгүшү. Бир эле жолу квалификацияны жогорулатуу эмес, билимди үзгүлтүксүз жаңыртуу, бардык заманбап адис үчүн эң маанилүү талап, ал эми информатика мугалими үчүн бул жөндөм аныктоочу болуп эсептелет. "Билим берүүдөгү МКТ" негизги циклинин дисциплинасын изилдөө учурунда алынган билимдер, шык-жөндөмдөр, "Билим берүүнү маалыматташтыруу" атайын курсунда, ал эми "Информатиканы окутуунун теориясы жана методикасы" боюнча алынган шык-жөндөмдөр "Информатика боюнча маселелерди чечүүнүн кесиптик багытталган курсу» атайын курсунда бекемдөө талап кылынат. МКТ каражаттарын колдонуу менен окуу процессин натыйжалуу уюштуруу, ушул предметтер боюнча билимди, көндүмдөрдү ырааттуу окуу жана бекемдөө, келечектеги информатика мугалимдеринин атайын профилдик сабактардын негизинде кесиптик даярдыгын жогорулатууну камсыз кылат.

Адабияттар:

1. Лапчик М.П. Методика преподавания информатики: Учеб. пособие для физ.-мат. факультетов пед. вузов. - Свердловск, 1987.
2. Лапчик, М.П. Методика преподавания информатики : учеб. пособие для студентов пед. вузов / Лапчик М.П. [и др.]. - М. : Академия, 2001 - 624 с.
3. Ершов, А.П. (1988) Концепция информатизации образования // Информатика и образование. - № 6. - с. 3-8.
4. Кузнецов А.А. (1997) Основные направления совершенствования методической подготовки учителя информатики в педагогических вузах/ А.А. Кузнецов, С.С. Караев //Информатика и образование. №6. - с.13-21.
5. Колин К. К. (2003) Информатизация общества и проблемы / К.К. Колин // Библиотековедение. -№2. - с. 32−42.
6. Абдуразаков М.М. (2006) Система подготовки будущего учителя информатики к профессиональной деятельности. Вестник московского городского педагогического университета. -Москва-Самара, № 1. - с. 7-9.
7. Абдуразаков М.М. (2007) Совершенствование содержания подготовки будущего учителя информатики в условиях информатизации образования: Автореф.дис. докт. пед. наук:- Москва, - 44 с.
8. Панюкова С.В. (2003) Содержание подготовки учителя к использованию информационных технологий в своей деятельности//ИНФО.-№ 10., с.88-95.

УДК:37.013

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДАГЫ КӨП МАДАНИЯТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО

Бабаев Дөлөн Бабаевич, п.и.д., профессор
E-mail-babaev.dolon@mail.ru
Эл аралык Кувейт Университети
Бишкек, Кыргыз Республикасы
Джоошбекова Зинагүл Рысбаевна, улук окутуучу
E- mail: dzinagul@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы
Джоошбекова Айнагүл Рысбаевна, т.и.д., профессор
E-mail-rusbaevna1@mail.ru
Кыргыз мамлекеттик И. Арабаев атындагы университети
Бишкек, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада көп маданияттуулукка тарбиялоонун маселелери ачып көрсөтүлгөн. Ошондой эле көп маданияттуулукка тарбиялоонун түшүнүктөрү жөнүндө дагы маалыматтар берилген. Азыркы билим берүү системасында көп маданияттуулукка тарбиялоонун ыкмалары иликтенген. Негизги максаттары жана көп маданияттуу билим берүү системасынын мазмуну жана көп маданияттуулукка тарбиялоодо мектеп сабактарын карап чыгууга көңүл бурулуусу керектиги жөнүндө айтылган. Жаштардагы көп маданияттуу билим берүүнү ишке ашыруу боюнча концептуалдык мамиле жасоонун жолдору берилген. Көп маданияттуу билим берүүнүн мазмуну, ошондой эле көп маданияттуу чөйрөдө адам баласынын жашоого даярдыгынын калыптануусун үйрөтүү жөнүндө да ойлор айтылган. Көп маданияттуу билим берүүгө болгон талап социалдык жашоону гумандаштыруу жана демократиялаштыруу процессинин маңызы менен инсанга болгон мамиленин жеткиликтүү деңгээлде болушу, ошону менен бирге эле ар бир адамдын укугу жана анын укугу корголгон коомду түзүү аракети менен шартталгандыгы жөнүндө да берилген..*

Келечектеги мугалимдер үчүн көп маданияттуулукка тарбиялоодо иш-чараларды, тренинг-семинарларды өткөрүү зарыл экендиги баса белгиленген. Улуттар аралык пикир алышуу, көп маданияттуу билим берүү жана жаштарды көп маданияттуулукка тарбиялоо маселелери жөнүндө да каралган.

Түйүндүү сөздөр*: Көп маданияттуу билим берүү, маданий баалуулуктар, ири этникалык топ, улуттук азчылыктар, көп тилдүү окутуу, көп маданияттуулукка тарбиялоо, ЖОЖдогу көп маданияттуулукка тарбиялоо менен билим берүү, улуттар аралык пикир алышуу.*

ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Бабаев Долон Бабаевич, д.п.н, профессор
E-mail-babaev.dolon@mail.ru
Международный Кувейтский Университет

Бишкек, Кыргызская Республика
Джоошбекова Зинагул Рысбаевна, старший преподаватель
E-mail-dzinagyl@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика
Джоошбекова Айнагул Рысбаевна, д.и.н., профессор
E-mail-rusbaevna1@mail.ru
Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева
Бишкек, Кыргызская Республика

Аннотация: *В этой статье расскрывается задачи поликультурной воспитании. Кроме воспитании и образовании поликультурного воспитания в статье рассматриваются информации о понятиий поликультурного воспитания. В статье рассматривается подходы поликультурного воспитания в современной системе образования. Описываются ключевые цели и содержание поликультурного образовательного процесса. Особое внимание уделяется рассмотрению школьных дисциплин в системе поликультурного воспитания. Обьясняет важность поликультурного воспитания и образования в ВУЗе.*

Рассмотрено содержание поликультурного образования, а также обучения формированию готовности к жизни в поликультурной среде. Потребность в поликультурном образовании основана на сути процесса гуманизации и демократизации общественной жизни, адекватном подходе к личности, а также усилиях по созданию общества, в котором права и права каждого человека защищены.Обсуждались также вопросы межэтнического диалога, поликультурного образования и поликультурного образования молодежи. Была подчеркнута необходимость проведения поликультурного образования и учебных семинаров для будущих учителей.

Ключевые слова: *поликультурное воспитание, культурные ценности, ведущий этнос, национальные меньшинства, многоязычное обучение, поликультурное образование, поликультурное образование и воспитание в высшей школе, межнациональное общение.*

MULTICULTURAL EDUCATION IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Babaev Dolon Babaevich,
PhD in Pedagogical Sciences,Professor
E-mail:babaev.dolon@mail.ru
International Kuwait University
Bishkek, Kyrgyz Republic
Djooshbekova Zinagul Rysbaevna ,
Senior Lecturer
E- mail: dzinagyl@mail.ru
Osh State University
Osh, Kyrgyz Republic
Dzhooshbekova Ainagul Rysbaevna ,
PhD in Historicall Sciences, Professor
E-mail:rusbaevna1@mail.ru

Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek, Kyrgyz Republic

Abstract: *The article considers the problems of multicultural education. In addition to the education of multicultural education,it discusses information about concepts of multicultural education. The article deals with the conceptual approaches of multicultural upbringing in the contemporary education system. The key purposes and content of multicultural education process are discussed. Particular attention is paid to the school disciplines in multicultural upbringing system. The importance of multicultural education in hinger education is explained.*

The content of multicultural education, as well as training in the formation of readiness for life in a multicultural environment is considered. The need for multicultural education is based on the essence of the process of humanization and democratization of public life, an adequate approach to the individual, as well as efforts to create a society in which the rights and rights of each person are protected. Issues of interethnic dialogue, multicultural education and multicultural education of young people are also discussed. The need for multicultural education and training seminars for future teachers is emphasized.

Keywords: *multicultural education, cultural values, leading ethnos, national minorities, multilingual learning, multicultural education, multicultural education and upbringing in higher education, interethnic communication.*

Киришүү

Дүйнөдө жүрүп жаткан глобалдашуу республикабыздын аймагында көп кылымдардан бери тарыхы, тили жана маданий бөтөнчөлүктөрү бар көптөгөн этникалык топтордун жашашы, алардын обьективдүү түрдө өз ара карым-катнашта болуусу, ар кандай улуттардын маданиятын үйрөнүү, аларды кайра жаратууга, өнүктүрүүгө болгон муктаждыктарын канааттандыруу таалим тарбиядагы көп маданияттуу билим берүү менен биргеликте көп маданияттуулукка тарбиялоо зарылчылыгын жаратты. Көп маданияттуу билим берүү менен тарбиялоонун идеялык-мазмундук, технологиялык жана тилдик аспекттери көп улуттуу кыргыз коомун өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарына шайкеш келет. Көп маданияттуу тарбиялоонун эффективдүү системасын куруу өсүп келе жаткан жаш муунду өз элинин маданияты менен биргеликте дүйнө элдеринин маданий баалуулуктарын өздөштүрүп, башка улуттар жана цивилизациялар менен ийкемдүү мамилелешүү компетенцияларына ээ кылат. Демек, аталган проблеманы билим берүүнүн мамлекеттик стандартын жүзөгө ашыруунун актуалдуу милдеттери катарында кароого болот. 2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясында “Глобалдык атаандаштык жана көп сандаган иштин трансчекаралык мүнөзүн кеңейтүү шартында улуттук таламдарды коргоо жана өлкөнүн беделин көтөрүү үчүн билим берүү системасы эки базалык процесстердин төмөнкүдөй макулдашуусун камсыз кылышы керек:

– маданияттын өзгөчөлүктөрүн сактоо жана өнүктүрүү, улуттук бөтөнчөлүктү жана маданияттын көп түрдүүлүгүн колдоо;

– Кыргызстанды региондук жана глобалдык билим берүү мейкиндигине киргизүү” – деген милдеттер белгиленген. **(1, 9-10)**

Көп маданияттуулукка тарбиялоо – бул көп улуттуу коомдун жана көп маданияттуулуктун демократиялык педагогикалык жообу болуп эсептелинет, ошондой эле дүйнөлүк цивилизациядагы педагогикалык маселелердин алгачкыларынын бири, анын чечими катары демократиялаштыруунун, негизи эле бүтүндөй коомдук жашоонун олуттуу шарты болгон **тарбия** жана **билим берүү** эсептелет.

Көп маданияттуулукка тарбиялоо - бул окуучуларды улуттук маданиятты, башка элдерди жана өзгөчө маданиятты билгичтигин, анын дүйнөлүк маданиятка кошкон салымын аңдап түшүнүүсүн каалоосуна дем берүү максатында окуучуларга педагогикалык таасир этүү системасы, этникалык ар түрдүүлүктү жана улуттук психологияны сыйлап кабыл алууга жөндөмдүүлүгү, башка маданиятка жана улуттук мүнөздүү көрүнүштөргө толеранттуулукка тарбиялоо. . **(2, 10-11)**

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы

«Көп маданияттуулукка тарбиялоо» түшүнүгүнөн сырткары дагы башка **маданияттар аралык билим берүү, интермаданияттуу билим берүү, көп маданияттуу билим берүү** ж.б.у.с. түшүнүктөр колдонулат. «**Көп маданияттуулукка тарбиялоо»** түшүнүгүнө эң биринчи нормативдүү аныктамалардын бири 1977-жылы: **«Тилдик, этникалык, улуттук же расалык белгилери менен айырмаланган, эки же андан көп маданият көрсөтүлгөн педагогикалык процесстин мазмунун жана уюшулушун камтыган тарбияны – көп маданияттуулукка тарбиялоонун аныктамасы»** - деп беришкен. **(3, 257)**

Кээ бир педагогдор, мисалы профессор Ле Тхан Кхои «интермаданияттуулукка тарбиялоо» түшүнүгүн илимий жана практикалык мааниде колдонуу тагыраак деп эсептеген. Аны менен бирге эле педагогикадагы этностор аралык пикир алышуунун маанилүүлүгүн да белгилей кетишкен. **(4)**

Педагогика илиминде көп маданияттуулукка тарбиялоонун маселелери XX кылымдын аягынан баштап активдүү изилдене баштаган. Проблеманын концептуалдык негиздери орус окумуштуу педагогдору А.Ю. Белогуров,

И.С. Бессарабова, Ю. Болтен, П. Горский, О.В. Гукаленко, А.Н. Джуринский, Г.Д. Дмитриев, Ф.Н. Зиатдинова, З.А. Малькова, Л.Л. Супрунова, Э.Р. Хакимова ж.б. эмгектеринде кеңири изилдөөгө алынган. Маданияттар аралык компетенцияларды калыптандыруунун педагогикалык негиздери – А.М. Гогленков, Ю.Ю. Короткий, Т.В. Любова, Ю.Ф. Мещерский жана окуучуларды толеранттуулукка тарбиялоонун педагогикалык каражаттары – Б.Б. Даумова, О.А. Масловец, Т.В. Поштарева, В.А. Тишков, Р.З. Хайруллина сыяктуу окумуштуулардын диссертациялык изилдөөлөрүндө каралган. Кыргызстанда мектеп окуучуларына көп маданияттуу билим берүүнүн теориялык-методологиялык негиздери, маданият таануучулук өңүттөн изилдениши Н.А. Асипованын эмгектеринде түптөлгөн. Айрым аспекттери, атап айтканда, кенже класс окуучуларына көп маданияттуу билим берүү маселеси Адылбек кызы Гулназ, Г.Б.Кучиковалардын, өспүрүм курактагы окуучуларды чет тилин окутуу аркылуу көп маданиятттуулукка тарбиялоо маселеси боюнча Эргешали кызы Айчүрөктүн, толеранттуулукка тарбиялоо маселеси К.М. Миталиповдун, студенттердин маданияттар аралык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары А.А. Жолчиева, Э.Ш. Нусубалиева, Г.М. Сидоровалардын диссертациялык иштеринде каралган.

Талкуулар жана натыйжалар

В.П. Борисенковдун, О.В. Гукаленконун жана А.Я. Данилюктун изилдөөлөрүндө көп маданияттуу билим берүү жана көп маданияттуулукка тарбиялоо – бул инсан тарабынан маданияттын баалуулуктарын таанып билүүсү, аларды көбөйтүү жана сактоо боюнча билим, билгичтиктерин өнүктүрүү, сабырдуулукка, гумандуулукка жана ынтымакка негизделген тарбия аркылуу маданият, адам, тарых, табият жана коом жөнүндө билимдерин өнүктүрүү деп каралат. В.В. Макаев, З.А.Малькова, Л.Л. Супруновалар “Көп маданияттуу билим берүү – көп маданияттуу чөйрөдө активдүү жана эффективдүү түрдө жашай алган, башка маданияттарды түшүнө жана урматтай алган, түрдүү улуттар, расалар, диндер менен болгон адамдар менен ынтымактуу жашай алган, маданий жана жөндөмдүү инсанды өстүрүү болуп эсептелет” – деп белгилешет.

Көп маданияттуу билим берүүнү орус педагогу А.Н.Джуринский үч топко бөлүп карайт. Алар: “плюрализм”, “тендик”, “биримдик” түшүнүктөрү. Биринчи учурда маданий көп түрдүүлүктөрдү сыйлоо жана сактоо, экинчи учурда болсо билим берүүдөгү жана тарбиялоодогу тең укуктуулуктарды

колдоо, үчүнчү учурда болсо жалпы улуттук саясий, экономикалык, руханий баалуулуктарга тарбиялоо жөнүндө айткан. **(5, 93-96)**

Келечектеги мугалимдерди көп маданияттуулукка тарбиялоонун учурдагы абалы, заманбап модели, келечекте бере турган натыйжаны жана педагогикалык шартты изилдөө максатында "Келечектеги мугалимдерди көп маданияттуулукка тарбиялоо" деген аталыштагы тандоо курсу иштелип чыкты. Каражаттар: элдик педагогика боюнча (каада-салттар, макал-ылакаптар, оюндар); видеоматериалдар. Изилдөө учурунда **илимий-теориялык анализдөө, теориялык моделдештирүү, салттуу-педагогикалык, педагогикалык эксперимент, педагогикалык тестирлөө, педагогикалык анкетирлөө, педагогикалык баарлашуу, педагогикалык сурамжылоо, педагогикалык аңгемелешүү, педагогикалык коллективдин өзгөчөлүгүн үйрөнүү жана текшерүү** усулдары колдонулду. Бул тандоо курсу Ош МУнун педагогика,психология жана дене-тарбия факультетинин жана Кыргыз-Өзбек университетинин бүтүрүүчү курстарынын студенттерине окутулду жана анын негизинде илимий изилдөө жүргүзүлдү. Тандоо курсун окутууда элдик педагогиканын каражаттары (элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү, улуттук каада-салттар жана майрамдар) колдонулду. Элибизде:

1. **Наристеге ат коюу;**
2. **Кыркын чыгаруу;**
3. **Бешикке салуу;**
4. **Сүннөт той;**
5. **Сөйкө салуу;**
6. **Кудаа түшүү;**
7. **Келин алуу;**
8. **Кыз узатуу;**
9. **Ачуу басар;**
10. **Чачыла чачуу;**
11. **Ысырыктоо;**
12. **Сеп берүү;**
13. **Калың төлөө;**
14. **Бүчү боо;**
15. **Көкүл коюу** ж.б. каада-салттарыбыз, үрп-адаттарыбыз, ырым-жырымдарыбыз бар.

Тандоо курсу **ЭТ (эксперименталдык тайпага)** окутулгандан соң, анкетирлөө алынды. Анкетирлөөнүн жыйынтыгында эксперименталдык

тайпа **ЭТ (эксперименталдык тайпа)** жана **ТТ (текшерүүчү тайпадагы)** студенттердин анкетирлөөгө берген жоопторун анализдөөдөн соң, алардын арасында айырма байкалды.

Кыргыз жана өзбек эли аралаш, жанаша жашаган элдердин бири-биринин салт-санаасы, үрп-адаты жана каада-салттары жөнүндө түшүнүктөрү бар экендиги байкалды. Демек, бул кыргыз жана өзбек элинин аралаш, жанаша жашагандыктан, бири-биринин маданиятын сиңирип, алардын маданияты, үрп-адаты, каада-салттары жана ырым-жырымдары жөнүндө түшүнүктөрү бар. Ал эми ТТ (текшерүүчү тайпа) студенттерден анкетирлөө алынып, анализ жүргүзүлгөндө аларда башка элдердин маданиятына, каада-салтына, үрп-адаттары жөнүндө толугу менен тааныштыгы жок экендиги, түшүнүктөрү толук эмес экендиги байкалды.

Демек, **көп маданияттуу билим берүү** – бул жаш муундарды көп улуттуу жана көп маданияттуу чөйрөдө жашоого даярдоо үчүн түзүлгөн билим берүү. Ал эми, көп маданияттуу билим берүүнүн максаты – түрдүү улуттагы, рассадагы элдер менен өз ара мамиледе, кызматташууда болуп, алардын маданиятын түшүнүп, аларга карата болгон терс стереотиптерди жокко чыгаруу болуп саналат. Учурда ар бир адам активдүү таасирлерге туруштук бере алган, башка элдердин маданиятын жогорку деңгээлде сыйлай билген жана алар менен чогуу жашай билген, чыдамдуу, толеранттуу болушу зарыл.

Жыйынтык

Тактап айтканда, келечектеги мугалимдерди көп маданияттуулукка тарбиялоо менен билим берүү боюнча түшүнүктөрдү калыптандырып, алар тарбиялап окута турган мектеп окуучулары үчүн окуу программасына окутула турган сабак катары киргизилсе деген сунушту айткым келет. Эгерде көп маданияттуу билим берүү менен бирге көп маданияттуулукка тарбиялай алсак, анда:

1) Улуттар аралык мамиле чыңдалат;
2) Өсүп келе жаткан муундун башка улуттун элдерине карата маилеси, көз-карашы өзгөрөт;
3) Улуттар аралык келишпестиктин келип чыгуусуна бут тосулат;
4) Башка улуттардын, элдердин каада-салттарын, үрп-адаттарын сыйлоого, кадырлоого жана маданиятына кызыгуулары артат;

Адабияттар:

1. Эргешали кызы Айчүрөк. Өспүрүм курактагы окуучуларды чет тилин окутуу аркылуу көп маданияттуулукка тарбиялоонун педагогкалык шарттары (англис тилин окутуунун мисалында) диссертация, -Бишкек. -2018. С.9-10.
2. Адылбек к. Гулназ. Влияние национально-психологичеких факторов на поликультурное воспитание младших школьников: автореферат. Бишкек.-2005.- С.10-11.
3. International Dictionnaru of Education(1977) L, P. 257.
4. Байярж Р.И., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток: пер. с англ. – М.
5. Джуринский А.Н.,(2000). Поликультурное воспитание:сущность и перспективы развития // Педагогика. .,(2000). №10. С. 93-96.

УДК:78.022 (575.2)

КОМУЗ АТКАРУУЧУЛУК ӨНӨРҮНҮН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Дуйшоева Бактыгул Сеитбековна
Социалдык-гуманитардык дисциплиналар кафедрасынын окутуучусу
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. *Бул макалада улуттук инструменталдык маданиятта маанилүү орунду ээлеген жана жандуу оригиналдуу көрүнүш катары эсептелген, салттуу кыргыз элдик комузчулуктун айрым мүнөздүү белгилерин аныктоого аракет жасалган.Кыргыздын элдик аспаптык жана аткаруучулук искусствосу узак мезгилдерге чейин элдик музыкалык практикада өнүгүп, азыркы мезгилге чейин жашап келет. Комуз күүлөрү кыргыз элинин руханий дөөлөттөрү катары илимий багытта изилдениши алдыда дагы активдүү иш-аракеттерди аткарууну талап кылат. Кыргыздын элдик аспаптык классикалык музыкасы формасы, аткаруучулук структурасы жана мүнөзү боюнча салттуу күүлөр менен чагылдырылган. Макалада музыкалык чыгармаларды талдоонун таасирдүү натыйжасы үчүн белгилүү бир ырааттуулук окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып берилген.*

Ачкыч сөздөр: *комуз, салт, аткаруучулук, маданият, искусство, гармония, диатоникалык, хроматизм, элдик аспап, салттуу күүлөр, калссикалык музыка.*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА КОМУЗА

Дуйшоева Бактыгул Сеитбековна
Преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация.*В данной статье делается попытка выявить некоторые отличительные черты традиционного кыргызского народного комуза, которые играют важную роль в национальной инструментальной культуре и считаются живым самобытным явлением. Кыргызское народное инструментальное и исполнительское*

искусство издавна развилось в практике народной музыки и сохранилось до наших дней. Научное изучение мелодий комуза как духовных ценностей кыргызского народа требует дальнейшей активной работы. Кыргызская народная инструментальная классическая музыка отражена в традиционных мелодиях по форме, структуре исполнения и характеру. Статья опирается на ряд научных открытий для эффективного анализа музыкальных произведений.

Ключевые слова: *комуз, традиция, исполнительство, культура, искусство, лад, диатоника, хроматизм, народный инструмент, традиционные мелодии, классическая музыка*

PECULIARITIES IN THE KOMUZ PERFORMING ART

Duishoeva Baktygul Seitbekovna
Instructor of the chair of social-humanitarian disciplines
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *This article makes an attempt to identify some of the distinctive features of the traditional Kyrgyz people's komuz, which play an important role in the national instrumental culture and are considered a living original phenomenon. Kyrgyz folk instrumental and performing arts have long developed in the practice of folk music and have survived to this day. The scientific study of komuz melodies as spiritual values of the Kyrgyz people requires further active work. Kyrgyz folk instrumental classical music is reflected in traditional melodies in form, structure of performance and character. The article draws on a number of scientific discoveries to effectively analyze musical works.*

Key words: *komuz, tradition, performance, culture, art, modus, diatonicism, chromatism, folk instrument, traditional melodies, classical music.*

Кыргыз кыргыз болуп жаралганы, алмустактан берки күүлөрү изилденип, иликтенип, тастыкталып, талдоого алынып, иретке салынып, байыркынын белеги катары азыркы жана алдыңкы муундарга тартууланып отурат. Албетте, кыргыз күүлөрүн комузу жок элестетүүгө мүмкүн эмес. Комузчулук – татаал да, табышмактуу да өнөр. Аны өздөштүрүү ар кимдин колунан келе бербейт. Анткени, бул өнөр шыкка, жөндөмгө тикелей байланышкан. Өнөр өрүшүндөгү комузчу аталган адистерди чыгармачылык талант жөндөмүнө жараша төмөндөгү топторго бөлүштүрүп келебиз: майда комузчулар, чоң комузчулар, залкар комузчулар, улуу комузчулар (Асан Кайбылда уулу, 2011).

Кыргыздын элдик аспаптык жана аткаруучулук искусствосу белгилүү бир тарыхый шарттарга байланыштуу узак мезгилдерге чейин элдик музыкалык практикада өнүгүп, ушул күнгө чейин жашап келет. Улуттук инструменталдык аткаруу фольклордук музыкалык искусство менен тыгыз байланышта жүрүп, бул кыргыз элдик инструменталдык музыканттарынын техникалык өнүгүүсүнө жана эстетикалык багыттарына таасирин тийгизген.

Кыргыздардын инструменталдык жана аткаруучулук өнөрү байыркы доордо пайда болгон. Кыргыз элинин байыркы аспаптык жана аткаруучулук маданияты өзүнүн өнүгүшүндө олуттуу бийиктиктерге жеткен. Тактап айтканда, таза соло катары пайда болуп, ошол эле учурда аны коштоп жүргөн комуз чертүү чеберчилиги убакыттын өтүшү менен ансамблге айланган. Комуз өзүнө мүнөздүү үнү, улуттук өңү менен элдик кыл аспаптардын чоң тобунда ардактуу орунду ээлейт. Азыркы мезгилде ал кыргыз элинин музыкалык эмблемасынын бир түрү, элдик музыкалык чыгармачылыктын символу болуп калды. Кең тембр-динамикалык жана техникалык мүмкүнчүлүктөрдүн шарапаты менен комуз кыргыздардын күнүмдүк турмушунда кеңири популярдуулукка ээ болуп келет. Элдик музыкалык аспаптардын бири болуп, улуттук комуз аткаруучулуктун пайда болушун белгилейт. Биз комуздун популярдуулук деңгээлин анын элдик чөйрөдө кеңири жайылышына гана эмес, ошондой эле жагдайга, ансамблдик, оркестрдик жана жеке аткаруулардагы ролу менен баалайбыз. Жеке аспап катары, комуз башка элдик аспаптардын арасында обонунун мукамдуулугу жана ийкемдүүлүгү, тембринин асылдуулугу, кыргыздын улуттук акцентине үндөшү менен айырмаланып турат.

Элдик музыканын аткарылышында тюнингдин 17ден ашык түрү кеңири тараган: кварт, кварто-бешинчи, квинт, квинто-кварт, үчүнчү чейрек, трец майор, трец минор, экинчи квартат, квинто-октава жана башкалар. Кесипкөй комузчулар биринчи жана үчүнчү кылдарды жаңыртып, аспаптын диапазонун көбөйтүшөт. Мисалы, белгилүү комузчу А.Кыдырназаровдун "Кыргыз көчү" күүсүн аткарууда экинчи (ортоңку) кыл кичинекей октаванын, биринчи кыл - д тыбышына, ал эми үчүнчү сап чоң октаванын үнүнө ылайыкташтырылат. Мындай мисалдар чыгарманын текстинен көп кездешет.

Элдик аткаруучулардын техникалык арсеналында көрүнгөн кыргыз элдик комузчулук чеберчилик өнөрүнүн оригиналдуулугу, алардын көркөм-эстетикалык көз карашынан дагы көз каранды болот. XVIII-XX кылымдардагы этнографиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде караганда, кыргыз элинин музыканттары үчүн өтө жаркын эмоционалдык экспрессивдүүлүк мүнөздүү экендигин көрсөтөт.

Көптөгөн элдик аспаптык чыгармалардын арасында баалуу жана кызыктуу, ошондой эле элдик музыканын чыныгы шедеврлери бар. Кыргыздын элдик аспаптык классикалык музыкасы формасы боюнча ири, аткаруучулук структурасы жана мүнөзү боюнча салттуу күүлөр менен чагылдырылган. Инструменталдык чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүктөрү

алдыңкы музыкалык темага, режимге, текстурага, аткаруу техникасынын жыйындысына жараша түзүлөт.

Музыкалык чыгармаларды талдоонун таасирдүү натыйжасы үчүн белгилүү бир ырааттуулук зарыл:

1. а) чыгармасын үйрөнүп жаткан автордун жашаган мезгилин, доорун аныктоо;
   б) автор комузчунун чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, анын жекече белгилери жөнүндө айтып берүү;
   в) аткарылуучу чыгарманын жанрын аныктоо;
2. искусствонун башка түрлөрү менен байланыштуулугу, окшоштуктары, айрымачылыктары боюнча талдоолорду жүргүзүү (Джакыпов К., 2019).

Айрым комузчулар жогорудагы нормаларды дайыма эле сакташкан эмес. Алар аны өзгөрүүлөргө дуушар кылышып, кошумча материал алып келишип, негизги менен кесилиштирип аткарышкан. Алардын аткаруусунда чоң форма курууга, бийиктикке жетүүгө умтулуу байкалган. Белгилүү музыка таануучу, этнограф А.Затаевич бекеринен белгилүү музыканттардын аткаруусунда симфонияга окшош композициялык ыкмаларды белгилеген эмес. Мисалы, темаларды өзгөртүү, түйүндүү интонацияны обочолонтуу аткаруучунун шык-жөндөмүнө карата өзгөрө берген.

Көпчүлүк инструменталдык түзүлүштөр мозаика жана кеңири фразалар менен айкалышып, бир аз башкача ыкма менен курулган. Мисалга Токтогулдун күүлөрүн алсак болот. Чоң масштабдуу күүлөрдүн ылдамдыгы жана техникалык татаалдыгы көбүнчө акырындап жогорулап, бир нече эпизоддорго бөлүнөт. Ал эми күү аткаруунун аягында үндүүлүк күчөп, күү улуу пафос менен аяктайт. Мындай чыгармаларга "Шыңгырама", "Тотоп Шыңгырам" ж.б. кирет. Ушул чыгармаларга салыштырмалуу, толук үнгө бай Токтогулдун "Шыңгырама кыз ойготор" сыяктуу обону күтүүсүздөн жумшак монофониялык фраза менен аяктайт. Ошол эле монофония кээ бир күүлөрдүн эки жана үч бөлүктөн турган бөлүктөрүнүн арасында күтүлбөгөн жерден пайда болуп, абдан жагымдуу жана сергитүүчү карама-каршылыктарды пайда кылат.

Кыргыз элинин аспаптык аткаруучулук искусствосу импровизациялык мүнөзгө ээ болгондуктан, элдик музыкалык практикада өтө эркин өнүгүп, бир муундан экинчи муунга оозеки түрдө өткөн татаал формаларды алат.

Комуздун аткаруучулук чеберчилигин айырмалап турган мүнөздүү белгилердин ичинен бир үндүү, эки жана үч үндүү аткарууну бөлүп көрсөтүү керек. Казактын домбырасына, өзбек, тажик, түркмөн элдеринин дутарына салыштырмалуу комузда үч үндүү аккорд айкалыштары колдонулат. Үч үндүү текстура үстөмдүк кылган да чыгармалар бар. Бул шайкештиктердин

түзүлүшү, аспаптын күүлөөсү, күүлөнүшү, үн чыгаруунун өзгөчөлүктөрү негизинен кварто-бешинчи (кварто-квинтовая) менен өз ара байланыштуу келет. Үч үндүү сукцессиялар, күүнүн бургуланып ачылган үчүнчү кылы менен параллель кварталдарда же бешинчиде жылышынын натыйжасында пайда болот.

Кыргыздын биринчи аспаптык күү жыйнагынын кириш сөзүндө А.Затаевич мындай деп жазган: «Кыргыз музыкасынын тартуу күчү абдан баалуу, олуттуу жана өзгөчө. Бул элдин жалпы музыкалык бай казынасынын берери көп, ал ырлардан (обондордон) гана эмес, элдик аспаптар үчүн (күү) пьесалардан турат» (Затаевич, 1971).

Демек, мындай аспапта ойноо аткаруучудан жогорку деңгээлде өнүккөн манжанын техникасын гана эмес, баарынан мурда, казактын домбырасы сыяктуу даяр аспаптарды колдонбостон, кынтыксыз интонациялоо жөндөмүн талап кылаары түшүнүктүү. Анткени, комуз таланттуу музыканттардын колунда экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөргө ээ. Бир, эки жана үч үндүү текстураны колдонуп, "соло" жана "тутти" менен айкалыштырылып, обон жогору жагында да, ылдый жагында да, ал тургай үч үн катмарынын ортосунда аткарылат.

Элдик аспаптык музыканттардын практикасында аккорддорду ойноо өнөрү жетиштүү деңгээлде өнүгүп, шайыр, бий обондорун аткарып келишет. Ошондой эле ырдоо менен коштолгондо, улуттук өңдү чагылдырган зарыл атрибут болуп саналат. Элдик комуз аткаруучулукта бий обондорун жана бий ыргактарын көп кездештиребиз. Айрым күүлөр, мисалы, Күрөңкеевдин "Ботой" чыгармасы башынан аягына чейин кескин бий мүнөзүндө сакталып турат.

Инструменталдык чыгармалар “обон”, “күү” деп аталып (чакан обондуу чыгармалар), алардын түзүлүшү боюнча көбүнчө кыска фразалардан же түздөн-түз жанаша турган шилтемелерден туруп, ойноо мүнөзүнө ээ бир нече аккорддор менен бөлүнөт. Мындай түзүлүш, оюнчунун табитине жана эргүүсүнө ылайык, окшош шилтемени бир нече жолу кайталап аткаруусуна байланышкан. Пьесалардын мындай структурасынын мыкты үлгүлөрү: "Кырыштырма", Муратаалынын "Монолбай", Карамолдонун "Салмоюн" жана башка чыгармалар.

Кыргыз инструменталдык пьесаларынын структуралык уюму европалык музыкалык формалардын нормаларына баш ийбейт, бирок алардын сырткы конструктивдик белгилерин табуу кыйын эмес. Фольклорист В.Беляев өз эмгегинде кыргыз инструменталдык чыгармаларынын төмөнкү типологиясын берет:

1 - куплеттик ырдын формасына жакын иштелип чыккан;

2 - вариациялык топтомдун монотематикалык бир үндүү композициялары;

3 - үч бөлүктөн турган формада иштелип чыккан (Беляев, 1962). Мында Европа музыкасынын түзүлүшү менен окшоштугу жана форма-структураларынын оригиналдуулугу баса белгиленет. Ал эми музыкатаануучу А.Слезко күү формасын эки жана үч бөлүктөн турганын белгилеп, вариациялык жана окшош принциптердин айкалышынан келип чыккан "варианттуу-динамикалык" деп аныктайт (Слезко, 1977).

Комуздук чыгармалардагы үчилтиктин аткарылуусу шарттуу түрдө басымдуулук кылбайт. Анткени үчүнчү үн негизинен толук үндүү эффект үчүн киргизилип (ал толугу менен жетишилет), көбүнчө аткаруунун ортосунда жана айрым бөлүктөрүнүн аягында кездешет. Башка учурларда, күү дароо үч бөлүктөн турган аккорддор менен башталып, ага майрамдык салтанат тартуулайт. Мындай мүнөздөгү чыгармаларга "Чоң Ормондун көкөй кести", Токтогулдун "Эрке-Сары" чыгармалары кирет. Үч бөлүктөн турган чыгарма жай жана обондуу аткарылган учурларда анча байкалбайт.

Көбүнчө обондор бай мазмуну, татаал метро-ритмикалык түзүлүшү менен мүнөздөлөт.Ички обондор аткаруу жагынан эң татаал болуп эсептелет.Алар аткаруучудан ачык шаңдуулукту, теманын обондуу негиздерин ийкемдүү тандоону талап кылат. Бул аспаптын техникасын чеберчилик менен өздөштүрүүнү, сөз айкашынын белгилүү түрлөрүн ар кандай колдонууну талап кылат.

Күү формасынын калыптануу процессинде, материалдын интенсивдүү интонациялык өсүшү кайталоо менен аягына чейин өнүгүү принциби байкалат. Ал эми структуранын мобилдүүлүгүн бүтүндүктүн толуктугу менен уникалдуу айкалыштырганда, баштапкы тематиканын вариациялык трансформациясы негизги ыкма болуп саналат.

Музыкатаануучу Т.М.Склютовская өз ишинде: «...Импровизация күү формасын түзүүдөгү алдыңкы принцип болсо дагы, бул форманын өзү кандайдыр бир структуралык мыйзамдарга баш ийүүдөн аморфтуу жана толугу менен эркин дегенди билдирбейт. Күүнүн форма-структурасына туруктуу байлануу болбогон учурда, музыкалык материалдын өнүгүшү ар дайым кылымдар бою элдик музыка жасоо практикасында калыптанган логикалык жактан уюшулган бүтүндүктүн принциптерине баш ийип турат» деп тастыктайт (Склютовская, 1989).

Өнүгүү процессинде вариациянын негизги ырааттуулугу сакталат. Интонациялык жана ритмикалык өзгөрүүлөрдөн баштап, теманын олуттуу трансформацияланышына чейин, ошол эле учурда мезгил-мезгили менен баштапкы көрүнүшүнө кайтып келип, композиция үчүн анын чечүүчү

мааниси баса белгиленет. Негизги ырдын варианттык өнүгүү динамикасында акырындык менен масштабдуу кеңейиши байкалат.

Кыргыз комуз музыкасынын гармониялык тутуму аспаптын күүлөөсүнүн өзгөчөлүктөрү, ошондой эле чыгармалардын тематикалык жана формага келтирүүчү мыйзам ченемдүүлүктөрү менен аныкталат. Тематиканын ырдоо структурасы кичи көлөмдүү - терц, тетрахорд, пентачорд режимдеринин пайда болушуна өбөлгө түзөт. Күү үчүн жети тепкичтүү диатоникалык режимдер басымдуулук кылат. Музыка таануучу В.Виноградов модалдык система жөнүндө мындай деп жазат: “Кыргыз музыкасы диатоникалык мүнөзгө ээ, бирок жандуу музыка жасоодо үчүнчүсү өзгөрмө функцияга ээ болуп, андан кийинкисиндей бийик угулат. Комузга арналган ар бир чыгарма, эреже боюнча, мажордук же минордук маанайда тигил же бул диатоникалык масштабда туруктуу болот. Эң популярдуусу болуп миксолидиялык, ониялык, дориандык, эолиялык режимдер саналат, алардын масштабдары көбүнчө туруктуу октавалык түзүлүшкө ээ эмес (Затаевич А.В., 1971).

Модалдык түзүлүштүн жана обондуу ырдын мүнөзүнүн ушул өзгөчөлүктөрүнүн бардыгы диатоникалык системалар (бешинчи же төртүнчү секириктеги ылдый секирүү, төртүнчүсү ичиндеги үчтөн бир бөлүгү менен, бешинчиси үчүнчүсү менен ири же минордук үчүнчү бөлүгү, трихордизм, туруктуулук, кыймылдын тегиздиги ж.б.) менен байланышкан ассоциацияларды (анын ичинде орус) шарттайт. Бирок кыргыз фольклорунун модалдык тутумундагы тыбыштардын катышы европалык диатоникалык музыканын өзгөчөлүктөрүнө толук дал келбейт деп айтуу керек.

Баштапкы аспаптык жанрлардын музыкалык материалынын өзгөчөлүктөрү аткаруучулардын техникалык чеберчилигинин оригиналдуулугун аныктайт. Комуз - ар кандай ыкмаларды колдонуучу аспап. Аткаруунун ар бир техникасы үн чыгаруунун белгилүү бир ыкмасына туура келет. Комузда үн чыгаруунун негизги ыкмаларынын бири - шыңгыроо. Бул ойноо ыкмасы урма сезимди, ритмикалык негиздин акцентуациясын, анын ар кандай түрлөрүн, ритмдерди белгилейт. Тарсылдак жана кайрыма (тремоло) ыкмалары менен ойноо тырмак фаланксынын минималдуу кириши, сөөмөйдүн учу, кылдарды уруу жолу менен жүзөгө ашырылат. Ал эми монофониялык аткаруунун маданиятынын өзгөчөлүктөрү комузчунун оң гана эмес, сол колунун техникасына да чоң таасирин тийгизет.

Элдик обондорду шөкөттөө сол колдун кичинекей манжалар техникасынын ар кандай түрлөрүн интенсивдүү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Демек, элдик комузчулардын искусствосунда бардык манжаларды бирдей

колдонуу, алардын кыймылынын жеңилдиги менен айырмаланат. Ушуга байланыштуу, комузчу-музыканттардын трилл кыймылдарын бир гана ортосу менен эмес, ошондой эле сөөмөй жана кичинекей манжалары менен кеңири колдонушуна өзгөчө көңүл бурулат.

Бул көрүнүштүн себебин, илгертен эле, кыргыздардын арасында комузчулук өнөрдүн өркүндөп өсүшү моюнсуз аспапта ойноо менен байланышкандыгында, анда манжалардын жипке жеңил тийиши гана мүмкүн болгонунан көрүүгө болот. Бул виртуоздук чеберчиликтин табигый өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Комузчулар үчүн татаал тапшырмалар декоративдик кантиленанын аткарылышы менен белгиленет. Декоративдик фигураларды так өткөрүп берүү зарылдыгы кылдарды өзгөртүүнү активдүү колдонууга, демек, техниканын ушул түрүн өнүктүрүүгө алып келет.

Аспапты мыкты билген комузчу ар кандай штрихтерди, пикикатону, вибратону, портаментону, гармониколетону, татаал техникалык үзүндүлөрдү, көңүл ачуучу жана эстрадалык техникаларды аткара алат. Вибрато жана портенто сыяктуу комузчулардын музыкалык экспрессиянын конкреттүү каражаттарын колдонуу маселесине токтолсок, вокал искусствосундагыдай эле комузда да аспаптын үнүнө белгилүү бир түс берүү менен аларга өзгөчө көңүл бурулат. Кыргыз Республикасынын радио уктуруу комитети, Кыргыз Республикасынын Композиторлор союзунун алдындагы фольклордук каналар жана К.Молдобасанов атындагы Кыргыз улуттук консерваториясы тарабынан өткөрүлгөн комузчулардын жазууларын талдоо көрсөткөндөй, комузчулар негизинен термелүүчү манжаны жипке түртүп ойногон вибрато ойноо техникасынын өзгөчө түрүн колдонушат.

Элдик аткаруучулар ээлик кылган белгилүү бир вибрато, аларга салттуу искусстводо колдонуу жөнгө салынган портаментонун (вибратонун) мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонууга түрткү берет. Партаменто, эреже катары, кооздук фигуралардан тышкары жүргүзүлүп, аспаптын үнүн ырдоого жакындоо, обондун мелодиялык негизине кирген обондордун "пунктилисттик" фиксациясын жок кылуу максатында иштелип чыккан.Мисалы, бул өзгөчөлүктү Карамолдо Орозовдун "Сынган Бугу" күүсүнөн улуу элдик комузчу Нурак Абдрахманов да байкаган. Ал өзүнүн 1991-жылы жазылган "Улуу Тоолор" комуз күүсүнүн чыгармасында обондун негизин түзгөн обондорго жылмалоону өзгөчө мүнөздө колдонуп, манжалардын техникасын көрсөткөн.

Жыйынтыктап айтканда, аспаптын тембрдик мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле айтылган сөз айкаштарын колдонуу кыргыздын элдик комузчулук өнөрүндө өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ. Бирок, ушул кезге чейин

кыргыздын элдик аспаптык аткаруусун изилдөө предмети болгон эмес. Элдик аспаптык аткаруучулук искусствонун теориясынын жалпы суроолору али иштелип чыга элек. Учурда кыргыз музыкасында жана элдик инструменталдык аткаруучулук өнөрдү изилдөөгө көп көңүл бурулуп жатат. Комуз күүлөрү кыргыз элинин руханий дөөлөттөрүнүн сап башында турса да, анын илимий багытта изилдениши алдыда дагы активдүү иш-аракеттерди аткарууну талап кылат. Буга чейин комуз аспабы, анын түзулүшү, диапазондук мүмкүнчүлүгү, аткаруу ыкмалары, тембрдик өзгөчөлүгү тууралуу окумуштуулар, музыка таануучулар тарабынан изилденип келген (Джакыпов К., 2019). Салттуу жана заманбап элдик аткаруунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө улуттук аспаптын калыптанышына байланыштуу маселелерди камтыган ар кандай илимий макалалар, окуу-усулдук эмгектер, окуу куралдары, окуу куралдары чыга баштады. Бул изилдөөлөр коомдун музыкалык маданиятынын эң маанилүү катмарынын бирдиктүү көз карашын түзүүгө гана салым кошпостон, профессионалдык аткаруучулук искусствонун өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизет.

Адабияттар:

1. Беляев В.М. (1962). Очерки по истории музыки народов СССР. М.: Музгиз, 300 с.
2. Виноградов В. А., ЗатаевичА. (1971). В. Затаевич и киргизская народная музыка //Кыргызские инструментальные пьесы и напевы. М.: Сов.композитор, С.15.
3. Джакыпов К.К. (2019).Болочок музыка мугалимдерине комуз күүлөрү аркылуу эстетикалык тарбия берүүнүн педагогикалык шарттары. Бишкек. 47-б
4. Затаевич А.В. (1971). Кыргызские инструментальные пьесы и напевы. М.: Сов.композитор, С. 36.
5. Кайбылда уулу А. (2011). Кыргыз күүлөрү. Бишкек.
6. Касей М. (2015). Методика обучения кыргызскому народному инструментальному исполнительному искусству: Учеб.пособие для муз. вузов. Бишкек, С. 11.
7. Склютовская Т.М. (1989). Кыргызская камерно-инструментальная музыка. Фрунзе: Адабият, С. 10.
8. Слезко А.Е. (1977). Вопросы формообразования в кыргызской народной инструментальной музыке: Автореф. дисс. канд. искусствоведения. М.: С. 4.

УДК: 392.51 (001.895)

ЗАМАНБАП ҮЙЛӨНҮҮ ҮЛПӨТҮ СОЦИАЛДЫК ЖАНА МАДАНИЙ ПРАКТИКА КАТАРЫ: САЛТТАР ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР

Джеенбаева Космира Ажимаматовна
Социалдык-гуманитардык дисциплиналар кафедрасынын окутуучусу
Ош мамлекеттикуниверситети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. *Макала үйлөнүү үлпөтүн коомдун социалдык жана маданий практикасы катары изилдөөгө арналган. Салттуу үйлөнүү үлпөтү заманбап үйлөнүү*

үлпөтүнүн булагы катары каралат. Той руханий баалуулуктарды жана маанилерди алып жүрүүчүлөрдүн көз карашы менен талданат. Автор тойдун жөрөлгөсү, каада-салты, жаңылыктары, адамдардын муктаждыктары сыяктуу негизги түшүнүктөргө көңүл бурган.Азыркы учурда, коомдун, маданияттын өнүгүшүнө жараша нике жана үй-бүлө институтун кайра карап чыгуу жана баалоо сунушталат. Заманбап үйлөнүү үлпөтүндөгү жаңы символдор жана ырым-жырымдар, анын ичинде жеке жашоонун эң маанилүү окуяларын белгилөө менен байланышкан интенсивдүү калыптануу жолдору берилген.

Ачкыч сөздөр: *үрп-адат, адамдардын муктаждыктары, үйлөнүү үлпөтү, коом баалуулуктары, нике, ырым-жырымдар, каада-салттар, үй-бүлөлүк мамилелер.*

СОВРЕМЕННАЯ СВАДЬБА КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ПРАКТИКА: ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ

Джеенбаева Космира Ажимаматовна
Преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *Статья посвящена исследованию брака как социокультурной практики общества. Традиционные свадьбы считаются источником современных свадеб. Свадьба анализируется с точки зрения тех, кто несет духовные ценности и смыслы. Автор акцентирует внимание на ключевых понятиях, таких как свадебные церемонии, обычаи, новости и потребности людей. В настоящее время предлагается пересмотреть и оценить институт брака и семьи в соответствии с развитием общества и культуры. Представлены новые символы и ритуалы в современной свадебной церемонии, в том числе способы интенсивного формирования, связанные с празднованием важнейших событий личной жизни.*

Ключевые слова: *обычай, потребности людей, свадебный ритуал, ценности общества, брак, ритуалы, обычаи, семейные отношения.*

MODERN WEDDING AS A SOCIO-CULTURAL PRACTICE: TRADITIONS AND INNOVATIONS

Dzheenbaeva Kosmira Azhimamatovna
Instructor of the chair of the social-humanitarian disciplines
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *The article is devoted to the study of marriage as a sociocultural practice of society. Traditional weddings are considered the source of modern weddings. The wedding is analyzed from the point of view of those who carry spiritual values and meanings. The author focuses on key concepts such as weddings, customs, news, and people's needs. It is currently proposed to revise and evaluate the institution of marriage and family in accordance with the development of society and culture. New symbols and rituals in the modern wedding ceremony are introduced, including intensive shaping methods associated with celebrating the most important events in your personal life.*

Key words: *wedding ritual, values of society, custom, needs of people, marriage, rituals, customs, family relations.*

Той - бул адамдын жашоосундагы маанилүү учур. Бул ырым-жырым, маанилүү окуя жана майрам. Ал эки адам үчүн жаңы үй-бүлөлүк жашоонун башталышы. Албетте, кайсы элде болбосун ата-эне балдарынын келечеги, жакшы жашоосу жөнүндө кам көрөт. Кыргыздар балдарын үйлөндүрүүнү ата-эненин милдети катары эсептейт. Алар өздөрүнө тең адамдар менен куда болууга аракеттенген. Ылайыктуу кызды тандап алган соң сөйкө салышкан. Кудалашкан тараптар бири-бирин урматтап сыйлашат, болочок жубайлар үчүн кам көрүшөт (Элтаануу текстер топтому, 2007). Үйлөнүү тою мезгилине мүнөздүү каада-салттар жана үрп-адаттар, ошондой эле үйлөнүү үлпөтү дайыма эле бирдей болгон эмес. Илгертен бери пайда болуп, колдонуп келе жаткан салттар, үрп-адаттар трансформацияга дуушар болуп, айрымдары таптакыр жок болуп кеткен.

Каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдар жөн жерден пайда боло койгон эмес. Кандай гана эл болбосун анын каада-салт, үрп-адаттары коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелердин пайда болуп, өнүгүшүнөн, адам баласы өзүн-өзү таанып, айлана-чөйрөсүн курчап турган сырдуу дүйнөнү аңдап, жашоодогу кайгы жана кубанычты түшүнө баштагандан тартып пайда болот (Каада-салттар. Ак баталар(«Эл адабияты» сериясы), 2003).

Азыркы учурда, коомдун, маданияттын өнүгүшүнө жараша нике жана үй-бүлө институтун кайра карап чыгуу жана баалоо жүрүп жатат. Жаңы символдор жана ырым-жырымдар, анын ичинде жеке жашоонун эң маанилүү окуяларын белгилөө менен байланышкан интенсивдүү калыптануу жолу бар. Элдик акылмандык ырым-жырым түшүнүгүнө адат менен жөнгө салынган өзгөчөлүктөр, адамдык мамилелердин адептүүлүгү,ошондой эле жашоо ченемдери киргизилген. Албетте, «..илгертеден бери эле турмуш-тиричиликтин мыйзамына айланган жол-жоболор, түшүнүктөр, көз-караштар элдин аң-сезимине бекем орноп келген» (Акматалиев А., 2000). Ал эми салттар менен инновациялардын өз ара аракеттенүүсүнүн табигый процесси маданияттын өзгөрүшүн жана сакталышын камсыз кылат. Ар бир маданият салттуулукту, туруктуулукту сактоо жана жаңычылдыктын ортосунда динамикалык байланышта болуп, коомдун өнүгүшүнө таасир берет. Бул көрүнүштү үйлөнүү үлпөтүнүн мисалынан даана көрүүгө болот.Тарыхый ретроспективада анын өзгөрүүлөрүн изилдөө коомдун руханий баалуулуктарынын динамикасы менен каралат. Үйлөнүү үлпөт ырым-жырымдарынын жалпы маданий тажрыйба, этностук жана конфессиялык

мүнөздөмөлөр менен байланышы, алардын социалдык-маданий динамикасындагы өзгөрүүлөрү жөнүндө көрүнүктүү түшүнүк берет.

Заманбап коомдо Кыргызстанда каада-салттарды модернизациялоо ийгиликтүү жүзөгө ашырылып келет. Нукура кыргыз каада-салттарына кайтып келүү үчүн моралдык баалуулуктардын кризиси жана руханий өнүгүүнүн жаңы этномаданий парадигмасын издөө демилгеси, этномаданий жана моралдык өзүн-өзү идентификациялоо менен мүнөздөлөт. Маданият анын компоненттеринин жалпы көлөмүндө туруктуу өнүгүүнүн эң маанилүү фактору менен бир мезгилде иштейт. Ал үчүн каада-салттардын жана жаңылануулардын органикалык биримдиги, муундардын социалдык-маданий үзгүлтүксүздүгү талап кылынат. XX кылымдагы маданий трансформация процесси салттуу баалуулуктардан толук баш тартууга алып келе алган жок (Чирков М. С., 2016). Маданият элдин кылымдарды карыткан тажрыйбасын, анын дүйнө таанымынын жана руханий негиздерин топтогон улуттук үрп-адаттарды, каада-салттарды, ырым-жырымдарды калыбына келтирүү менен камсыздалат. Ушуга байланыштуу, кыргыздардын үйлөнүү тоюндагы каада-салттардын жана жаңылануулардын катышын изилдөө кечиктирилгис илимий-практикалык милдет.

Элдик салтка ылайык, үйлөнүү үлпөтүн жаш үй-бүлөнү таануу жана жарыялоо милдети деп чечмелешкен. Азыркы жаштар көбүнчө өткөнгө кайрылышып, улуттук руханий мураска кызыгышат. Ошол эле учурда салттуу үйлөнүү үлпөтү модернизацияланып, ырым-жырымдардын элементтери адамдардын аң-сезимине, руханий муктаждыктарына жана башка замандын талаптарына ылайык өзгөрүлүп турган.

Салттуу үйлөнүү үлпөтү - адамдын жашоосундагы айрым окуяларды диний маани-маңызга ээ кылган ырым-жырымдардын, символикалык иш-аракеттердин жыйындысы менен мүнөздөлөт. Ритуалды аткаруу учурунда жүрүм-турум ырааттуулугу жана ыкмалары инварианттуу, салт боюнча же атайын иштелип чыккан “сценарийлерге” ылайык, салттуу түрдө кайра чыгарылат. Ал эми убакыттын өтүшү менен салттуу мүнөзгө ээ болот. Адамдын жашоосундагы маанилүү учурларга өзү гана эмес, анын үй-бүлө мүчөлөрү, туугандары, достору да катышат. Демек, ырым-жырымдар көпчүлүк учурларда жамааттык иш-аракеттер болуп саналат жана адамдын жакындары менен болгон байланышын чыңдоого жардам берет (Eckert R., 1965).

Үй-бүлөдө нике жана үй-бүлө баалуулуктары ислам салтында маанилүү ролду ойногон. Алар адамдын экономикалык, руханий жана маданий абалына таасир эткен. Үй-бүлө куруу жана үйлөнүү анын жашоосундагы чечүүчү окуялардын бири болгон. Бул окуя жаш муундун жүрүм-турумуна

жана мамилесине таасирин тийгизген. Нике темасы жаштардын жашоосунда дайыма негизги болуп, айрыкча, турмуш курууга жакындаганда актуалдуулугу жогорулагандыгы көрүнүп турат. Эркектер үй-бүлөнүн кызыкчылыгына жана жумушка, кыздар - келечектеги эне менен кожойкенин көйгөйлөрүнө көбүрөөк катыша башташкан. Негизи, кыз менен жигиттин никеге чейинки жашоосу никеге же турмушка даярдануу болгон.Кызга нике курагы 16-17 жашка, эркек бала 18-20 жашка туура келген (Чирков М. С.,2016).

Салттуу кыргыз үйлөнүү тоюнун жергиликтүү варианттары көп, алар эки негизги - түндүк жана түштүк болуп айырмаланышат. Эки тараптын каада-салттарында бир топ өзгөчөлүктөр бар. Эгерде кыргыздын үйлөнүү үлпөтү колуктунун жана анын жакындарынын иш-чарасы болсо, анда ырым-жырымдын түштүк версиясы көңүлдүү оюн-зоок катары багытталган. Той колукту менен күйөө баланы жаш курактан улуу куракка өткөрүп берет. Салттуу кыргыз үйлөнүү үлпөт тойлору биринчи кезекте колуктунун көңүлүн бурат, демек, күйөө балага караганда бул өткөөл ал үчүн өзгөчө маниге ээ. Келин үчүн бул эки жолдуу өткөөл: иерархиялык (“тик”) – “кыздардан жаш аялдарга”, ошондой эле – “горизонталдык” - бир үй-бүлөдөн экинчи үй-бүлөгө. Эки өткөөл багыты да бирдей көз карандысыз жана бир эле учурда ачылышы мүмкүн, же бири-бири менен чырмалышып кетиши мүмкүн. Ошондо ырым-жырым элементтери эки эселенген семантикалык жүктү көтөрөт. Той комплексинин көркөм-мифологиялык негизи – “өлүм менен - жаңы төрөлүүгө” өтүүнүн универсалдуу идеясы, ал “узатуу – жолугушуу” иш-аракеттери менен коштолот. Демилгелүү процессте колукту эки дүйнөнүн чек арасынан өтөт: өзүнүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүп, ошол эле сыпатта “үйдөн чыгарылат”, жаңысына “кайра жаралат”. Күйөөнүн үй-бүлөсүнүн мүчөсү болуп, аялдын жаңы социалдык статусуна ээ болот. Бул көрүнүшту кыргыздарда үйдөн “баш чыкты”, “баш чыгарылды” деп аташкан. Ошондуктан кыздын энеси, жеңелери, чоң энелери кыз узатуу кошогун кошушкан. Кыргыз салтында белилүү болгондой, адам дүйнөдөн өткөндө кошок айтуу менен узатылат.

Салттуу үйлөнүү үлпөтү үч циклден турган: бардык класстар үчүн бирдей болгон үйлөнүү тою, үйлөнүү жана той. Той алдындагы бөлүккө: кыз узатуу, үйдү текшерүү, кутум, кудалашуу, кулак чоюу, көрүндүк суроо ж.б. Акыркы мезгилде көп колдонулбай калган салттар: өргөө жабар, кыз ойнотуу, токмок салуу, кыздын себин жыюу, жаюу, толгоо табак, жүк көрүү, төшөк талашуу, күйөө качуу. Бул салттардын ичинде кыздын себин жыюу, жаюу, жүк көрүү шартка жараша колдонулат. Кулак чоюу — көбүнчө күйөө

жолдоштукун чоюшат, күйөөнүн кулагын кээде гана эркелетип чоюмуш болуп коюшат.

Кыз, жигиттер ойноп отурушкандан кийин этке чейин күйөө жолдош «кызды алып келгиле» — деп жеңелерди шаштырат. Акыры эт бышкыча кызды жасап туруп жеңелери алып келишет, анда баары ордунан турушат. Кыз келатканда «эшик ачар» деп дагы алат, «жүз көрүштүрүүсү» деп дагы алышат да кызды күйөөнүн жогору жагына отургузушат. Күйөө кыз бир-биринин тизесин басып отурууга аракеттенишет, анткени өкүм болгусу келет. Кыз келгенде дагы чай алып келишет (Каада-салттар. Ак баталар(«Эл адабияты» сериясы), 2003).

Андан кийин күйөөгө колуктунун келиши, жаштардын ата-энесинин үйүндө жолугушуусу, себин алып келүү, үйлөнүү үлпөтү, биринчи нике кечесинен кийинки ырым-жырымдар ("келиндин сый-урматы") уланат. Негизги үйлөнүү үлпөтү – жигиттин үйүнө келгенден кийин, же үйлөнүү түнү өткөндөн кийин боло турган үйлөнүү тою, никелешүү жана күйөө бала тараптагы негизги той. Тойдон кийинки цикл өзүнө “салам салуу” же “отко кирүү” жөрөлгөлөрүн, жаштардын жакын туугандарына жана досторуна баруусу, конокторго белектерин берүүсүн камтыйт (Костомаров Н. И. 1993).

Заманбап коомдо үйлөнүү үлпөтү өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Үйлөнүү үлпөтүнүн салтанатына карабастан, өткөрүү салты жоголуп, колуктунун жана күйөө баланын ортосундагы мамиленин бекемдиги жоголгон сыяктуу. Бүгүнкү күндө кыргыз жаштарынын арасында салттуу үйлөнүү үлпөтүнө болгон кызыгуу кайтып келди. Жаштар үйлөнгөндө, расмий түрдө каттоодон өтүү аземинде заманбап жаңы үйлөнгөндөр нике күнүн эсте калгандай, жагымдуу белгилөөгө аракет кылышат. Ошондуктан, тойду кадимки майрамдан инновациялык, ошол эле учурда салттуу баштоо ырымына айланткан үйлөнүү ырым-жырымдары көбөйүп кетти. Анын натыйжасында, заманбап үйлөнүү үлпөтүн иштеп чыгуу азыркы коомдун шартында актуалдуу жана олуттуу көйгөй болуп саналат. Ошентип, салттуу үйлөнүү үлпөтү заманбап үйлөнүү тоюн өткөрүү үчүн кубаттуу булакка айлануда.

Тойду салттуу кыргыз стилинде өткөрүү, үй ээси, жаңы үйлөнгөндөр жана коноктор улуттук кийимдерди кийип алса, заманбап үйлөнүү жөрөлгөсүн кыйла ар түрдүүлүккө бөлөп, зор маани берет. Мындан тышкары, үйлөнүү үлпөтүнүн өзү салттуу үйлөнүү ырым-жырымынын элементтерин камтыса, жаштарга жаңыча кызыктуу болушу мүмкүн. Бүгүнкү күндө бул тенденция барган сайын актуалдуу болуп баратат. Жаштар салттуу үйлөнүү иш-аракеттеринин фрагменттерин түпкү тамыры алыскы өткөн жылдардан башталарын билбей туруп колдонушат. Ошентип, заманбап үйлөнүү үлпөтүнүн маанилүү бөлүгү - бул кооз жерлерге баруу. Бул иш-

аракет никеге (ЗАГСта) каттоодон өткөндөн кийин, коноктордун коштоосунда колукту менен күйөө бала унаага жөнөшөт, ырым-жырым иш-аракеттери жасалат. Кыз-күйөө менен айлануда (ойноо, ойнотуу)адатта жаштар гана катышат. Улгайган коноктор жаштарды айлануудан кийин келген нике дасторконунда жолуктурушат.

Орто жаштан улуу эмес, заманбап адамга бул ырым тааныш жана өзүнөн өзү түшүнүктүү көрүнөт. Бирок бул көрүнүштөр салыштырмалуу 1960-жылдардын экинчи жарымында эле пайда болгон (Жирнова Г. В., 1969). Заманбап “ат минүү” каада-салтын салттуу “үйлөнүү поезди” салты менен салыштырууга болот, жаңы үйлөнгөндөр араба же чана менен айылдан үч жолу өткөн.

Заманбап “үйлөнүү тойлорунун” символикасын аныктоо үчүн интернетте сурамжылоо жүргүзүлүп, ага 600дөн ашуун адам катышып, ритуалдык үйлөнүү үлпөтүнүн көпчүлүк бөлүгүндө (92%) кездешет. Барган объектилердин үч негизги түрү аныкталып, алардын айрымдары бир эле учурда эки жана үч түргө таандык болуусу мүмкүн.

1. Ата-бабаларга рухуна сыйынууга байланыштуу көрүнүштөр. Бул түргө маалымат берген адамдар кирген сайттардын 58% кирет, мындай сайттар үйлөнүү үлпөт тойлорунун 72% ын түзөт. Көбүнчө объектилердин бул түрүнө Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондордун урматына арналган мемориалдык эстеликтер: Түбөлүк от, мунаралар ж.б. кирет. Мындай эстеликтерге барганда, жаңы үйлөнгөндөр ар дайым гүл коюшат. Үйлөнүү тоюн өткөрүүдө аскердик эстеликтер эң көп кездешкен. Эгерде өз шаарындагы үйлөнүү үлпөтүн сүрөттөгөн информатор салттуу түрдө жок дегенде бир объектини эскерсе, анда бул согушта курман болгондордун урматына тургузулган эстелик болуп эсептелген.

2. Аймактык жана маданий идентүүлүккө байланыштуу кооз жерлер. Бул түргө объектилердин 35% кирет. Бул жөрөлгөлөр тойлордун 54%ында кездешет. Бул “идентификация” жерлерине шаардын борборундагы “үйлөнүү аттракциондору” же шаардын панорамалык көрүнүшү ачылган бийик жерлер кирет. Кыргызстандын мисалында, Ош шаарында жаңы үйлөнгөндөр Сулайман-Тоого чыгышканды жакшы көрүшөт. Маданий жана кесиптик мейкиндикте жаңы үйлөнгөндөрдүн өзүн-өзү идентификациялоосу алардын иштеген же окуган жерлерине, ошондой эле жумушка орношуу чөйрөсүнө байланыштуу башка объектилерге барганда байкалат. Өзүн-өзү идентификациялоо жана өзүн адамдардын белгилүү бир коомчулугунун мүчөсү катары көрсөтүү өзүнчө маниге ээ. Үйлөнүү үлпөтүндө “Кудай алдында жана адамдар алдында” биринчи орунда турган, жамааттын

мүчөлөрү өздөрү күбөлөндүргөн жаңы үйлөнгөндөрдү жамааттын мүчөсү катары аныктоо биринчи орунда турган.

3. Табигый жерлер - барган жерлердин 48%, бул жайларга баруу үйлөнүү үлпөттөрүнүн 71% катталган. Майрамдык кортеждер чакыра турган жер парк, токой, адыр, пляж болушу мүмкүн. Табигый жерлерге баруу менен байланышкан негизги мотивдердин бири - эс алуу, бош отуруу, эч нерсе жасабоо. Заманбап жаңы үйлөнгөндөрдүн табигый объектилерге болгон каалоосунун өсүшүнүн себептеринин бири кийинки үй-бүлөлүк жашоону жеңилдетүүгө, көйгөйсүз, ынтымактуу болууга умтулуу болушу мүмкүн.

Көбүнчө ырым-жырым катары кабылданбаган, бирок азыркы мезгилде адат болуп калган дагы бир окуя - көрүнүштөрдүн фонунда сүрөткө тартуу. Кээде белгилүү бир "үйлөнүү тою" үчүн белгилүү бир сүрөт түрү иштелип чыгат. Ош шаарында үйлөнүү үлпөтүн сүрөткө тартуу эң популярдуу жайлар: Ак-Буура дарыянын жээги, Токтогул атындагы парк, "Жеңиш" паркы, Даңк аянты, Ош драма театры. Дарактардын бутактарына чейин ленталарды байлоо (колуктунун кийиминен, үйлөнүү үлпөт унаасынын капотунан ж.б.), үйлөнүү үлпөтүнүн урматына кулпуларды илип коюу салты, ошондой эле шаардын көчөлөрүн бойлой унаа менен жүрүү.

Тигил же бул ырым-жырымдын тамыр жайышына шарт түзгөн факторлордун бири - алардын жөнөкөйлүгү жана аткаруунун жеңилдиги. Заманбап үйлөнүү ырым-жырымдарынын көпчүлүгүндө (бул өзгөчө табигый объектилерге байланыштуу ырым-жырымдарга тиешелүү) архаикалык ырым-жырымдарда окшоштуктар бар. Бирок, акыркы он жылдыктарда калыптанган ырым-жырымдар менен алектенебиз. Бул ушул эле муктаждыкты канааттандыруу үчүн жасалган окшош иш-аракеттер - үйлөнүү тоюн өткөрүү жараянын ырым-жырым менен ырасмий кылуу.

Бирок заманбап үйлөнүү үлпөтүндө салттык адаттар менен түздөн-түз байланышкандыгын көрсөткөн мындай иштер дагы бар. Мисалы, бир күн мурун туугандары тарабынан бышырылган үйлөнүү той наны бүгүнкү күндө үй-бүлөлүк бакыттын символу деп эсептелет. Күйөө менен колуктунун үйлөнүү үлпөтүндө идиш-аяктарды сындырышы, салттуу үйлөнүү жөрөлгөсү - "казандарды сындыруу" менен салыштырылат. Сыныктар канчалык көп болсо, жаштардын үйүндө ошончолук балдар жана коноктор болот (Зайцева И.А.,2016). Заманбап жана салттык үйлөнүү үлпөтүндө да жаңы үйлөнгөндөр майрамдык дасторкондун так ортосунда отурушат. Колуктунун жана күйөө баланын жанында эң жакын достору, алардын айланасында - ата-энелер, туугандар жана коноктор орун алышат. Дасторкон жаюу заманбап жана салттуу үйлөнүү үлпөттөрүндө да маанилүү ролду ойнойт. Кыргыздардын

үйлөнүү тоюнда илгерки ырым-жырымдар олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгону менен, эч качан толугу менен жоголгон эмес.

Ошентип, үйлөнүү үлпөтү Кыргызстандагы кылымдар бою олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Учурда, адам баласынын жашоосундагы эң маанилүү окуяны салттуу белгилөөдөн баш тартуу тенденциясы байкалууда. Батыштын жашоо образына мүнөздүү сапаттар кыргыздардын үйлөнүү тоюнда пайда болгон. Заманбап жаштар, эреже катары, өздөрү жаккан, үйлөнүү үлпөт тоюн өткөрүүнүн жолун достору, тааныштары, туугандары менен тандашат. Той дасторкону, жаркыраган жеке үйлөнүү көйнөгү, адаттан тыш үйлөнүү кортежи, таттуулар, тыйындардын чачыласы, элдик жана заманбап бийлер менен тойлордогу көңүл ачуу, фейерверктер - ушунун бардыгы XXI кылымдын жаштары жаркыраган окуяларга жакын экендиги байкалат. Кээде бул салттуу ырым экенин билбей туруп, эски тойдун элементтерин кубаныч менен кабыл алгандыгын айгинелеп турат. Демек, XXI кылымдын жаштарына мезгилдин талабына дал келген, жаштардын өзүлөрүнүн демилгесинин өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн, үйлөнүү үлпөт тоюна жаңы агым алып келип жатат десек болот. Албетте, үй-бүлөлүк мамилелерди чыңдоого салым кошкон эски мурастарды тандап, чыгармачылык менен кайра ойлонуштурууга жардам берүү керек. Кантсе дагы, ар бир маданияттын эң маанилүү механизми - бул анын маданий мурасы. Демек, заманбап коомдун милдети топтолгон маданий баалуулуктарды сактоо гана эмес, ошондой эле аларды заманбап маданияттын мейкиндигине киргизүү аркылуу пайдалануу жана берүү болуп саналат (Чирков М. С.).

Албетте, ар бир улут өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүнө, дүйнө таанымына, жашоо-шартына байланыштуу каада-салт, ырым-жырымдарын колдонушат, калыптануу жолуна багыт алышат.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. – Бишкек, 2000, 53-б
2. Ведерникова Т. И., Александрова С. А. Народная художественная культура. - Самара: Самар. гос. акад. культуры и искусств, 2013. - 300 с.
3. Жирнова Г. В. Русский городской свадебный обряд конца XIX - начала XX вв. YY Советская этнография. - 1969. - № 1.- С. 48-58.
4. Зайцева И.А. Визуальные формы ретрансляции культурного наследия в художественной проекции современного плаката YY Национально-культурное наследие России: региональный аспект: Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. - Самара: Самар. гос.ин-т культуры, 2016. - 190с.
5. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур YY Языки культуры и проблемы переводимо-сти. - М.: Наука, 1987. - С. 5-60.
6. Каада-салттар. Ак баталар(«Эл адабияты» сериясы). — Б.: «Шам», 2003. 4-б.

7. Костомаров Н. И. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. - М.: Экономика, 1993. - 397 с.
8. Чирков М. С. К вопросу о характере социальной трансформации в 1920-1980-х годах: советское крестьянство в социокультурном контексте YY Креативная экономика и социальные инновации. -2016. - № 4(17). - С.127-134.
9. Элтаануу текстер топтому. Түз. Б.Кыдырбаева, Г.Токторбаева, Н.Турумбаева. – Бишкек, 2007. 183-б.

УДК: 37.01:39

ЖОЖДУН ШАРТЫНДА КЕЛЕЧЕКТЕГИ АДИСТЕРДИ ДАЯРДООДО ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫ КОЛДОНУУ

Кенжебайова Айчурок Бекболотовна
Маматова Алтынкыз Батырбековна
Социалдык-гуманитардык дисциплиналар кафедрасы
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация.*Макала этнопедагогиканын каражаттарын келечектеги адистерди даярдоодо колдонууга арналган. Педагогикалык процесске кирген этнопедагогикалык каражаттар педагогикалык иштин мотивациясын жогорулатууга, балдардын эмоционалдык стресс деңгээлин төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет. Тарбия иштерин уюштуруунун оюн формалары образдуу, эмоционалдуу, динамикалык мүнөздө, балдар психологиясынын өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келет. Мугалимдин этнопедагогикалык булактарды (фольклор, оюн ж.б.) колдонушу, ишкер мамилелерди жакын адамдардын мамилесине айландырат.Педагогикалык процессте фольклордук чыгармаларды, оюндарды киргизүү билим берүүнүн мазмунуна шайкеш келет. Этнопедагогикалык каражаттарга ээ болуу, аларды жетиштүү колдонуу этнопедагогикалык маданияттын мугалиминин калыптануу деңгээлин мүнөздөйт. Этнопедагогикалык иштин, тарбиянын натыйжалуулугу инсандык өнүгүүгө багыттоого мүмкүндүк берет.*

Түйүндүү сөздөр:*этнопедагогика, элдик педагогика, этнопедагогикалык маданият, этнопедагогикалык каражаттар, педагогикалык процессти гумандаштыруу, педагогикалык процесстер, психикалык процесстер, тарбиялоо салттары.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТНОПЕДАГОГИКИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В УНИВЕРСИТЕТСКОЙ СРЕДЕ

Кенжебайова Айчурок Бекболотовна
Маматова Алтынкыз Батырбековна
Кафедра социально-гуманитарных дисциплин
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *Статья посвящена использованию этнопедагогического инструментария в подготовке будущих специалистов. Включенные в педагогический*

процесс этнопедагогические средства позволяют повысить мотивацию педагогической работы, снизить уровень эмоциональной нагрузки у детей. Формы игры в организации воспитательной работы носят образный, эмоциональный, динамичный характер, соответствуют особенностям детской психологии. Использование учителем этнопедагогических источников (фольклор, игры и др.) Превращает деловые отношения в отношения близких людей. Внедрение фольклорных произведений и игр в педагогический процесс соответствует содержанию образования. Приобретение этнопедагогических средств, их адекватное использование характеризует уровень сформированности учителя этнопедагогической культуры. Эффективность этнопедагогической работы и образования позволяет сосредоточиться на личностном развитии.

Ключевые слова: *этнопедагогика, народная педагогика, этнопедагогическая культура, гуманизация педагогического процесса, педагогические процессы, психоактивные процессы, традиции воспитания.*

THE USE OF ETHNOPEDAGOGY IN THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE UNIVERSITY ENVIRONMENT

Kenzhebayova Aichurok Bekbolotovna
Mamatova Altynkyz Batyrbekovna
The chair of the social-humanitarian disciplines
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract.*The article is devoted to the use of ethnopedagogical tools in the training of future specialists. Ethno-pedagogical means included in the pedagogical process allow increasing the motivation of pedagogical work, reducing the level of emotional stress in children. The forms of play in the organization of educational work are of a figurative, emotional, dynamic nature, and correspond to the peculiarities of child psychology. The teacher's use of ethnopedagogical sources (folklore, games, etc.) turns business relationships into relationships of close people. The introduction of folklore works and games into the pedagogical process corresponds to the content of education. The acquisition of ethnopedagogical means, their adequate use characterizes the level of formation of the teacher of ethnopedagogical culture. The effectiveness of ethnopedagogical work and education allows you to focus on personal development.*

Keywords:*ethnopedagogics, folk pedagogy, ethno-pedagogical culture, humanization of the pedagogical process, pedagogical process, process of education, psychoactive processor.*

Адам коомунун тарыхый өсүүсүнүн белгилүү сересинде гана элдин педагогикалык ой толгоолору, тарбия жөнүндөгү эмпирикалык түшүнүктөрү элдик фольклордо, айрыкча санат сөздөрүндө, макал-лакаптарында чагылдырылса, элдик маданият пайда болгон учурдан баштап педагогикалык идеялар сөз чеберлеринин көркөм чыгармаларында бериле баштагандыгын окумуштуу Бекембай Апышев белгилейт.

Көчмөн турмуштун жана түрдүү тарыхый кырдаалдын натыйжасында кыргыз эли чоң жазма тарыхый эстеликти калтырбаганы менен көптөгөн

кылымдар бою эмгекчи элдин башынан кечирген нечен түрдүү кайгы-кубанычтарын, бейпил турмушу менен жоокердик күндөрүн чагылдырган кара сөз жана ыр түрүндө түзүлгөн оозеки адабияттык эстеликтерди жаратты. Ал чыгармалар педагогикалык залкар идеяларга жык толгон, тарбиянын элдик тажрыйбасынын соолбос булагы (Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.Жоробеков, 2002). Демек, ата бабаларыбыздын көп кылымдардан бери келе жаткан маданиятынын өзөгүндө элдик педагогика камтылып турат деп айтсак болот.

Ал эми “Этнопедагогика” деген термин 1972-жылы чуваш аалымы Г.Н.Волков тарабынан колдонулган. Этнопедагогика тарбиялоо процессине илимий баа берип, социалдык жана педагогикалык процесстерди анализдейт, педагогиканын бул же тигил элдин улуттун маданий салттары менен байланыштарын мыйзам ченемдүүлүктөрүн иликтейт. Г.Н. Волков этнопедагогиканын предмети уруунун этносоциумдун, улуттун, элдин педагогикалык маданияты экендигин айтат жана “этнопедагогика” менен “элдик педагогика” деген терминдердин маанисин мындайча ажыратат: элдик педагогика – бул конкретүү бир этникалык топтун тарбиялоо салттары; этнопедагогика – ар түрдүү элдердин тарбиялоо салттары боюнча түшүнүктөрдү жалпылоо, аларга салыштырма талдоо берүү менен Г.Н.Волков этнопедагогиканы илимий педагогиканын өз алдынча тармагы катары экендигин тастыктаган (Волков Г.Н., 1974).

Жогоруда белгилегендей, изилдөөчү Г.Н.Волковду “элдик педагогика”, “этнопедагогикага” аныктама берип, этнопедагогика боюнча илимий мектептин негиздөөчүсү катары эсептейбиз. Ал эми кыргыз этнопедагогикасынын илим катары калыптануу мегзили өткөн кылымдын 70-жылдарынын башында жазылган Талип Ормоновдун байыркы кыргыздардын педагогикалык көз карашы (“Манас” эпосунун мисалында) боюнча эмгеги сөзгө алынган. Окумуштуу Бекембай Апышев 1974-жылы кыргыз айыл мектептеринин мисалында элдик салттарды пайдалануу боюнча, Жолчубек Бешимов 1975-жылы Казань шаарында Кыргызстандын мектептеринин жогорку класстарында элдик салттарга таянып адептик тарбия берүү боюнча диссертацияларды коргогон (А.Муратов, К.Акматов, Б.Тажикова., 2018).

Элдик педагогика өзүнүн кылымдык тарыхында этнопедагогика тарабынан изилденген көптөгөн каражаттарды, булактарды топтогон. Педагогикалык процессте фольклордук чыгармаларды, оюндарды киргизүү билим берүүнүн мазмунуна, калыптанып жаткан билимге жана жөндөмдөргө шайкеш келет.

Өткөн доордун көптөгөн көрүнүктүү мугалимдери, ойчулдары элдик педагогиканын ар кандай каражаттарын окуу жана тарбия иштеринде колдонуунун маанилүүлүгү жөнүндө жазышкан (Л.С. Выготский, Я.А.

Коменский, Д.С. Лихачев, А.С. Макаренко, В.А.Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский жана башкалар). Мектепке чейинки педагогикасынын негиздөөчүлөрү (Э.И.Тихеева, Э.А. Флерина, С.Т. Шацкий, В.И. Яшина жана башкалар) этнопедагогикалык булактарды, атап айтканда, мектеп жашына чейинки балдар менен иштөө үчүн фольклордун чакан түрлөрүн пайдалануунун маанилүүлүгүн белгилешкен.

Ар кандай квалификациядагы мугалимдердин ишмердүүлүгүн, алардын сурамжылоолорун, анкеталарын талдоо, алардын көпчүлүгү үчүн кенже мектеп окуучулары менен мектепке чейинки курактагы балдардын билим берүү иш-аракеттеринин учурунда көнүгүүлөрдү жана тапшырмаларды аткарууга түрткү бергендигин аныктоого мүмкүндүк берди. Балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, эрктүүлүк сапаттарынын жетишсиздигине байланыштуу, мугалимдер аларды бардык керектүү тапшырмаларды аткарууга түрткү берүү үчүн бир топ күч-аракеттерди жумшашы керек. Тажрыйбада көрсөткөндөй, эгерде бала көңүл ачуучу оюнга катышса, ыр, жомок укса, бала кадимки билим берүү көнүгүүлөрүнө караганда чоң кызыгуу, жигердүүлүк жана натыйжалуулук менен мугалимдин тапшырмаларын аткарат

Фольклор, лингвистика, психолингвистика, фольклордук маданият жана балдар маданияты жаатындагы изилдөө маалыматтары ушул сыяктуу оозеки жана оюн негиздерине ээ. Алар: ритмикалык уюштуруу, фрагментация, композициялардын тизмеги, фольклордун жана балдар чыгармаларынын рифмдеринин конвенциясы. Элдик жана балдар маданиятынын тилдик биримдиги этнопедагогикалык булактардын контекстинде балдардын жаңы сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн, өнүгүүсүн камсыз кылат. Алардын жомоктогудай фольклордук мазмуну, оюн формалары балдар психологиясынын өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келген образдуу, эмоционалдуу, динамикалык мүнөзгө ээ.

Ал эми кыргыз адабиятынын эң байыркы үлгүлөрү элдин оозеки чыгармаларында чагылдырылган, калк келечек муундары үчүн кам көрүп, аларды көркөм сөз менен эркелеткен, уктаткан, алаксыткан, турмушту үйрөткөн, тарбия-таалим берген, ички руханий дүйнөсүн тазалаган. Мына ушул процесстердин баарында калк балдарын элдик чыгармаларды угуучу, аткаруучу гана эмес, андай чыгармаларды чыгаруучу (жаратуучу) катары өсүп жетүүгө тарбиялашкан (А.Муратов, К.Акматов, Б.Тажикова., 2018). Чындыгында баласын ээрчитип тарбиялоо, жакшы адамдардан акылман кеп угузуу, бата алып берүү кыргыз элинин нарктуу салттарынан болгон. Мындай жөрөгөлөр азыркы мезгилде да колдонулуп келе жатат.

Мына ошентип келечектеги адистерге этнопедагогиканы колдонууга даярдоодо, албетте балдар фольклорунун элдик педагогика менен тыгыз байланыштуулугуна басым жасайбыз. Ал эми балдар фольклору деген түшүнүккө төмөнкүлөр киргизилген:

- Чоңдор тарабына атайын балдар үчүн чыгарылган ар кандай оозеки чыгармалар;
- Балдар өздөрү балдар үчүн жараткан чыгармалар;
- Атайын балдар үчүн эмес, жалпы эле адамдардын курак өзгөчөлүгүнө карабастан чыгарылып, бирок балдарга да таасир эте берүүчү, тарбия берүүчү чыгармалар;
- Чыгарманы түшүнүүгө чоңдордун гана даярдыгы бар, балдар үчүн оор болгон чыгармалардын атайын балдарга ылайыктап иштеп чыккан варианттары же айрым бир бөлүмдөрү (А.Муратов, К.Акматов, Б.Тажикова., 2018).

Изилдөөнүн натыйжалары боюнча (О.И. Давыдова, Т.А. Пескишева ж. Б.), тарбия ишинин мотивациясы боюнча студенттер менен иштөөдө, эмоционалдык талааны түзүү маанилүү. Педагогикалык ишмердүүлүктө бул маданиятты эс алуу этнопедагогикалык булактарды (элдик, оюн, макал-лакаптар, айтымдар ж.б.) пайдалануу аркылуу ишке ашат. Бул студентти жана окутуучуну бирдиктүү “энергетикалык маалымат тутумуна” бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Натыйжада, алардын мамилеси жакын адамдардын мамилелерине окшош, башкача айтканда, сүйүү, гуманизм, бири-бирине болгон ишеним. Мугалим менен окуучунун ортосундагы мамилелерди эмоционалдык жагымдуу, ишенимдүү мамилеге айландыруу этнопедагогикалык маданияттын окутуучусун калыптандыруунун зарыл деңгээли менен ишке ашат.

Окутуу жана тарбия иштеринде элдик педагогиканын ар кандай булактарын колдонуунун маанилүүлүгүн көптөгөн көрүнүктүү мугалимдер бир нече жолу тастыкташкан. Л.Н. Толстой Ясная Поляна мектебинде окутуу тажрыйбасына таянып, экспрессивдүү сүйлөөнүн калыптанышына балдарды макал-лакаптар менен тааныштыруу чоң жардам берерин ырастаган (Толстой Л. Н., 1989). Композициянын темасына айланган макал-лакап окуучунун элестетүүсүн ойготот, сүйлөө образын өркүндөтөт, жазуу процессине анын эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, оозеки чыгармачылыгын өркүндөтөт, турмуштук пикир алышууда колдонушат.

Билим берүүдө улут принцибинин негиздөөчүсү К.Д. Ушинский баланын толук кандуу инсандыгын калыптандыруу үчүн аны улуттук тил менен тааныштыруу өтө маанилүү деп эсептеген. Элдик адабияттын чыгармалары менен таанышуу, анын пикиринде, баланы элдик ой жүгүртүү,

сезим, жашоо, элдик рухтун чөйрөсүнө киргизет (Толстой Л. Н., 1989). Элдик ар кандай чыгармаларды өздөштүрүү балага эне тилинин негизги формаларын, бурулуштарын өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Улуу мугалим ишенгендей, фольклордун баланын тили менен шайкеш келишинин аркасында, ал фольклордук чыгармаларда айтылган ой-сезимдерди тереңирээк жана толук түшүнөт. К.Д.Ушинский жомоктордо, макал-лакаптарда, ырларда чагылдырылган социалдык тажрыйбаны гана өздөштүрүп, бала жүрүм-турумдун, адамдар менен болгон мамилелердин ар кандай формаларын толук кабыл алат, аларды коомдогу чыр-чатаксыз жашоо үчүн колдонот деп эсептеген. Макал-лакаптарда ал тышкы жана ички маанини бөлүп көрсөткөн. Сырткы маанини түшүнүү студентке жашоо жөнүндө түздөн-түз билим берет. Ички маани-маңызын түшүнүү үчүн бир катар акыл-эс операцияларын, ой жүгүртүүлөрдү, тыянактарды жасоо керек.

Балдарды окутууда К.Д.Ушинский жомокторго өзгөчө маани берген. Аларды элдик педагогикалык генийинин жаркын үлгүлөрү деп эсептеген (Ушинский К.Д.,1974). Жомоктук сюжеттин өнүгүү динамикасы, оозеки сөз айкаштарынын кайталанышы бул фольклордук жанрдык бирдиктүү, жарык, балдардын аң-сезимине жакын кылат. Улуу мугалим элдик жомокту жазуучулардын балдарга арнап жазган аңгемелеринин баарынан жогору коет. Элдик жомокто “улуу поэзия аркылуу элдер балдарына балалык кыялдарын айтып беришет"(Ушинский К.Д.,1974). Ошол эле учурда К.Д.Ушинский элдик жомокторду заманбап тил менен байланыштырган адабий иштетүүнү, алардагы педагогикалык маани-маңызын актуалдаштырууну максатка ылайыктуу деп эсептейт. Балдардын сүйлөөсүн өнүктүрүү үчүн К.Д. Ушинский чоңдор окуган же жомок айтып бергенден кийин, балдардын өздөрү айтып берүүнү сунуш кылган. Бул аны эстеп калууга, анын педагогикалык маанисин жакшы түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Чындыгында жомоктор – кыргыз балдар фольклорунун эң кеңири тараган жанры. Айбанаттар тууралуу жомоктордо окуянын катышуучулары ар кандай жаныбарлар болуп, ошол каймаланган жандыктар барып-келип эле адамдарды ассоциациялап берет, андыктан да мындай жомоктордон тигил же бул кишини аңдап түшүнүүгө болот. Жомоктор – адамдар өзүнүн ыйманын көрө турган күзгү. Жомоктор балдарга тарбиялык таасири – кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун адам баласы аларды жеңе алат, акыры чындык, актык бакытка бөлөйт деген ойду сиңире алгандыгында (А.Муратов, К.Акматов, Б.Тажикова., 20181). Демек, жомоктор балдардын ой жүгүртүүсүн, кыялын, фантазиясын өстүрүүгө өбөлгө түзөт.

Белгилүү эксперименталдык мугалим С.Т.Шацкий оюнду акыл-эс тарбиясынын маанилүү булагы деп эсептеген. Анын айтымында, балдардын

оюну фантазияны өстүрөт, аларды тапкычтыкка, көңүл бурууга мажбурлайт (Шацкий С.Т., 1980). Эксперименталдык мекемелердеги окуучулардын байкоолору боюнча, оюндагы ийгилик баланын кебин, ички дүйнөсүнүн байлыгын камсыз кылат, өнүктүрөт. Оюндарга катышкан бала достору четке какпаш үчүн, башка оюндарга кабыл алуу жана көңүл ачуу үчүн кебин өркүндөтүүгө аргасыз болот.

А.С. Макаренко элдик педагогиканы балдарды тарбиялоо практикасында активдүү колдонгон. Анын тажрыйбасын талдоодо ал элдик каада-салттарды акылга сыярлык пайдалануунга, аларды жаңы, прогрессивдүү мазмун менен толуктоого умтулгандыгын көрсөттү (Макаренко А. С., 1988). А.С. Макаренко жетектеген билим берүү мекемелеринин практикалык иш-аракеттеринде оюнга өзгөчө орун берилди. Бул үчүн оюндун жашоодо жана эмгекте зарыл болгон психикалык процесстерди, социалдык жана физикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталгандыгы маанилүү (Макаренко А. С., 1988). А.С. Макаренконун айтымында, оюн балага жеңиш, чыгармачылык кубанычын тартуулайт. Ушундан улам, оюн учурунда эң маанилүү психикалык процесстердин өнүгүшү байкалбастан пайда болот. Анын мекемелеринде көптөгөн элдик оюндар популярдуу болгон. Ал эми окумуштуу А.С.Макаренко белгилегендей, келечектеги адистерди даярдоодо каада-салттын мааниси чоң. Билим алуудан мурда да тарбия, адамгерчилик сапаттардын студенттерде жакшы жагына калыптануусу – чоң жетишкендик.

Изилдөөчүлөрдүн айтымында (Л.Л. Лашков, И.В. Семенченко ж.б.) фольклордук чыгармаларда балдар психологиясынын төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү эске алынган. Алар: балдардын ой жүгүртүүсү, кабыл алуусунун өзгөчөлүктөрү, сүйлөө кебин өнүктүрүү (Лашкова Л.Л., 2000). Демек, студенттер менен иштөөдө колдонулган фольклор жанрлары алардын психикасынын жана сүйлөөсүнүн өнүгүү логикасын чагылдырат.

Лингвисттердин, психолингвисттердин изилдөөлөрүндө адамдын сөз байлыгы ал кабылдаган жана баалай алган кубулуштарга караганда жарды экендиги аныкталган. Бул кубулуштун себептеринин бири - сезимдер ой жүгүртүүгө караганда кабылдоонун тымызын механизми. Бул айрыкча мектепке чейинки курактагы балдарга тиешелүү. Эмоционалдык деңгээлде алар курчап турган чындыктын объектилерин таанып-билүүгө караганда жакшыраак түшүнө алышат(Мигирин В.Н., 1973). Жогоруда айтылгандар билим берүү жана тарбиялоо процессин активдүү эмоционалдык өнүгүү менен коштоонун зарылдыгына ынандырат.Тажрыйбада көрсөткөндөй, эмоционалдык тарбия берүүнүн эффективдүү каражаттарынын бири - фольклордун ар кандай чыгармалары. Жомоктор, макал-лакаптар, табышмактардын когнитивдик потенциалы жогору, бирок ошол эле учурда

өтө эмоционалдык жактан каныккан деп айтсак болот. Бул окуучулардын психикасын, алардын сүйлөөсүн тынч өнүктүрүүгө жана эмоционалдык өнүгүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн натыйжалары этнопедагогиканы билим берүү, өнүгүү, коррекциялык класстардын мотивациясы үчүн колдонуу өзгөчө маниге ээ экендигине ынандырат. Өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген айрым балдарга обочолонуу, уялчаактык, оюн ишинин өнүкпөгөндүгү, курдаштары жана чоңдор менен байланышууну каалабагандыгы мүнөздүү. Тажрыйба көрсөткөндөй, элдик педагогиканын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен педагогикалык процесстин натыйжалуулугунун маанилүү шарттарынын бири болуп саналат.

Мугалимдин этнопедагогикалык каражаттарга ээ болушу, аларды билим берүү милдеттерине ылайык жетиштүү колдонуу, анын этнопедагогикалык маданиятынын калыптануу даражасын мүнөздөйт. Изилдөөнүн натыйжалары боюнча (О.И.Давыдова, В.А.Николаев, М.Г. Харитонов ж.б.), этнопедагогикалык маданияттын жетиштүү деңгээли мугалимге бала менен болгон мамиленин стилин өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мамилелердеги гуманисттик мамилелер, анын өркүндөтүлүшүнүн кызыкчылыгы үчүн бала менен кызматташууга алмаштырылат (Давыдова О.И., 2000). Этнопедагогикалык маданиятка ээ мугалим билим берүү, өнүгүү иш-аракеттеринде баланы психологиялык-педагогикалык илимдин призмасы аркылуу гана эмес, анын өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен өсүп келе жаткан инсанды көрө алат. Ал дүйнөнү баланын көзү менен көрө алат, өз позициясынан баштап, ага сунушталган билимди жана көнүгүүлөрдү кабыл алуу, баалоо, алардын адекваттуу кабыл алуусун жана түшүнүүсүн, алардын жеке өсүшү үчүн алардын маанисин камсыз кылат.

Этнопедагогикалык маданият түшүнүгү ата мекендик илимде так аныкталган эмес. Аны чечмелөөгө бир нече ыкмалар бар. Азыркы этнопедагогиканын негиздөөчүлөрүнүн бири Г.Н.Волков адамдардын педагогикалык маданиятын бөлүп көрсөткөн жана аны балдардын тарбиясына түздөн-түз багытталган адамдардын материалдык жана руханий маданиятынын чөйрөсү катары аныктаган(Волков Г.Н., 2000). Окумуштуунун айтымында, ал фольклордо, оюндарда, оюнчуктарда, балдардын кийимдеринде, балдар кечелеринде ж.б. Бул түшүнүк жалпы коомдун этнопедагогикалык маданиятын чагылдырат.

В. А. Николаев этнопедагогикалык маданиятты элдин салттуу педагогикалык маданиятын өздөштүрүү деңгээлин, анын баалуулуктарынын тарбиялык маңызын түшүнүп, аларды адекваттуу пайдаланууну мүнөздөгөн социалдык-педагогикалык көрүнүш деп аныктайт. Анын айтымында,

этнопедагогикалык маданият этнопедагогикалык аң-сезимди, ой жүгүртүүнү жана жигердүүлүктү камтыйт (Николаев В.А., 1998).

Окумуштуу М.Г.Харитоновдун белгилөөсүндө этнопедагогикалык маданиятты чечмелөөдө практикага багытталган мамиле башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоонун негизинде болот. Бул изилдөөнүн интеграцияланган концепциясы “этнопедагогикалык даярдык” түшүнүгү болуп саналат. Ал этнопедагогикалык компетенттүүлүктүн, ой жүгүртүүнүн жана маданияттын өнүгүү деңгээли менен мүнөздөлөт. Бул ар кандай педагогикалык маселелерди натыйжалуу чечүү үчүн жетиштүү болот (Харитонов М.Г., 1999). Бул тыянак этнопедагогикалык маданияттын жана даярдыктын жетишкендиги, анын элементтеринин бири этнопедагогикалык компетенттүүлүктү, б.а. этнопедагогикалык маданияттын когнитивдик компоненти экендиги байкалат.

Ю.М. Махмутов төмөнкү компоненттерди камтыган этнопедагогикалык маданияттын структурасын баса белгиледи: 1) мотивациялык, 2) когнитивдик, 3) иш-аракет (Махмутов Ю.М., 2009). Анын түзүлүш процессин ушул түзүмдөн эле байкоого болот. Этнопедагогикалык иштин натыйжалуулугун аныктоочу муктаждыктарды, кызыкчылыктарды, баалуулукка багыттоо, инсандык мамилени мүнөздөгөн мотивациялык компонент негизи болуп саналат. Бул компоненттин түзүмүндө автор инсандын этнопедагогикалык багытын аныктайт. Башкача айтканда, бул компонент эмоционалдык баалуулук багыттарын камтыйт.

Биздин изилдөөлөргө ылайык, мугалимдин, тарбиячынын этнопедагогикалык маданиятын калыптандыруунун жетиштүү деңгээли бизге педагогикалык процессти гумандаштырууга, балдарды билим берүү милдеттерин аткарууга түрткү берүүгө, дидактизмден инсандык өнүгүүгө багыттоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. А.Муратов, К.Акматов, Б.Тажикова. Кыргыз этнопедагогикасы. – Бишкек, 2018, 5-153,.
2. Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.Жоробеков. Педагогика.Бишкек, 2002, 5-б.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика (Текст) ϒ Г.Н.Волков. Чебоксары, 1974, 367с.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб.для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. М.: Академия, 2000, 27 с.
5. Давыдова О.И. Этнопедагогическая подготовка студентов-будущих специалистов дошкольного образования: дис...канд. пед. наук. Барнаул, 2000. 183 с.
6. Лашкова Л.Л. Воспитание культуры речи у старших дошкольников средствами народной педагогики: дис. канд. пед. наук. Екатеринбург, 2000. 41 с.
7. Макаренко А. С. О воспитании. ϒ Сост. и авт. вступит.статьи В.С. Хелемендик. М.: Политиздат, 1988. 121-123 с.

8. Махмутов Ю.М. Формирование этнопедагогической культуры будущих учителей в процессе профессиональной подготовки в вузе: дис...канд. пед. наук. Магнитогорск, 2009. 24 с.
9. Николаев В.А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры учителя: дис... докт. пед. наук. М., 1998.307 с.
10. Харитонов М.Г. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителей начальных классов национальной школы: дис. докт. пед. наук. М., 1999. 409 с.

УДК: 371.333(811.111)

АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮДӨ СҮЙЛӨӨ КӨНДҮМДӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮ ҮЧҮН КОНСТРУКТИВДИК ЫКМАНЫ КОЛДОНУУ

Муратали кызы Айназик
Ош мамлекеттик университетинин магистранты
Кулубекова Азара Омуракуновна
Дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин доценти
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада англис тилин үйрөнүүдө сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүү маселеси каралган. Бул көндүмдү өркүндөтүү үчүн конструктивдик мамилени колдонуу зарылдыгы аныкталды. Англис тили сабактарында сынчыл ойломду өнүктүрүүнүн натыйжалуу ыкмалары жана диалогдук окутуунун маанилүүлүгү көрсөтүлгөн. Макалада сүйлөө чеберчилигин өнүктүрүүдө пайда болгон инсандык өзгөчөлүктөр берилген.Окуу тапшырмаларын берүүдө студенттердин эстеп калуусун жана түшүнүүсүн гана эске албастан, ой-жугүртүү көндүмдөрүнүн деңгээлин жогорулатуучу шарттар баяндалат.Окутууда конструктивдик ыкмаларды колдонуу менен, окулуп жаткан материал жөнүндө түшүнүктү өөрчүтүп, алган билимдерин андан ары колдонуу көндүмдөрү сунушталат.Алган билимин өмүр бою пайдалануга өбөлгө түзүлөт.*

Ачкыч сөздөр: *англисче, сүйлөө,сүйлөө көндүмдөрү, сүйлөө чеберчилиги, конструктивдик мамиле, чеберчилик, сынчыл ой жүгүртүү, студент, үйрөнүү.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНСТРУКТИВНОГО ПОДХОДА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯРАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Муратали кызы Айназик
Магистрант Ошского государственного университета
Кулубекова Азара Омуракуновна
Доцент факультета мировых языков и культур
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В этой статье рассказывается, как улучшить свои разговорные навыки при изучении английского языка. Была выявлена необходимость конструктивного подхода к совершенствованию этого навыка. Уроки английского языка показывают эффективные способы развития критического мышления и важность интерактивного обучения. В статье представлены личностные черты, которые проявляются в развитии навыков публичных выступлений. Задания описывают не только память и понимание учащихся, но и условия, которые улучшают их мыслительные способности. Обучение развивает конструктивный подход, развивает понимание изучаемого материала и предлагает навыки для дальнейшего применения полученных знаний. Он способствует обучению на протяжении всей жизни.*

Ключевые слова: *английский язык, говорение, конструктивний подход, навык, критическое мышление, студент, обучение.*

USING A CONSTRUCTIVE APPROACH TO IMPROVE SPEAKING SKILLS WHILE LEARNING ENGLISH

Muratali kyzy Ainazik
Master candidate of the Osh state university
Kulubekova Azara Omurakunovna
Docent of the faculty of world languages and culture
Osh state university,Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *This article will show you how to improve your speaking skills while learning English. The need for a constructive approach to improving this skill was identified. English lessons show effective ways to develop critical thinking and the importance of interactive learning. The article presents personality traits that are manifested in the development of public speaking skills. The tasks describe not only the memory and understanding of the students, but also the conditions that improve their thinking skills. Learning develops a constructive approach, develops an understanding of the material being studied and offers skills for further application of the acquired knowledge. It promotes lifelong learning.*

Key words: *english, speaking, constructive approach, skill, critical thinking, student, learning.*

Англис тилин үйрөнүүдөгү негизги көндүмдөрдүн бири - сүйлөө (speaking). Бул шыктын калыптанышы инсандын чыгармачыл ой жүгүртүүсү, мотивациясы, билим алуу жөндөмү, чечимдерди жана иш-аракеттерди тандоосу, социалдык лидерлиги, чечкиндүүлүгү менен мүнөздөлөт.

Студенттердин англис тилинде сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн биз окутууда конструктивдик ыкманы колдонобуз. Мугалим сүйлөө көндүмдөрүн орнотуп, ушул көндүмдөрдү колдонуу жөндөмүн өнүктүрүүдөгү мүмкүн болгон жетишкендиктерди аныкташы керек. Л.С. Выготский боюнча проксималдык өнүгүү зонасын аныктоо маанилүү (Выготский, 1996). Бул үчүн студенттерге алардын өнүгүү деңгээлин аныктоочу төмөндөгүдөй тапшырмалар берилет:

- учурдагы деңгээл - студенттер англис тилинде сунушталган тапшырмаларды өз алдынча аткара алышат;

- өнүгүүгө мүмкүн болгон деңгээл - студенттер англис тилинде сунушталган тапшырмаларды мугалимдин гана жардамы менен же бир топ жөндөмдүү курдаштары менен биргеликте ишке ашырышат. Мында жакынкы өнүгүү зонасы англис тилинде сүйлөө жөндөмүн өркүндөтүүдө алган билиминин сапатын жогорулатуу үчүн мугалимдин иш-аракетин жөнгө салууга мүмкүндүк берет. Бул ыкманы колдонгондо, студент окулуп жаткан материал жөнүндө түшүнүктү өөрчүтүп, алган билимдерин андан ары колдонуу көндүмдөрү калыптануусу керек.

Конструктивдүүлүк – кийинки иштин өнүмдүү жана ийгиликтүү жүрүшүнө өбөлгө түзүүчү кырдаал, абал же ыкма. Конструктивизм – таанып-билүү теориясынын бир түрү катары эсептелинип, изилдөө, маанини чечмелөөжана аргументтөө (жүйө, далил келтирүү) боюнча жеке ишмердүүлүктөн баштап, өз билимин түптөндүрүү жана аны жаратуу процессиндеги окуучулардын активдүү ролуна басым жасаган педагогикалык философия. Конструктивдүү таанып-билүү теориясы, окуучулардын жаңы ала турган билимдеринин негизи болуп калган схемалар, структуралар, моделдер ушуга чейинки алынган мурунку билимдердин негизинде түптөөлөрүн тастыктап, таанып-билүүнү процесс катары кароо менен окуучулар учурдагы, же мурдагы билимдеринин, тажрыйбасынын негизинде жаңы идеяларды же концепцияларды активдүү конструкциялап түзүшү зарыл (Тагаева З., Алтыбаева М., 2014).

Студенттерге белгилүү бир маселе боюнча далилдерди издөөнү, өз алдынча чечим чыгарууну угуу аркылуу үйрөтүү керек. Мугалим окуучуларга конструтивдик тартиптеги тапшырмаларды берүү менен сүйлөө жөндөмдөрүн өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк бере алат (Бөлүмдүн таксономиясы боюнча) (Фридман, 2000). Атап айтканда, алар анализ, синтез жана баалоо боюнча тапшырмалар болуп эсептелет.

Демек, конструктивдүү таанып-билүү –жекече күч-аракет, ал аркылуу жалпыланган эрежелер, принциптер, көз караштар иштелип чыгып, чыныгы дүйнөнүн практикалык контекстинде колодонулушу керек. Окуу тапшырмалары окуучулардын эстеп калуусу жана түшүнүүсү үчүн гана эмес, жогорку деңгээлдеги ой-жүгүртүү көндүмдөрүнө (колдонуу, талдоо, баалоо, чыгармачылык менен) ээ болуусуна да шарт түзүүнү камтып турат (Тагаева З., Алтыбаева М., 2014).

Албетте, талдоо тапшырмаларынын жардамы менен студенттерди берилген маалыматты текшерип, анын компоненттерине классификациялоого үйрөтүүгө болот. Анткени, бул ыкма жыйынтык чыгарууга, далилдерди табууга жардам берет. Ошентип, англис тили сабактарында студенттер булакты (текстти) изилдеп, автордун көз-карашы жөнүндө талдай алышат.

Синтездин тапшырмалары ар кандай компоненттерди жаңы маалыматка айкалыштыруу же альтернативдик чечимди сунуштоо аркылуу маалыматты уюштурууга жардам берет. Студенттер англис тилиндеги тексттер же аудио материалдар менен камсыз болуп, бир нече булактардан

жыйынтык чыгарышат. Ушундай тапшырмалардын жардамы менен студенттер ар кандай процесстердин, мыйзамдардын ортосунда байланышн, иш-аракеттер планын, операциялардын жыйындысын түзүп, жыйынтык чыгара алышат.

Студенттерди өз оюн билдирүүгө жана пикирлерди айтууга, кандайдыр бир талкууда билдирген оюн далилдөөгө, талашууга үйрөтүү маанилүү. Ал эми баалоо тапшырмалары дал ушуга багытка ылайыкталган. Ошол эле учурда, студенттер берилген суроолорго бир ооздон “ооба” же “жок” деп жооп берүү туура эмес. Бул сүйлөө чеберчилигин өркүндөтүүгө алып келбейт. Демек, суроолор студенттер жыйынтык чыгаруу менен негиздеме берип, талдап, синтездеп, божомолдоп, баа бере тургандай кылып түзүлүшү шарт.

Студенттер сынчыл ой жүгүртүүсүн дайыма өркүндөтүп туруусу керек. Студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүнүн деңгээлине баа бере турган өзгөчөлүктөр - бул сарамжалдуулук, баамчылдык, өзүн-өзү билүү, ачык-айрымдуулук жана тартип. Бул үчүн мугалим төмөнкү этиштерди, даяр тапшырмаларды иштеп чыгуу же колдонуу керек. Алар: realize..., analyze..., explain., compare..., synthesize., judge., use., argue. .

Англис тилин үйрөнүүдө сүйлөө жөндөмүн өркүндөтүү үчүн, сынчыл ойломду өнүктүрүүнүн технологиясынын айрым ыкмалары жөнүндө кененирээк токтололу. Сынчыл ойломду өнүктүрүүнүн технологиясы үч баскычты камтый тургандыгы белгилүү: чакырык, түшүнүү, ой жүгүртүү (Ершова). Сүйлөөнү өнүктүрүүнүн татаал этабында биз ассоциация (associations) техникасын колдонобуз, бул ыкма угуу жана сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүүгө жардам берет. Суроо-жоопту уюштуруу же үй тапшырмасын текшерүү үчүн студенттер “жука” жана “калың” суроолордун ыкмасын колдонушат (Thin or Thick Questions). Мында суроолорду студенттер өздөрү бере алышат. Жаңы теманы изилдөөнү баштоодон мурун, студенттер “туура жана жалган билдирүүлөр” техникасы менен чоң ийгиликтерге жетишишет (True or False Statements). Студенттерге сөздөрдү же сүйлөмдөрдү сунуштоо менен билдирүүлөрдү жана жоопторду негиздөөгө аракет кылышат. Алардын пикири боюнча, сунуштаган жооптор менен билдирүүлөр окуунун жүрүшүндө туура деп табылат. Теманы изилдеп чыккандан кийин, алардын туура болгонун аныктоо үчүн ошол эле сөздөргө кайрылууга болот. Бул ыкмалар студенттерди окуу материалын үйрөнүүгө, максат коюуну ишке ашырууга жана жагдайга тез аралашууга түрткү берет.

Практикалык сабактарды англис тилинде өткөрүүдө түшүнүү баскычында биз “Jigsaw» методун колдонобуз. Мында академиялык үч кичи топко бөлүнөт. Мугалим ар бир кичи топко бирдей тапшырма берет. Мисалы, текстти англис тилинде окуп, анын маанисин түшүнгөн соң, тексттин мазмунун түшүнүү үчүн суроолорду кайра айтып түзүшөт. Текст менен иштөөдөн кийин жөнөкөй чүчү кулак аркылуу алардын ар биринде мурунку чакан топтордун катышуучулары болуш керек деген шартта үч жаңы топчолор түзүлөт. Андан кийин студенттер маалымат алмашышат. Талкуудан

кийин, ар бир адам баштапкы чакан топторго бөлүнүп, алынган маалыматтарды бири-бири менен бөлүшүп, аларды талдайт. Бул ыкма студенттерге биргелешкен иш-чараларда бири-бирине жардам берүүгө, кунт коюп, башкаларды угууга мүмкүнчүлүк берет.

Рефлексия этабында студенттер Cinquain - беш ыр саптарын кызыгуу менен жазышат. Анда мотивация күчөп, чыгармачыл жөндөмдөрүн, кызыгуусун көрсөтө алышат. Ошондой эле башка студенттерди да ушул процесске тарта алышат. Тексттин негизинде логикалык ырааттуулукта сүйлөмдөрдү түзүү мотивациясы төмөн окуучулар үчүн кызыктуу жана жеңилирээк болот. Ошол эле кызыктуу ыкма - бул камтылган материалга негизделген кичи долбоорлордун топтому (Mini Projects) болуп эсептелет. Алар айрыкча топтук иште мыкты иштешет. Мунун бардыгы англис тили сабагында алынган маалыматтарды тутумдаштырууга, үйрөнүлүп жаткан материалга болгон мамилени билдирүүгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, англис тилин үйрөнүү процессинде колдонулган ар кандай сынчыл ой жүгүртүү ыкмаларынын жардамы аркылуу студенттер айрым көйгөйлөрдү чечүүгө чыгармачылык менен мамиле жасап, көйгөйлөр жөнүндө ойлонуп, аларды чечүү жолдорун издешет. Көпчүлүгү өздөрүнө буга чейин маалым болбогон таланттарын ачып беришет.

Англис тилин үйрөнүүдө сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн диалог, изилдөө маеги, талаш-тартыш сыяктуу иштөө формалары колдонулат. Мындай формалар студенттердин өнүгүүсүнө түрткү берүүнүн эффективдүү ыкмасы болуп калды. Алар метатаануу процесстери аркылуу алардын натыйжаларын, окуу тажрыйбаларын түшүнүү жана көзөмөлдөө жөндөмүн өркүндөтө алышат.

Иш-аракеттердин жыйынтыгында интеллектуалдык процесстер, өзүнүн ой жүгүртүүсүн, эс тутумун, билимин, максаттарын жана иш-аракеттерин көзөмөлдөө жүзөгө ашырылат. Бул ыкма менен студенттер өзүн-өзү жөнгө салууну өнүктүрүшөт. Окутуу процессинде мугалим окуучуларга окуу кандай жүрүп жаткандыгын түшүнүүгө, өз алдынча билим алуунун айрым методдорун өмүр бою колдонуу зарылдыгын түшүнүүгө жардам бериши керек. Мында студенттер түшүнүп чагылдыра ала тургандай тапшырмаларды берүү зарылдыгы бар. Анткени, студент маалыматтык-коммуникациялык технологиялар жаатында жогорку компетенттүүлүктүн, компетенттүү сүйлөөнүн, мейкиндиктик ой жүгүртүүнүн зарылдыгын түшүнүшү керек. Изилдөөлөрдү жүргүзүү жана аларды өз мүмкүнчүлүктөрүн оптималдуу пайдалануу менен билүү керек. Жогоруда айтылгандардын баарынын ийгилиги, жыйынтыгы студенттердин кандайча окууну түшүнгөндүгүнө байланыштуу болот. Буга таанып-билүү процесстери өбөлгө түзүшү керек. Бул процесстер метакогнитивдик стратегиялар (Ж.Флавелдин (J. Flavell) айтымында) (Хуторской, 2008) жана метакогнитивдик көндүмдөр (Браундун (A.Brown) айтымында) аркылуу ишке ашат (Фридман, 2012). Ошону менен бирге бул ыкмалардын бардыгы студенттерде мета таануунун пайда болушуна алып келет.

Р.Р.Бикбулатовдун эмгегинде баса белгиленгендей, “эгерде күчтүү чакырык мугалимден келип чыкса, ал эми окуучунун жөндөмү начар болсо, анда окуучу тапшырмаларды аткара албай калуудан коркуп, өзүнө жүктөлгөн тапшырманы аткара албай каламбы деп тынчсызданат; эгер алсыз чакырык мугалимден келип чыкса, күчтүү чеберчилиги бар окуучу болсо, анда ал тажап кетет, ал класста болгусу келбейт; эгерде алсыз чакырык мугалимден келип чыкса, ал эми окуучунун жөндөмү начар болсо, анда ал окуучунун көңүл коштугуна ээ болот. Иш-чараларды пландаштыруу жана ийгиликтүү натыйжага жетишүү үчүн студенттерден күчтүү чеберчилик, ал эми мугалимден күчтүү чакырык талап кылынат. Бул учурда жаңы билим алууга, ийгиликке жетүүгө студенттердин мотивациясы, умтулуусу пайда болот" (Бикбулатов ж.б., 2016).

Корутундулап айтканда, колдонгон конструктивдик ыкмалар төмөнкүлөрдү түзүүгө жана өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет:

- практикалык билим жана сүйлөө чеберчилиги;
- англис тилин үйрөнүүдө сынчыл ой жүгүртүү;
- жаңы маалыматтык-коммуникациялык технологиялар менен күрөшүү мүмкүнчүлүгү;
- маалымат берүүгө жана англис тилинде баарлашууга ишеним;
- жаңы билимге ээ болуу жана аны иш жүзүндө колдонуу чеберчилиги;
- окууга болгон көз карандысыздык;
- топтук иште кызматташуу;
- башка адамдар менен болгон конструктивдүү мамилелер ж.б.

Бул калыптанган мүнөздөмөлөр алган билимин өмүр бою пайдаланууга өбөлгө түзөт, бул өмүр бою билим берүүнү камсыз кылат. Ошондой эле, турмушта да инсандын жеке өзүн эмес, анын ишмердигин сындоону, иштин жакшы-жаман жактарына калыс баа берүүгө тарбияланышат.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. (2004). Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. Б.: Педагогика века.
2. Бикбулатов Р.Р., Иванов В.Г., Еремеева Г.Р. (2016). Реализация конструктивистского подхода в развитии одаренности обучающихся Y Р.Р. Бикбулатов, В.Г. Иванов, Г.Р. Еремеева // «Казанский педагогический журнал». Научный психо лого-педагогический журнал. Казань. № 2(115). Ч. 1. С. 50-53с.
3. Выготский Л.С. (1996). Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагогика-Пресс, 391с, 536 с.
4. Ершова Т.Н. Использование технологии развития критического мышления на уроках английского языка для формирования коммуникативной компетенции [Электронный ресурс] // Т.Н. Ершова. Режим доступа: http://festival.1september.ruYarticlesY522G7GY
5. Тагаева З., Алтыбаева М. (2014). Педагогикалык терминдердин сөздүгү. Ош.102-
6. Фридман Л.М. (2000). Концепция личностно-ориентированного образования / Л.М. Фридман //\ Завуч. № 8. С. 77.

7. Фридман М.Ф. (2012). Подготовка педагогических работников в условиях модернизации профессионального образования: дисс. канд. пед. наук: 13.00.08 // Фридман Михаил Феликсович. Москва. 201 с.
8. Хуторской А.В. (2008). Педагогическаяинноватика: учебное пособие для студ. высших уч. заведений // А.В. Хуторской. М.: Издательский центр «Академия», 256 с.

УДК 378.1

БОЛОЧОК ИНФОРМАТИКА МУГАЛИМДЕРИН ДАЯРДОО СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ФАКТОРЛОРУ

Саданов Абдибек Дуйшобаевич, улук окутуучу
E- mail: abdibek13@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада информатика мугалимдерин даярдоонун методикалык системасын өнүктүрүү зарылдыгы каралат. Ошондой эле макалада билим берүү системасын модернизациялоонун заманбап шарттарында информатика мугалимдеринин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууну изилдөө натыйжалары баяндалган. "Информатика" билим берүү чөйрөсүндөгү жана Кыргызстандагы билим берүүнү өнүктүрүүнүн жаңы социалдык-экономикалык контекстиндеги өзгөрүүлөрдүн шарттары. Болочок мугалимдерди МКТ каражаттарын колдонууга даярдоону өркүндөтүүнүн багыты жана даярдоонун мазмунун системалаштыруу. Мектептин жогорку баскычында билим берүүнүн мазмунун өнүктүрүүнүн ачык-айкын келечеги профилдик окутууну киргизүү менен пайда болот, бул информатика боюнча мектептеги билим берүүнүн мазмунун кыйла кеңейтүүгө алып келет, анткени анда информатика боюнча бир нече ар кандай атайын курстарды жана бир катар элективдик курстарды киргизүү каралган.*

Түйүндүү сөздөр: *маалыматтык-коммуникациялык технологиялар(МКТ), информатика, аралыктан окутуу, методика, каражат, предмет, система, окутуучу.*

ФАКТОРЫ УЛУЧШЕНИЯ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ

Саданов Абдибек Дуйшобаевич,
старший преподаватель
E- mail: abdibek13@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье рассматривается необходимость развития методической системы подготовки учителя информатики. А также в статье описываются результаты исследования формирования профессиональной компетентности учителей информатики в современных условиях модернизации системы образования. Условия изменения в сфере образования «Информатика» и в новом социально-экономическом контексте развития образования в Кыргызстане. Направления*

совершенствования подготовки будущих учителей к использованию ИКТ и систематизации содержания обучения. Очевидные перспективы развития содержания образования на старшей ступени школы появляются с введением профильного обучения, которое приведет к существенному расширению содержания школьного образования по информатике, так как предусматривает введение нескольких различных профильных курсов по информатике и ряда элективных курсов.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), информатика, дистанционное обучение, методология, средства, предмет, система, преподаватель.*

FACTORS OF IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF INFORMATICS

Sadanov Abdibek Duishobaevich, senior lecturer
E- mail: abdibek13@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *This article discusses the need for the development of a methodological training system for an informatics teacher. The article also describes the results of a study of the formation of professional competence of teachers of informatics in modern conditions of modernization of the education system. Conditions for change in the field of education "Informatics" and in the new socio-economic context of education development in Kyrgyzstan. Directions for improving the training of future teachers to use ICT and systematizing the content of training. Obvious prospects for the development of the content of education at the senior level of school appear with the introduction of specialized training, which will lead to a significant expansion of the content of school education in computer science, since it provides for the introduction of several different specialized courses in computer science and a number of elective courses.*

Key words: *information and communication technologies, informatics, distance learning, methodology, means, subject, system, teacher.*

Азыркы учурда өнүгүүнүн жаңы баскычына, маалыматтык коомго өтүп жаткан жашоонун заманбап мезгилинде, билим берүү системасынын коомдун муктаждыктарына шайкеш келтирилиши менен өзгөчөлөнөт. Билим берүүнү маалыматташтырбастан, маалымат коомун түзүү мүмкүн эмес. Бул процессте информатика мугалимдери башкы ролду ойношу керек.

Келечектеги информатика мугалими үчүн усулдук окутуу системасынын иштешинин негизги максаттары, коомдун социалдык-экономикалык муктаждыктары, технологиянын өнүгүү деңгээли, "Информатика" билим берүү тармагынын өнүгүү тенденциясы, жогорку билим берүү системасынын өнүгүү келечеги жана адистерди даярдоонун социалдык заказы аркылуу аныкталат. Мындай социалдык заказ, албетте, билим берүү системасынын баарына багытталган, бирок, биринчи кезекте,

жаштарды окутуунун жана тарбиялоонун бүт системасына кадрларды даярдоонун звеносу катары жогорку педагогикалык билим берүүгө багытталган (1, 3-31).

Салтка ылайыкташтырылып түзүлгөн окуу процессин жана мугалимдин иш-аракеттеринин салттуу компоненттерин колдоо үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонууга багыт берүү ата мекендик билим берүүнү модернизациялоонун маселелерине толук жооп бербейт. МКТ каражаттарын колдонуу билим берүүнүн натыйжаларга багытталган заманбап максаттарына- студенттердин инсандыгын социалдаштыруу, негизги компетенцияларды өзщдөштүрүү, эмгек рыногунда талап кылынган конвертирленген билим алуу ж.б. ылайыкташтырылган жаңы билим берүү процессин түзүүнүн катализатору болууга тийиш. Мунун баары заманбап информатика мугалимин даярдоого коюлган талаптарды олуттуу өзгөртөт, анын окуу процессиндеги ордун, кесиптик ишинин компоненттеринин мазмунун кайрадан баалоого түрткү берет.(2, 75-82)

"Информатика" билим берүү чөйрөсүндөгү жана Кыргызстандагы билим берүүнү өнүктүрүүнүн жаңы социалдык-экономикалык контекстиндеги өзгөрүүлөрдүн шартында, билим берүүнү маалыматташтыруунун баштапкы баскычында информатиканы окутуу боюнча изилдөөлөр жана ушул окутуу предметинин учурдагы методдоруна негизделген болочок информатика мугалимин даярдоонун мазмунун камтыган тиешелүү өзгөртүүлөрдү талап кылат.

Окутууда МКТ каражаттарын колдонуунун методикалык аспектилерин өркүндөтүү эки маселеге негизделген.

Биринчи багыт окутуунун кайсы моделине (салттуу же инновациялык) МКТ каражатын колдонууга багытталышы керек.

Окуу процессинин салттуу түзүлүшүндө МКТ каражаттарын колдонууда мугалимдин функцияларынын белгилүү бир бөлүгү (көзөмөлдөө, окутуу ж.б.) МКТ каражаттарына жүктөлүшү мүмкүн. Бул окутуу системасын негизинен эки аспектте өзгөртө алат: мугалимдин иш-аракеттеринин күндөлүк компоненттерине убакытты кыскартуу жана билим берүүнү индивидуалдаштыруу үчүн шарт түзүү. Бул учурда билим берүүнүн түп-тамырынан бери жаңы натыйжаларына жетишүү мүмкүн эмес. Окуунун инновациялык модели МКТ каражаттарынын башка функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн артыкчылыктуу пайдаланууну талап кылат- билимдин жаңы булактарына жетүү, компьютердик моделдөө, жаңы маалыматтык билим берүү чөйрөлөрүн түзүү ж.б. Методика курстарынын мазмуну же окутууда МКТ каражатын колдонуу негизинен билим берүү процессинин салттуу моделине багытталган. Ошону менен бирге педагогикалык

университеттерде алдыңкы билим берүүнүн принциптери билим берүүнүн инновациялык моделдерине көңүл бурууну жана МКТ каражаттарынын топтомун олуттуу кеңейтүүнү талап кылат (3, 576-578).

Болочок мугалимдерди МКТ каражаттарын колдонууга даярдоону өркүндөтүүнүн экинчи багыты ушул даярдоонун мазмунун системалаштыруу менен байланыштуу. МКТ каражаттарынын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүнөн билим берүү процессине чейинки салттуу мамиле жетишерлик эффективтүү эмес, окутууда бул каражаттардын чыныгы орду жана функцияларын туура түшүнүүгө мүмкүндүк бербейт. Билим берүү максатында МКТ каражаттарынын типологиясына карап негизделген мамиле рационалдуу көрүнөт.

Келечектеги мугалимди даярдоодо аралыктан окутуу формасына өзгөчө көңүл буруу керек, анын айырмалоочу өзгөчөлүгү мугалим менен окуучунун ортосундагы өз ара аракеттенүүдө мейкиндик менен убакыттын биримдигинин жоктугу. Мындан тышкары билим берүүнүн дистанциялык формасы окутуунун мазмунун модулдук түрдө чагылдыруусу, мугалимдин студенттен алыстыгы, окуу процессинин эки субьектисинин ортосундагы байланыш үчүн техникалык каражаттарды колдонуу жана окутуунун жыйынтыгына байкоо жүргүзүүнүн ачыктыгы менен мүнөздөлөт.

Аралыктан окутуунун артыкчылыктары, функциялары жана уюштуруу түзүмү бир топ эмгектерде каралган. Мектептин жогорку звеносунда профилдештирилген окутууну жүзөгө ашыруу көбүнчө аралыктан окутуу технологиялары аркылуу мектептер тармагын түзүү идеясы менен көбүрөөк байланыштуу. Билим берүү тармагына бириккен мектептердеги информатика мугалими (паритеттик өз ара аракеттенүүдө, айрыкча "ресурстук борбордун" функцияларын ишке ашырууда) адистештирилген окутууну уюштуруунун негизги бөлүгү болуп калат. Албетте, бул анын университетте окуу процессинде ушул жаңы билим берүү функцияларын аткарууга даярдыгын талап кылат.

Жаңы социалдык-маданий кырдаалга байланыштуу билим берүү системасында болуп жаткан сапаттык өзгөрүүлөр мугалимдерди даярдоонун мазмунун жаңылоону, педагогикалык ишмердүүлүк үчүн иштин жаңы түрлөрүн өздөштүрүүнү талап кылат. Муну өнүгүүгө анализ жүргүзүүдөн көрүүгө болот (3, 576-578).

1. 1990-1995-жылдар. Информатика мугалимдерин гана программалоонун негиздерине окутуу (Basic, Fortran, Pascal, Algol), MS-Dos операциялык системасындагы файлдар жана каталогдор менен иштөө. Кийинки мезгилдерде окуу процессинде МКТ каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрүн кошуу жүрөт (тиешелүү түрдө);

2. 1995-1997 жылдар. Шаардагы мектептерде биринчи ЭЭМдин пайда болушу, NortonComander операциялык оболочкаларын жана кызматчы программаларды үйрөнүү, атайын курстары (текст редакторлору-Lexicon, Slovo; графикалык редактор-CPEN). Windows 3.1 операциялык системасы жана тиркемелери менен иштөөнүн негиздери (Notepad, Paintbrush). Windows95 операциялык системасы жана тиркемелери менен иштөөнүн негиздери (WordPad, Paint, MS Word, Excel);

3. 1997-1999 жылдар. Информатика жана математика мугалимдеринин (MathCad, Maple) адистештирилген программаларын үйрөтүү;

4. 1999-2003 жылдар. Информатика мугалимдеринин коммуникациялык технологиялар менен болгон негизги көндүмдөрүн калыптандыруу;

5. 2003-2005 жылдар. Предметтик мугалимдердин, мектеп директорлорунун жана орун басарларынын глобалдык тармакта иштөө жөндөмдөрүнө болгон муктаждыктардын пайда болушу. Информатика мугалимдерин интернеттин дидактикалык өзгөчөлүктөрү менен таанышпыруу (телекоммуникациялык долбоорлорду иштеп чыгуу);

Мектептин окуу процессинде маалыматташтыруунун жаңы каражаттарын интенсивдүү киргизүү жана жабдуу менен байланышкан МКТ каражаттарынын өнүгүшүнүн кийинки мезгилин белгилейбиз.

6. 2005-2009 жылдар. Информатика мугалимдерине электрондук окуу басылмаларын түзүүгө, интерактивдүү доска менен иштөөнүн негиздерин жана маалыматтык билим берүү чөйрөсүн уюштуруу.

7. 2010-жылдан бери. Окуучуларга информатика жана эсептөө техникасынын негиздерин окутуу, информатика жана МКТ боюнча билим берүүнүн мазмунун компьютердик технологиянын үзгүлтүксүз өзгөрүп турган жабдыктарына жана программаларына ылайыкташтыруу, башка предметтердин мугалимдерин мкт каражаттарын колдонууга үйрөтүү, окуу процессин маалыматташтырууда бардык дисциплиналардын окутуучуларынын ишин координациялоо, мектептердин башка окуу жайлары, банктар жана маалымат базалары менен маалыматтык байланышы.

Болочок информатика мугалимин даярдоонун методикалык компоненттеринин системасынын курамы жана функциялары, алардын өз ара байланыштарынын мүнөзү жана деңгээли, биринчи кезекте коомдун кызыкчылыктарына максаттуу багытталган багыт менен, ошондой эле коомдун маалыматташуу деңгээлине жараша маалымат маданиятын (жеке инсан жана бүтүндөй коом) калыптандырууга багытталган окуучулардын жеке өнүгүүсү жана өз алдынчалуулугу менен аныкталат. Кесиптик билим берүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири катары маалымат компетенттүүлүгүн касыздоо болуп эсептелет.(4, 80-81)

Учурда билим берүүнүн багыттары жана максаттары, анын натыйжаларындагы артыкчылыктар гана эмес, билим берүү процессиндеги мугалимдин функциялары да өзгөрүп жатат. Ал билим берүүчүдөн МКТга толгон жаңы маалыматтык-билим берүү чөйрөсүндө (негизинен көз карандысыз) окуучунун таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн уюштуруучусуна айланат. Бул чөйрөдөгү мугалимдин негизги орду окуучулардын жекече билим алуу багыттарын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу. Окутуу процессинде мугалим менен окуучунун өз ара аракеттешүүсүнүн принципиалдуу жаңы түрү калыптана баштады. Мунун баары билим берүү процессинде МКТ каражаттарын колдонуп, мугалимдерди даярдоо системасы үчүн принципиалдуу жаңы маселелерди жаратат (5, 13-21). Бул жерде сөз салттуу билим берүү системасынын шартында МКТ менен иштөө мүмкүнчүлүгү боюнча билими жөнүндө гана эмес, ошондой эле кесиптик ишмердүүлүктүн жаңы компоненттери менен билим берүү процессиндеги жаңы ролду өздөштүрүү боюнча да болот. Бул болочок мугалимдин методикалык даярдыгынын мазмунуна гана таасир этпестен, анын педагогикалык (дидактикалык) жана психологиялык-педагогикалык даярдыгын өзгөртүүнү да талап кылат.

Ошондуктан келечектеги информатика мугалимин даярдоонун методикалык системасын өнүктүрүүдө бир катар перспективдүү багыттарды белгилөө керек. Алардын катарына болочок информатика мугалими үчүн теоретикалык моделдерди курууга байланыштуу МКТ кражаттарын иштеп чыгуу жана киргизүү аркылуу усулдук тутумду маалыматташтырууга багытталган анын негизги компоненттерин (максаттарын, мазмунун, формаларын, методикасы жана окуу куралдары) иштеп чыгуу кирет (6, 32-33).

1. Келечектеги информатика мугалимин методикалык даярдоонун мазмунун онүктүрүүдө эки фактор аныктоочу ролду ойнойт: информатика сабагынын мазмуну жана билим берүү процессинде МКТ каражатын колдонуунун методологиясын, психологиялык жана педагогикалык негиздерин онүктүрүү. Акыркы жылдары мектепте информатика сабагын окутуунун мазмуну дагы бир топ өзгөрдү - бул предметти окутуунун структурасы ченемдик жол менен бекитилди, анын мазмунунун вариативтүүлүгү кескин жогорулады. Мазмундун вариативтүүлүгү информатика курсунун программалык камсыздылыш чөйрөсүн, электрондук билим берүү ресурстарынын курамын, алардын билим берүү процессиндеги функцияларын кеңейтет жана бул информатика мугалимдерин методикалык даярдоодо жаңы маселелерди жаратат.

2. МКТ каражаттарын колдонуу шык жана көндүмдөрүн калыптандыруу мугалимдин келечектеги кесиптик иш-аракетинин контекстинде максатка ылайык жүргүзүлүшү керек, бул келечектеги информатика мугалими кесиптик ишинин дээрлик бардык компоненттеринде МКТны интенсивдүү колдонууну божомолдойт.

3. Информатика мугалимин даярдоонун мазмунун өркүндөтүүнүн эң келечектүү багыты болуп, анын кесиптик ишмердүүлүгүнүн компоненттеринин мазмунун талдоого жана аныктоого компетенттүү мамилени колдонуу.

4. Болочок информатика мугалимин даярдоонун методикасы маалыматтык-билим берүү чөйрөсүн түзүү теориясы жана технологиясынын жоболоруна негизделген мугалимдин жаңы ролун жана максатын эске алуу менен түзүү зарыл.

5. Болочок информатика мугалимин даярдоонун методикалык системасы МКТ аркылуу окуу процессине киргизилген жаңы уюштуруу формаларын жана окутуу ыкмаларын иштеп чыгуу менен аныкталат. МКТ каражаттарынын курамынын вариативтүүлүгү, ар бир мугалимдин учурдагы түзүлгөн борборлоштурулган "электрондук билим берүү ресурстарынын коллекиясына" кайрылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу, мугалимдерди даярдоо мазмунуна МКТ каражаттарынын методикалык эффективтүүлүгүн баалоо жана экспертизалоо суроолорун киргизүүнү талап кылат.

6. Бул каражаттардын типологиясын окуу процессиндеги методикалык функциялары боюнча, окутуунун МКТ каражаттарын колдонууга мугалимди методикалык даярдоонун түзүмүнүн негизи катары сунуштоо максатка ылайыктуу.

Ошентип келечектеги информатика мугалимин методикалык даярдоо системасын өркүндөтүү, системаны МКТ колдонууга, кырдаалды талдоого, окууну долбоорлоого, болжолдоого жана уюштурууга багытталган жаңы сапаттык деңгээлге өтүүнү камтыйт. Болочок информатика мугалимин даярдоонун методикалык системасынын иштеши эффективтүү болот, эгерде технология:

• окуу процессин долбоорлоонун системалуу ыкмасы катары сунушталса (баалоону, коррекциялоону жана кийинки өнүгүүнү өзүнө камтыган);

• МКТга негизделген окутуу каражаттарын киргизүү менен эле эмес, методикалык системанын бардык компоненттерине багытталса;

• предметтин мазмунунун муктаждыктарына жана өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган болсо.

Болочок информатика мугалимин даярдоонун мазмунун өркүндөтүүнүн негизделген багыттары "Информатиканы окутуунун теориясы жана методикасы", "Билим берүүдө маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар", "Информатика боюнча маселелерди чечүүнүн кесипке багытталган курсу" курстарынын иштелип чыккан программаларында чагылдырылышы мүмкүн. Мектептеги билим берүүнүн мазмунундагы өзгөрүүлөр сөзсүз түрдө информатика мугалиминин предметтик жана өзгөчө методикалык даярдыгын өркүндөтүүнү талап кылат. Бир катар башка окуу предметтеринен айырмаланып, информатика боюнча адистештирилген окутуу деңгээлдик жана профилдик дифференциялоо принциптеринин айкалышында ишке ашырылат, бул информатика мугалиминин методикалык жактан даярдыгын өркүндөтүү милдетин өзгөчө актуалдаштырат.

Адабияттар:

1. Педагогика. (2009) Учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей/ Под ред. П.И. Пидкасистого М., Высшее образование. - с.3-31
2. Богомолова Е.В. (2004) Персонализированное обучение информатике в школе// Учен. записки / ИИО РАО. - М., Вып. 14. с.75-82
3. Яковлева Е.Ю. (2004) Подготовка учителей информатики в вузах к преподаванию профильных курсов: актуальность и необходимость// Актуальные проблемы математики, информатики, физики и математического образования - М: МПГУ, с.576-578.
4. Цветкова М.С. (2002) Об экспериментальном преподавании курса информатики. - М.: Образование и Информатика. 80 с.
5. Кузнецов А.А. (1997) Основные направления совершенствования методической подготовки учителя информатики в педагогических вузах/ А.А. Кузнецов, С.С. Караев //Информатика и образование. №6. - с.13-21.
6. Захарова Т.Б. (2003) Дифференциация содержания образования основное средство осуществления профильного обучения// Профильная школа. № 1.-с.32.

УДК: 371.64/.69

ИНТЕРАКТИВДҮҮ ДОСКАНЫН АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫН МАТЕМАТИКА САБАКТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУУ.

Тойчубаева Авакан Ибраимовна, ФМО(м)-1-19 гр. магистрант.
E-mail: avakan_98kg@mail.ru
Илимий жетекчи: Култаева Д.Ч. п.и.к,доцент.
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Руспубликасы

Аннотация: *Бүгүнкү күндө жаш өспүрүмдөрдүн компьютерге болгон кызыгуусу артылып, компьютер менен иштөөгө өтө берилип бара жатканы баарыбызга белгилүү. Мугалимге караганда компьютер менен иштешкен аларга алда канча жеңил жана*

кызыктуу болуп туюлат. Ошол себептүү билим берүү окуу жайларында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу кеңири жайылтылууда. Компьютердик технологияны, интерактивдүү досканы бүгүнкү күндөгү сабактарда пайдалануу, окутуунун деңгээлин жогорулатат. Бул макалада математика сабагында компьютерди, интерактивдүү досканы колдонуунун артыкчылыктары каралган.

Түйүндүү сөздөр: *информациялык-коммуникациялык технология, интерактивдүү доска, сенсордук- резистивдик, инфра кызыл, электромагниттик, лазердик, оптикалык, стилус.*

ИСПОЛЬЗУЙТЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ИНТЕРАКТИВНОЙ ДОСКИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ.

Тойчубаева Авакан Ибраимовна, ФМО(м) -1-19 гр. магистрант.
E-mail: avakan_98kg@mail.ru
Научный руководитель: Култаева Д.Ч. кандидат технических наук, доцент.
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *Все мы знаем, что сегодня молодые люди все больше интересуются компьютерами. Им кажется, что работа с компьютером намного проще и веселее, чем учителю. По этой причине в образовательных учреждениях широко распространено использование информационных и коммуникационных технологий. Использование компьютерных технологий, интерактивных досок в сегодняшних уроках, повышает уровень обучения. В этой статье обсуждаются преимущества использования компьютера и интерактивной доски в классе математики..*

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, интерактивная доска, сенсорное сопротивление, инфракрасное, электромагнитное, лазерное, оптическое, стилус.*

TAKE ADVANTAGE OF THE INTERACTIVE WHITEBOARD IN YOUR MATH CLASS.

Toychubaeva Avakan Ibraimovna, FMO (m) -1-19 gr. master's student.
E-mail: avakan_98kg@mail.ru
Scientific adviser: D.Ch. Kultaeva candidate of technical sciences, associate professor.
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Annotation: *We all know that today young people are increasingly interested in computers. It seems to them that working with a computer is much easier and more fun than a teacher. For this reason, the use of information and communication technologies is widespread in educational institutions. The use of computer technology, interactive whiteboards in today's lessons, increases the level of learning. This article discusses the benefits of using a computer and an interactive whiteboard in a math class.*

Key words*: information and communication technologies, interactive whiteboard, sensory resistance, infrared, electromagnetic, laser, optical, stylus.*

1. Киришүү

Учурдун талабына ылайык коом да өзгөрүп, ага жараша илимий-техникалык прогресс да өнүгүп өсүп жатат.Бир кездери биз техниканын эң жөнөкөй механизмдерине таянган болсок, азыр өнүккөн информациялык-коммуникациялык технологиянын (ИКТ) заманында жашап жатабыз. XXI кылым - жаңы маалыматтык технологиялардын кылымы. Балдар кичинекей кезинен эле техникалык прогресстин ыңгайлуулугуна жана маалымат алуунун заманбап каражаттарына көнүп калышкан. Бул менен эч нерсе кыла албайбыз, себеби балага көрүү менен маалыматты кабыл алуу кыйла жеңилирээк.Жаңы маалыматтык-коммуникациялык окуу куралдары мектеп жашоосунун классикалык белгилерин алмаштырууда. Сабакта маалыматтык технологияларды колдонуу учурдагы окутуу технологияларын өркүндөтүүгө багытталган, аларды колдонуу стандарттуу окутуу методдорун кеңейтет.Демек, дээрлик бардык маалыматтар компьютерлештирилип жаткан мезгил. Эбегейсиз көп маалыматтарды өзүнө камтыган жана акылга сыйгыс көп амалдарды аткарган компьютер мурда бизге жаңылык болсо, азыркы күндө күнүмдүк турмушта колдонула турган зарыл каражат болуп калды.Ал тургай өндүрүштүн бардык тармактарына сүнгүп кирди. Айрыкча билим берүү тармагын компьютерсиз элестетүү мүмкүн эместей. Азыркы учурда компьютерлер балдар бакчасынанбаштап жогорку окуу жайларга чейин түрдүү предметтерди окутууда, б.а. жөнөкөй арифметикадан тартып кибернетика жана психологияны окутууда колдонула баштады. Соңку учурда көпчүлүк билим берүү мекемелери заманбап технологиялык жабдуулар комьютер, мультимедиялык проектор жана интерактивдик доскалар менен камсыз боло башташты. Ага жараша интерактивдик технологиялар түшүнүгү билим берүү системасында кенири кулач жайды. Анткени интерактивдүү жабдыктарды колдонуу, билим берүүдөгү интерактивдүүлүктү камсыз кылууга өбөлгө түзөт. Алардын ичинен эң эле көп суроо талаптарды интерактивдүү доскалар жаратып, билим берүүдө көбүрөөк колдонула баштады.

2. Изилдөө ыкмалары

Интерактивдүү доска заманбап коомго кирди. Ошондуктан, окуучулар анын эмне экендигин билип, аны өз деңгээлинде башкара билиши керек. Заманбап техникалык окуу куралдарын өз сабактарында колдонгон мугалим кадыр-баркка ээ жана окуучулар арасында популярдуу. Ошол максатта бул макалада интерактивдүү доскалар, алардын түрлөрү, функционалдык мүмкунчүлүктөрү жана иштөө принциптери, ошондой эле турдүү предметтер боюнча колдонуунун жолдору жана өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз. Дегеле

«интерактивдүү» деген сөз англис тилинен келип чыгып: «интер» - өз ара, «act» - аракеттешүү дегенди билдирет. Демек, интерактивдүү - «өз ара аракеттешүү» деген маанини түшүндүрөт. Ошондуктан соңку мезилде окутуунун интерактивдүү технологиясы, интерактивдүү усулдар, интерактивдүү доска сыяктуу сөздөр айрыкча билим берүү системасында популярдуу боло баштады. Дүйнө жүзү боюнча биринчи Интерактивдүү доска (Interactive writeboard) SMART Tehnologies Inc компаниясы тарабынан 1991-жылы көрсөтүлгөн. Бул жаңы технологиянын педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн эң биринчилерден болуп баалагандар окутуучулар болгон. Интерактивдүү доскалар маалыматтарды берүү жана кабыл алуудагы ыңгайлуу инструмент болуп саналат. Интерактивдүү доскаларды колдонуу сабакты көп түрдүү, көрсөтмөлүү жана кызыктуу кылып өтүүгө өбөлгө түзөт. Интерактивдүү досканы колдонуп сабак өтүүдө анын бетине жазса болот, ар турдүү программалык камсыздалыштарды иштетүү мүмкүн. Ошондой эле окуу материалдары менен электрондук форматта иштөөгө, үн коштоо, анимация, графикалык жана тексттик маалыматтарды чыгарууга болот. Интерактивдүү доска – чоң сенсордук экранды элестетет. Ал компьютер менен проектор менен кошо иштейт. Ал 1-сүрөттө [1].

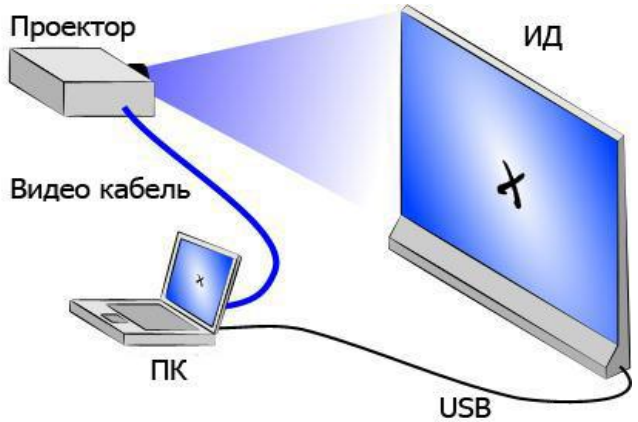

1-сүрөт

Проектордун жардамы менен компьютердин жумушчу столундагы сүрөттөлүштөр интерактивдүү досканын бетине проекцияланат. Бул учурда доска кадимки экран катары иштейт. Досканын бетине проекцияланган сүрөттөлүш менен иштөө, ага өзгөртүүлөрдү жана ар түрдүү белгилөөлөрдү киргизүү мүмкүн. Бардык өзгөртүүлөрдү компьютердин тиешелүү файлдарында жазууга жана сактоого болот. Ал тургай аларды кийин соңку редактирлөөгө (каталарын оңдоп түзөөгө) жана алып жүрүүчү (USB,флешка) электрондук каражаттарга көчүрүп алууга болот. Демек, интерактивүү доска маалыматтарды киргизүүчү түзүлүш катары иштеп калат. Интерактивдүү досканы атайын стилустун же маркердин жардамы менен башкаруу мүмкүн. Ошондой эле бармактын учу менен башкарса да болот. Бул деген

интерактивдүү досканы даярдоодо кандай технологиялардын колдонулушуна жараша болот. Ошого байланыштуу интерактивдүү доскалар иштөө принциптери боюнча негизинен эки түргө катуу жана жумшак болуп бөлүнүшөт. Жумшак интерактивдүү доскалар атайын электрондук стилусту колдонуу же жөн эле бармактын учу менен иштейт. Ал эми катуу интерактивдүү доскалар стилусту гана колдонуу менен иштетилет. Андан сырткары интерактивдүү доскалардын айрым моделдеринде электрондук стилустан тышкары кадимки эле бор же маркер менен иштей турган кошумча бети чыгарыла баштады. Кошумча бети интерактивдүү доскага биротоло бекитилген болушу мүмкүн, же ачылып–жабылуучу капкак сыяктуу, же болбосо «рельс» системасына окшоп жылып жүрүүчү болушу мүмкүн.

3. **Жыйынтыктар жана талкуулоолор**

Андан сырткары бир эле учурда ар түрдүү технологияларды жалгаштыруу менен иштөөчү интерактивдүү доскалардын моделдери да болот. Электромагниттик жана лазердик тенологияларды колдонуу менен түзүлгөн интерактивдүү доскаларда атайын электрондук стилус (маркер) менен гана иштөөгө мүмкүн. Сенсордук – резистивдик (кээде аны анолого-резистик деп да аташат) технологияларын колдонуу менен жасалган интерактивдүү доскалар атайын маркер сыяктуу эле башка предметтер менен да иштейт. Досканын бетинин үстүнкү катмарына маркерди же колдун бармак үчүн тийгизүү менен датчик тийүү ордун аныктайт жана маалыматтарды компьютерге берет. Ал эми инфракызыл жана ультра үндүү технологиялар колдонулган интерактивдүү доскалар атайын маркердин жардамы менен гана иштешет. Досканын бетине маркердин тийиши менен досканын рамкасында датчиктер аркылуу фиксирленген ультра үндүү жана инфракызыл сигналдарды бөлүп чыгарат. Микрочекиттүү технологиянын негизинде жасалган интерактивдүү доскаларда негизги иш аспабы болуп стилус(маркер) эсептелинет. Интерактивдүү доскаларда колдонулуучу оптикалык технология доскада каалагандай предметти дароо көрүп,анын координаттарын аныктап, компьютерге жиберет[2].

Ал эми өткөргүчсүз интерактивдүү доскалар болсо эч нерсеге туташтырууну талап кылбайт жана электр тогуна көз каранды болбойт.Өзүнүн бетинде эч кандай датчикти кармабайт.Аны эч кандай тоскоолдуксуз эле бир каанадан экинчи каанага жылдырып жүрүүгө болот(2-сүрөт).

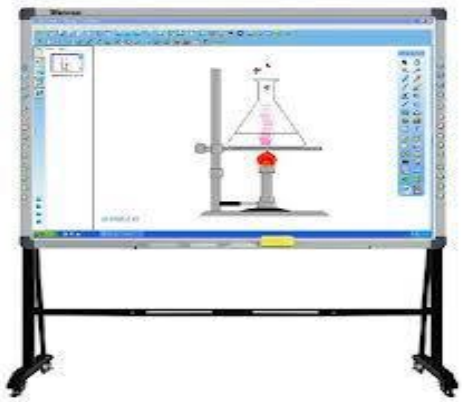

2-сүрөт

Көпчүлүк интерактивдүү доскалар түз проекциялуу болушат. Проектордун нуру окуучу жана окутуучулардын иштөөсүнө тоскоол болбостугу үчүн проектор түздөн-түз досканын үстүнө же каананын шыбына ыңгайлаштырылып жайгаштырылат. Интерактивдүү доскаларды компьютердик, мультимедиялык же предметтик кааналарга жайгаштырып колдонуу ыңгайлуу болот. Эгерде окуу жайда компьютердик каана болсо, анда кадимки досканы интерактивдүү доска менен алмаштырган жакшы. Чындыгында электрондук доскаменен иштөө жөндөмдүүлүгүн өздөштүрүү кыйынэмес. Атайын программалык жабдылыштар мугалимдердин автордук сабактарын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзөт. Бирок анда сабактын иштелмелерин иштеп чыгуу көп убакытты талап кылуучу процесс. Бирок, ал сабак учурунда мугалимге жеңилдик берип, сабак жемиштүү болот. Доскада чоң көлөмдөгүмаалыматты жайгаштырууга болот. Мурда колдонулган материалдарды кайра пайдалануу мүмкүн. Доска слайддарды, видеолорду көргөзөт, кадимки эле доска сыяктуу сүрөт тартууга, чийме, схемаларды чийүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мугалим атайын өзүнүн маркерин алып керектүү жерлерин сызып көрсөтүүгө, белгилеп коюуга, текстке оңдоолорду жүргүзүүгө болот. Мугалим ар кандай түстөрдү колдонуу менен материалдын маанилүү жерлерин өзгөчө түс менен бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алат[3].

Математика сабактарында интерактивдүү досканы төмөнкүдөй колдонсо болот:

1) презентацияларды жана электрондук дисктерди көрсөтүү үчүн экран;

2) интерактивдүү доска программасынын сүрөт галереясындагы клиптердин топтомун колдонуп электрондук окуу куралы;

3) "жазуу-өчүрүү" принциби боюнча салттуу;

4) тактанын негизги программаларын жана Excel, Word, Power Point программаларын колдонуп, өз ара интерактивдүү сабактарды түзүү;

5) математикалык курстун ар кандай темалары боюнча түзүлгөн жана сакталган файлдар үчүн методикалык чогултма.

Окуучулардын эң чоң кызыгуусун арттырган интерактивдүү досканы колдонуу мүмкүнчүлүгү, материалдын презентациясы, эксперименттер, демонстрация сыяктуу жаңылыктар. Циркуль, сызгыч, транспортир, кокустук сандарды чыгаруу сыяктуу интерактивдүү шаймандарды колдонуу, окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн жана чыгармачыл демилгесин стимулдаштырууга жардам берет.Тактада жасалган иш-аракеттерди видео файлга, анын ичинде үн менен жаздырууга болот[4].

Корутунду

Замандын талабына ылайык бүгүнкү күндө мугалимдер колуна бор кармап, кадимки доскада формулаларды, графиктерди, диаграммаларды, фигураларды жазып, чийип кандай иштешин түшүндүрүшү эч кандай эффект бербейт. Ал эми интерактивдүү доскада мындай темалар менен иштөөнүн жолдорун тез жана көрсөтмөлүү кылып түшүндүрүүгө болот. Окуу жайларда интерактивдүү досканын базасында мультимедиалык каана түзүүгө болот. Мындай чечим окутуучуга өзүнүн сабагында түрдүү предметтер боюнча заманбап интерактивдүү технологияларды жана мультимедиалык окутуучу ресурстарды колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Мында өтүлүүчү ар бир сабак кадимки сабактан бир кыйла кыска болуп, б.а. тема болгону 10-15 минутада баяндалат жана түшүнбөгөн материалдарды кайталоого, кошумча суроолорго жооп берүүгө, өз алдынча иштөөгө жетишерлик убакыт калат. Бул окуучулар үчүн да эффективдүү болуп, бир канча предметтер боюнча кызыктуу сабактарды үйрөнүшөт. Предметтик кааналарда интерактивдүү доскалардын болушу сабак өтүүгө өтө ыңгайлуу. Интерактивдүү досканы мүмкүнчүлүк болсо бардык эле предметтер боюнча предметтик мультимедиалык каанага орнотуу мүмкүн. Анткени, алар боюнча жетишерлик сандагы интерактивдик окутуучу ресурстар бар. Болгону аларды интерактивдүү доскаларда гана колдонуу керек. Маселен, математика предмети боюнча татаал формулаларды же сүрөттөлүштөрдү жөнөкөй жана жеткиликтүү тушундүрүүго болот. Ал эми физика боюнча “Виртуалдык тажрыйбаларды” демонстрациялоодо жана эксперименттерди жүргүзүүдө колдонуу ыңгайлуу, анткени атайын лаборант же кандайдыр бир прибор же курал талап кылынбайт. Ошондуктан окутуу процессине компьютерди гана эмес мультимедиялык жана интерактивдик техникаларды: мультимедиялык проектор жана интерактивдик доскаларды колдонуу кеңири жайылтылып жатат.

Интерактивдүү досканын төмөндөгүдөй артыкчылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

- окуу материалдарынын берүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулашы (түс, графика, мультимедиа, үн,видео);
- окуучуну мотивдештирүү, активдештирүү;
- окутуу процессинде ар түрдүү мисалдардынкөптүгүн сунуштоо;
- оюн ишмердүүлүгүн ишке ашыруу;
- математика сабагында интерактивдүү досканы пайдалануу;
- тегиздиктеги жана мейкиндиктеги фигураларды оңой чийип алууга шарт түзөт;
- каалаган функциялардын графиктерин түзүп берет;
- транспортир, сызгыч куралдарынын жардамында ченөөлөрдү оңой жүргүзүү мүмкүнчүлүгү;
- циркулдун жардамында айлана чийүү;
- математикалык формулаларды оңой киргизүү менен сабакка көп сандагы көнүүгүүлөрдү
  жанатапшырмаларды даярдоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Демек, интерактивдүү доскаларды окутуунун заманбап технологиясы катары билим берүүдө кеңири колдонсо болот. Заманбап мугалим интерактивдүү досканы кантип чеберчилик менен колдонууну үйрөнүшү керек, ошондо биздин окуучулар бир аз таланттуу, көзкарандысыз, активдүү, эң башкысы чыгармачыл ой жүгүртүп кетишет, ошондо мугалим сабакты жеткиликтүү, түшүнүктүү өтө алышат.

Адабияттар:

1. Крымова Л.Н. Интерактивная доска на урокахматематики / Л.Н. Крымова // Математика в школе. – 2008. - № 10. – С. 31 – 39 [1].
2. Шехтман А. Интерактивные доски: теория и практика: [сенсорный экран в школьном классе] / А. Шехтман, С. Кузнецов // Мир ПК. – 3007. - № 9. – С. 124 – 128[2].
3. Усенков Д.Ю. Использование электронных образовательных ресурсов в учебном процессе / Д.Ю. Усенков // Информатика и образование. – 2003. - № 9. – С. 62[3].
4. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары.- Бишкек: Педагогика, 2001. - 40-б.
5. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. - Бишкек: Бийиктик,2011. - 340-б[4].
6. Пейперт С. Переворот в сознании: дети, компьютеры и плодотворные идеи [перевод с английского]. - М: Педагогика,т 1989.
7. http://interwrite.ru/production/catalog/interactive_boards/
8. http://interwrite.ru/teacher/
9. http://interwrite.ru/teacher/educational_materials/

УДК 947.1:2(575.2)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК-БАТЫШ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ АБДЫКАЙЫМ ЭШЕНДИН, МОЛДО ШАРАПТЫН ЖАНА МОЛДО АБДЫКАДЫРДЫН АГАРТУУЧУЛУК ИШТЕРИ (XIX-КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XX-КЫЛЫМ)

Тайиров Миталип Муратович., *ф.-м.и.д., профессор,*
Баткен мамлекеттик университети,
Баткен, Кыргыз Республикасы,
E-mail: mtaiirov13@mail.ru
Тайирова Назгул Миталиповна., *окутуучу,*
Э.Арабаев атын.Кыргыз мамлекеттик университети,
Бишкек, Кыргыз Республикасы
E-mail: ntaiirova20@mail.ru
Мусаев О. М., *окутуучу,*
Баткен мамлекеттик университети,
Кызыл-Кыя, Кыргыз Республикасы,
E-mail:omur.musayev@mail.ru

Аннотация: *Орус падышачылыгынын, советтик доордун мезгилинде, ата-бабаларыбыз сактап, өнүктүрүп келе жаткан Борбор-Азиялык маданиятты, искусствону коммунистик идеологиянын кургак фактыларына жамынып алып, аларды жок кылууга аракет жасалган. Анын натыйжасында көптөгөн жетишкендиктерибиз сууга сиңгендей дайынсыз жоголду. Бирок элибиздин ичиндеги агартуучу диний аалымдарыбыздын шарапаты менен аз да болсо мурастарыбыз сакталып калды. Бул макалада үч аалым чоң аталарыбыздын жасаган иштерине көңүлүңүздөрдү бурабыз: 1. XIX-кылымдын аягында Абдыкайым эшендин уюштурган Кадамжай районунун Пум айылындагы медресесинин уюштуруу себептерине, талабаларди(студенттерди) Фергана өрөөнү боюнча окууга тартуу иштерине жана медресенин бүтүрүүчүлөрүнүн жетишкендиктерине; 2. Ноокат районунун Жүлгө айылындагы Зиявидин Максымдын медресесинин бүтүрүүчүсү молдо Шараптын билимин өркүндөтүү үчүн окуган жерлерине жана талабаларга, мударистерге, ошондой эле мусулмандарга арналып жазылган ондогон тарыхый жана окуу китептерине; 3. Абдыкайым эшендин медресесинин бүтүрүүчүсү молдо Абдыкадырдын Самарканд шаарынын баш жана башка мечиттеринде имам-хатиб болуп иштегенине, эшен наамына жетишкенине(Абдыкадыр Кары эшен) жана шакирт даярдоодогу устаздык чеберчилигине. Өткөн замандан бери ислам маданиятын сакташкан агартуучу катары кызмат өтөшкөн аалымдарыбыз Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын өмүр жолу жана жасаган иштери азыркы жаштарга дин таануу жана эл-жерине кызмат кылуу жаатында өрнөк алууга татыктуу деп эсептейбиз.*

Ачкыч сөздөр: *ислам дини, маданият, талаба(студент), мударис, молдо, кары, эшен, агартуучу, мечит, медресе, орус-тузем мектеби, кокон хандыгы, орус падышачылыгы, совет бийлиги, эгемендүүлүк.*

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ АБДЫКАЙЫМ ЭШЕНА, МУЛЛА ШАРАПА И МУЛЛА АБДЫКАДЫРА В ЮГО-ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КЫРГЫЗСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА – XX ВЕК)

Тайиров Миталип Муратович.*, д.ф.-н., профессор,*
Баткенский государственный университет,
Баткен, Кыргызская Республика,
E-mail: mtaiirov13@mail.ru
Тайирова Назгул Миталиповна*., преподователь,*
Кыргызский государственный университет им.Э.Арабаева,
Бишкек, Кыргызская Республика,
E-mail: ntaiirova20@mail.ru
Мусаев О. М*., преподователь,*
Баткенский государственный университет,
Кызыл-Кыя, Кыргызская Республика,
E-mail:omur.musayev@mail.ru

Аннотация: *Во времена Российской империи и советской эпохи были предприняты попытки уничтожить Центрально-Азиатскую культуру и искусство под видом сухих фактов коммунистической идеологии. Многие из наших достижений исчезли. Однако благодаря нашим религиозным ученым наше наследие, в меньшей степени, сохранилось до наших дней. В этой статье мы обращаем внимание на работу трех наших дедов. 1. Адыкайым эшен: Создания медресе в конце XIX века в деревне Пум Кадамжайского района, прием студентов (талаба) в медресе по всей Ферганской долине и достижения выпускников медресе; 2. мулла Шарап: Он выпускник медресе Зиявидин Максыма, организованного в деревне Джулго Ноокатского района. Мулла Шарап повышал знаний в разных центрах мусульманского мира и написал десятки исторических книг и учебников для студентов, мударисов, а также мусульманского населения. 3. Мулла Абдыкадыр: Он выпускник медресе Абдыкайым эшена, работал имамом-хатибом в главных и других мечетях Самарканда, добился титула эшен (Абдыкадыр Кары эшен) и был сильным наставником (учителем). Считаем, что жизненный путь и просветительская деятельность наших ученых-отцов Абдыкайым эшена, мулла Шарапа и мулла Абдыкадыра, служить примером для современной молодежи.*

Ключевые слова: *ислам, культура, студент, мударис, молдо, кары, эшен, просветитель, мечеть, медресе, русско-туземская школа, Кокандское ханство, Российская империя, советская власть, независимость.*

EDUCATIONAL WORK BY ABDYKAYIM ESHEN, MULLAH SHARAP AND MULLAH ABDYKADYR IN THE SOUTH-WESTERN REGION OF KYRQYZSTAN (SECOND HALF OF THE XIX CENTURE AND THE XX CENTURE)

***Taiirov Mitalip Muratovich**., doctor of philosophy, professor,*
Batken State university,
Batken, Kyrgyz Republic,
E-mail: mtaiirov13@mail.ru
***Taiirova Nazgul Mitalipovna**., teacher,*
Kyrgyz State University named after E.Arabaev,
Bishkek, Kyrgyz Republic,
E-mail: ntaiirova20@mail.ru
***Musaev O. M**., teacher,*
Batken State University,
Kyzyl-Kya, Kyrgyz Repablic,
E-mail: omur.musayev@mail.ru

Abstract: *During the time of the Russian empire and the Soviet era, attempts were made to destroy the Central Asian culture and art under the guise of dry facts of communist ideology. Many of our achievements have disappeared. However, thanks to our religious scholars, our legacy is, to a lesser extent, preserved to this day. In this article, we draw attention to the work of our three grandfathers. 1. Adykayim eshen: Establishment of madrassas at the end of the 19th century in the village of Pum, Kadamzhay district, admission of students (talaba) in madrassas throughout the Ferghana valley and the achievement of graduates of madrassas; 2. Mullah Sharap: He is a graduate of Ziyavidin Maksym madrasah, organized in the village of Dzhulgo, Nookat district. Mullah Sharap raised knowledge in various centers of the muslim world and wrote dozens of historical books and textbooks for students, mudaris, as well as the muslim population. 3. Mullah Abdykadir: He is a graduate of the Abdykayim eshen madrasah, worked as an imam-khatib in the main and other mosques of Samarkand, achieved the title of eshen (Abdykadir Kary eshen) and was a strong mentor (teacher). We believe that the life path and educational activities of our scientist fathers Abdykayim eshen, mullah Sharap and mullah Abdykadyr, serve as an example for modern youth.*

Keywords: *islam, culture, student, mudaris, mullah, kary, eshen, enlightener, mosque, madrasah, russian-tuzem school, Kokand khanate, Russian empire, soviet power, independence.*

Киришүү:

Муундан-муунга өтүп келе жаткан тарыхыбызды, адабиятыбызды, туткан динибизди, баалуу мурастарыбызды аздектеп, аны келечекке калтыруу ар бирибиздин парзыбыз. Бул тарыхты, мурастарды келечекке калтырууга көп эмгек жасашкан өз заманынын алдыңкы адамдары болгон. Алар өз кезегинде мындай жумуштарды жасашпаганда, анда көп

маалыматтар бизге жетип келмек эмес. Ал вазийпаны көбүнчо диний аалымдар аткарып келишти.

Кыргыздар орто кылымдардан ислам динин тута баштагандан тарта, аалымдарыбыз араб арибинде жазышкан да, окуй да алышкан. Совет доору мезгилинде диний аалымдарыбызды феодализимдин калдыгы, эскинин саркындысы деп куугунтуктап болгон мурастарыбызды өрттөп, тарыхый архитектуралык эстеликтерибизди бузуп талкаладык. Бирок совет мезгилиндеги катаал тоталитардык режимге карабастан, көпчүлүк диний аалымдарыбыз өз жолунан кайтышпастан, жашыруун түрдө, өткөндөн калган мурастарыбызды бүгүнкү күнгө чейин сактап келишти.

В.В.Бартольддун маалыматы боюнча ислам дини орногон өлкөлөрдө мектептин эки түрү диний башталгыч мектеп менен медресе (жогорку дин окуу жайы) белгилүү болгон (1). Кокон хандыгынын, кийин орус падышачылыгынын мезгилинде да, балдар медресеге барардан мурда айылдык башталгыч мектептерде (мечиттерде) молдолордун колунан сабатын жоюшкан. Андан ары окууну улантууну каалаган зирек балдар медресеге барып окушкан. Медресенин окуучулары(талабалари) мурдатан белгилүү болгон араб тилинин грамматикасын, мусулманчылыктын негиздерин жана диндик философияга, медицинага байланыштуу сабактарды да окушкан. Негизги окуу куралдары болуп, мусулман динин жана куранды тереңдетип үйрөтүүгө негизделип жазылган орто кылымдагы авторлордун китептери болгон (2).

Фергана өрөөнүндөгү медреселер X-XII кылымдардагы Орто Азия ренессансынын түздөн-түз уландысы болот. Алар 8 кылым бою калыптанган окутуунун мазмунун, формаларын, каражаттарын, методдорун жана окумуштуулардын педагогикалык эмгектерин пайдаланышкан. Ошол эле учурда саясый-коомдук байланыштардан улам билим берүү тармагына новаторлук сунуштарды киргизип, мезгилдин коомдук-тарыхый абалы менен тыгыз байланышта турган (3).

Медресе биздин элге арабдардан, ислам дини аркылуу кирген түшүнүк. «Медресе» түпкүлүгү араб тилиндеги «мадараса» деген сөздөн келип чыккан жана кыргызчага которгондо «үйрөнүү», «бир нерсени билип алуу», «окуп билүү» деген түшүнүктү туюндурат. Араб мамлекеттериндеги башталгыч мектептер башталгыч билим берүүчү окуу жайлары болсо, медреселер бул орто, айрым өлкөлөрдө жогорку билим берүүчү мусулман окуу жайлары болуп молдолорду, уламаларды, казыларды, имамдарды, мударистерди даярдаган.

Медреселерде кабыл алынган окуу программалары жалпысынан X-XII кылымдарда түзүлүп, улам кошумчалар киргизилгени менен башкы өзөк

сакталган. Медреселерде окуу жылы адатта октябрда башталып апрелде аяктаган. Медреселерде окутуунун мазмуну: мусулиандык укук-фикх, куран сабактары (куранды окуу, куранды түшүндүрүү, куранды жаттоо), дин таануу, араб тили жана адабияты, хадис таануу, логика, математика, өлкө таануу, тарых ж.б. (3). Медреседе окуп жаткан талабаларга ислам шариатынан чыкпоо, сылык, сабырдуу, кичи пейил, момун болуу талаптары коюлган.

Медреселердин уюштуруучулары ири соодагерлер, диний аалымдар, молдолор, бектер, манаптар, кол башчылар жана тигил дүйнөнү ойлоп соопчулук кылгысы келген колунда бар адамдар болушкан. Медресе ачуу үчүн окуй турган балдарга жата турган жайдын болуусу керек. Андан соң ал жерге мударис, мутавали тандалып, алар талабаларды кабыл кылышкан. Тамак-ашка медресе ээсинен башка да талабалардын ата-энелери, соопчулук издеген адамдардын көмөгү берилген, орозо битир, зекет да аларга бөлүнүп турган.

Азыркы Кыргызстандын түштук-батыш аймагына караган жерлерде XIX кылымда жаңы ачылган медреселердин айрымдары төмөнкүлөр: Жаңы-Ноокат айылында(1820); Ош шаарында(1826, 1841, 1850); Эски-Ноокат айылында(1843); Жүлгө айылында(1865); Кызыл-Булак айылында(1875); Пум айылында(1898) (3). Кадамжай районунун Пум айлындагы медресе Абдыкайым эшен, ал эми Ноокат районуна караштуу Медресе(Жүлгө) айлындагы медресе Зиявидин максым тарабынан уюштурулган медреселер.

Араб жапырыгына чейин эле, Борбордук Азия цивилизациянын очогу болгону анык. Бул аймак X-XII кылымдарда ислам дүйнөсүнүн дүйнөлүк борборуна айланып, совет дооруна чейин уланып келди.

Советтик доордо орто кылымдарда гүлдөп өскөн азиялык маданиятты, искусствону атеизмдин кургак фактыларына жамынып, жок кылууга басым жасалды. Көп жетишкендиктерибиз сууга сиңгендей дайынсыз жоголду. Бирок элибиздин ичиндеги агартуучу диний аалымдарыбыздын шарапаты менен аз да болсо мурастарыбыз сакталып калды.

Азыр Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелери үчүн, медреселер сыяктуу эле, негизги үч талап коюлган: а) окуу процессин жүргүзө турган окуу имаратынын, б) окуу жана окуу-усулдук китептердин, в) окуу-тарбия процессин уюштуруп өткөрүүчү окутуучулардын болушу.

Бул макалада чоң аталарыбыздын жогоруда айтылган үч талапка шайкеш келген иштерди аткаргандыгына көңүлүңүздөрдү бурабыз:

1) XIX-кылымдын аягында Абдыкайым эшен уюштурган Пум айылындагы медресенин уюштуруу себептерин, талабаларди Фергана өрөөнү боюнча окууга

тартуу иштерин жана медресенин бүтүрүүчүлөрүнүн жетишкендиктерин карайбыз;
2) Жүлгө айылындагы Зиявидин Максымдын медресесинин бүрүүчүсү молдо Шараптын билимин өркүндөтүү үчүн окуган жерлери жана талабаларга, мударистерге, ошондой эле мусулмандарга арналып жазылган ондогон тарыхый жана окуу китептери жөнүндө сөз кылабыз;
3) Абдыкайым эшен медресесинин бүтүрүүчүсү молдо Абдыкадырдын Самарканд шаарынын баш жана башка мечиттеринде имам-хатиб болуп иштегендигине, эшен наамына (Абдыкадыр Кары эшен) жетишкенине жана шакирт даярдоодогу узтаздык чеберчилигине токтолобуз.

1.Жусуп уулу Абдыкайым (1856-1932) жергиликтүү мечиттен башталгыч диний билим алып сабаттуулугу жоюлгандан кийин Өзбекстандын Маргалан шаарындагы Берк ажы (Абдыкайым эшендин атасы Жусуптун энелеш акеси) салдырган Кыргыз мечит деп да айтылган Ак мечиттеги Авлия (Олуя) Кожо эшенден сабак алган. XIX-кылымдын акырында Фергана өрөөнүндө бир нече мектептин түрлөрү иштеп жаткан болчу. Алар диний балталгыч билим берүүчү эски мектептер, жаңы методдогу мектептер (усулу жадид мектеби) жана орус-тузем мектептер.

Абдыкайым эшен эчки багып жүрүп эле 1870-жылдардан кийин Авлия Кожо эшендин кабарын угуп Маргаланга кетип калат. Анын максаты Авлия Кожо эшенге шакирттикке түшүү болгондуктан, мечиттин короосуна малайлыкка жалданат. Абдыкайым эшенде өзгөчө кыслат бар экенин сезип, Авлия Кожо эшен сабакты эшиктин сыртынан угууга уруксат берет. Медресенин талабалари чече албаган хадистерди мааниси менен түшүндүрүп берге алгандыгы үчүн, тез эле устазынын жакын адамына айланып, имамдык даражага жетишет.

Абдыкайым эшен өз өмүрүндө үч саясий системаны башынан кечирген инсан. Жаштык учуру ислам динин, маданиятын туу туткан Кокон хандыгы мезгилине туура келсе, жетилген жигиттик курагы орус падышачылыгынын колониалдык башкаруу жылдарына, өмүрүнүн акыркы он беш жылы Совет өкмөтүнүн учуруна туура келет. Саясий режимдер алмашканына карабастан өз өмүрүнүн акырына чейин салттуу ислам дининин жетишкендиктерин шакирттерине берип келген аалым.

1898-жылы 18-19-майда Андижан шаарындагы «20-Түркестан» батальеонуна кол салуу менен аяктаган көтөрүлүш, тарыхта Анжиян козголоңу деген ат менен белгилүү. Көтөрүлүштүн жетекчиси Миң-Төбөлүк Мадали эшен болгон. Көтөрүлүштүн идеологиялык багытын Зиябидин Максым колго алган (4). Көтөрүлүш жеңилип, Мадали эшен кармалып дарга

асылган. Бул Орто Азиядагы улуттук-боштондук күрөштөн кийин Фергана өрөөнүндөгү ислам диний өкүлдөрүнө катуу кысым башталган. Көптөгөн молдолор, аалымдар көтөрүлүшкө катыштыгы бар-жоктугуна карабай Сибирге сүргүнгө айдала баштайт.

Маргаланга окшогон чоң шаарларда мечиттердин алдындагы медреселерде окутуу кооптуу боло баштагандан улам, устазы Авлия Кожо эшендин сунушуна ылайык Абдыкайым эшен талабаларга билим берүүнү, коопсуз аймак болгон Исфайрам-Сай чөлкөмүнө уюштурууну эп көрот. 1898-жылдын күз айларында Авлия Кожо эшен шакирти Абдыкайым эшенге «эшен» наамын ыйгаргандан кийин, ал Пум айылына жергиликтүү колдоочулардын жардамында медресени түптөйт (5). Абдыкайым эшен устазы дуйно салгандан кийин, устаздын керези боюнча, анын токолуна баш кошот. Медресе дарыянын боюндагы бийик тоо боорундагы секиге курулган, анткени төмөндөн келе жаткан чоочун адамдарды байкоо максатында. Аталган медресе 1932-жылдарга чейин аймактагы диний таалим-тарбия берген агартуу мекемесинин ролун аткарып турган.

Медреседе жергиликтүү калктын өкүлдөрүнөн тышкары, Маргалан, Наманган, Фергана, Кокон ж.б. шаарлардан, Чоң-Алай, Кара-Тегин (Жергетал), Саркол (Мургаб) ж. б. аймактардан келип билим алышкан талабалар болгон (6). Талабалар бул медреседе бир эле ислам дининин гана окубастан философиядан, медицинадан, арифметикадан, астрономиядан жана адеп-ахлактан да сабак алышкан.

Бул медресе билим берүү менен катар бул чөлкөмдөгү элдердин дүйнөгө болгон көз караштарынын калыптанышына, улуттук аң-сезиминин ойгонушуна таасир этип, жергиликтүү советтик интеллегенциянын жаралышында уютку функциясын да аткарган. Доорубуздун көрүнүктүү коомдук-мамлекеттик ишмерлери А.Орозбековдун, Т.Кулатовдун жана А.Масалиевдин саясий аң-сезиминин калыптанышына чөлкөмдөгү медреселердин да ролу бар деп эсептейбиз. Аккан арыктан суу агат дегендей, көрөңгөсүндө, дээринде, генинде болгону үчүн алар бийик интеллектке ээ болушкан. Абдыкайым эшендин медресесинде өз учурунда жүздөгөн талабалар таалим-тарбия алышкан, алардын ичинен, Масали (Абсамат Масалиевдин атасы), молдо Абдыкадыр (Самарканд шаарынын имам-хатиби Абдыкадыр Кары эшен), Сражидин Кары (Эшен Кары, көзү азиз инсан), Омурзак Кары, Абдумомун Кары, молдо Ажыбай (Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн Дүйшөнү), молдо Ышкын (Хакул-Абад, Наманган), Мамасеит Кары (Гүлпиян, Фергана), Атабек Кары (Чоң-Алай) ж.б. белгилесек болот.

Советтик доордун башталышында да дин кызматкерлерине каршы куугунтуктоолордун айынан Абдыкайым эшендин медресесине Фергана өрөөнүнөн көптөгөн талабалар келип окушкан. Бул мезгилде Кеңеш өкмөтү чөлкөмдө басмачылык кыймылдын акыркы өкүлдөрү менен тирешип жаткан эле. Анткени ал учурда коллективдештирүүгө кедергесин тийгизип жатат деген шылтоо менен жергиликтүү диний аалымдарга, молдолорго куугунтуктоо башталган болчу. Ошондой эле ал мезгилде советтик алгачкы ликбездер да уюшула баштаган болчу. Ликбездер туташ сабатсыздыкты жойгонго багытталып, медреселерге болсо идиректүү, зээндүү балдар гана кабыл алынган. Диний аалымдар, эшен-молдолор өз мезгилинде коомдук бир нече социалдык статустарга (диний агартуучулук, табыпчылык, молдочулук, казылык) ээ болушкан.

Эл оозунда айтылып келген маалыматтарда 1910-11-жылдары Исфайрам-Сай чөлкөмүн кара тумоо эпидемиясы каптайт. Бул оруунун жөн-жайы төмөнкүчө болот. Тамаша тараптан бирөөлөр өлгөн жаш жигитти жасантып, кийинтип Пумдун башындагы көпүрөөнүн жанына таштап кетишет. Пумчулар жигиттин сөөгүн жерге беришкенден кийин эле, оору адамдарга жугуп, массалык эпидемияга айланып, адамдар боо-боо түшүп өлө баштаган. Ошол эпидемияны Абдыкайым эшен өз шакирттери менен токтокон деген маалымат эл оозунда аңыз катары айтылып келет. Ал өз учурунда элдердин саламаттыгын сактаган дарыгерлик милдетти да аркалаган. Абдыкайым эшендин боло турган окуяларды алдын ала көрө алган олуялык каситтери да болгон.

Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү эшендик, олуялык билимдер жөнүндө илимий багыттагы маалыматтар жокко эсе. Совет мезгилиндеги атеистик көз караштардын жогорку чекке жетиши, диний билимдердин көмүскөдө жашыруун сакталышына алып келген.

2. Маалыматтар боюнча XIX кылымдын экинчи жарымында пайда болгон Ноокаттын Төөлөсүндөгү Жүлгө айылындагы медресени алгачкы жазма тарыхчыбыз Зиябидин Максым негиздеп, ошол аймактагы диний аалымдардын, уламалардын чыгышына өбөлгө түзгөн. Өзү Кокон хандыгында Кудаяр хандын ордосунда жашап, “Фаргана хандарынын тарыхы” деген китепти жазган. Жүлгөдөгү пайда болгон медресе, аталган аймактагы өз доорундагы агартуу, билим берүү мекмесинин бешиги болгон. Бул медреседе талабаларга диний билим XX кылымдын орто ченине чейин берилген. Медресенин аброюнун артканынан улам, Жүлгөнүн тарыхый аталышы унутулуп, учурда бул айыл «Медресе» деп аталып калган.

Бул медреседе Кокон хандыгында сарай китепканасында аалым болуп иштеген, молдо Шараптын чоң атасы Акназар ажы билим да алган, мударистик да кылган. Зиябидин Максымдын медресеси жөнүндө молдо Шарап Кожонияз уулу минтип эскерген: «Сураййа тыбыш-тамгалар Зиябидин Максым медресесиндеги кол жазма китептеринен жазылып алынган, ал киши аалым эле» (7). Зиябидин Максымдын медресесинин ордуна эгемендүүлүк жылдардын башталышында (1990-ж.) кайрадан чоң мечит менен медресе курууга муфтият уруксат берген. Бул медресенин өз мезгилинде көрүнүктүү билим ордосу болгонунан кабар берет.

Жүлгөдөгү медреседен диний баштапкы билим алган көрүнүутүү аалымдардын бири молдо Шарап (Шарафуддин) Кожонияз уулу болгон. Ал 1905-жылы азыркы Ош областына караштуу Ноокат районундагы Жүлгө (азыркы Медресе) айылында туулган. Молдо Шарап жаштайынан, өмүрүн илим алуу үчүн жумшаган инсан. Ал илим артынан Өзбекстандын Маргалан шаарынын медресесинде 8 жыл, Самарканд шаарындагы медреседе 10 жыл, ал эми Индиянын Мумбай шаарындагы медреседе 2 жыл окуп, мыкты диний уламалардан өтө терең билим алган. Молдо Шарап илим артынан жүрүп, ата-энесинин картайып калганын эске алып, 1936-жылы Жүлгөгө кайтып келет (7). Ал 1985-жылы 80 жашында дүйнө салган.

Молдо Шарап атеистик идеологиянын күчөп турган мезгилинде жашап, андан оолак жүрүп, бүт өмүрүн ислам илимин изилдөөгө арнаган. Ал идиректүү балдарга жашыруун диний билим бергенге аракеттенген, бирок атеистик көз караштар курчуп турган доор болгондуктан, өзүнүн бүтүндөй дараметин исламды тереңдеп үйрөнүүгө, изилдөөгө жана талабалар, мусулмандар, кызыккан окурмандар үчүн китептерди жазууга бурган. Заманыга жараша молдо Шарап пайдаланган, жазган китептерин өзүнүн үйүнүн кош сынч дубалынын ичине, кийизге ороп, бекитип каткан. Молдо Шарап кол жазма түрүндө жазып даярдаган 29 китептин автору. Алар бүгүн молдо Шараптын уулу Мукадас ажынын колунда сакталууда. Анын китептерин жанрларга бөлүп келгенибизде динге, санжырага, тарыхка, поэзияга, котормого, сүрөт искусствосуна, адеп-ахлакка, санаат-насаатка, элдик табыпчылыкка ж.б. арналган.

Молдо Шарап көп кырдуу инсан. Ал лингвист-каллиграф, араб, фарс, чагатай, урду, латын, орус, өзбек, тажик тилдеринде эркин сүйлөп, жаза алган. Анын араб арибинде жазган жазуусу, басмада жазылгандай, эч булганбай, түз жана тегиз жазылган. Молдо Шарап араб графикасы менен «райхан», «дауд», «сырдуу» жазууларды да кооз, сулуу жазууну өздөштүргөн. Ошону менен сүрөттү да жакшы тарткан. Каабаны көрбөй туруп, укканы боюнча өз көрүнүшүндө тарта алган.

Молдо Шарап акын жана котормочу. Ал араб тилинин сарф-нахвисин (грамматикасын), тафсир, хадис, фыкх (маселе), тарых жана акыйда (ишеним) илимдерин терең өздөштүргөн. Арабча «Ашратус саат», «Тыббият», «Хавасул ашия» жана фарсча «Фавооидуз заририя» аттуу китептерди түркү-чагатай тилдерине которгон (7). Аалым мекен, ыйман, адеп-ахлак, жашоо темаларына арнап ырларды жазган. Ырлары орто кылымдардагыдай газал формасында жазылган. Коомдогу жат көрүнүштөргө карата сатира жанрына да кайрылган.

Молдо Шарап - тарыхчы, санжырачы. Молдо Шараптын санжырасында да кыргыздардын, башка санжырачылар баяндагандай, Адам атадан жаралып, жерди топон суу каптагандан баштап баяндайт. Аны өзгөчөлүгү Хам, Сам, Яфыстын балдарынын кайсы тилде сүйлөгөндөрүн айтып кетет, санжыраны бурмалабай, реалдуу жазганга аракеттенген. Ошондой эле Чыңгыз хандын, Амир-Темирдин, Бабурдун ж.б. тарыхый инсандардын басып-өткөн жолун изилдөөгө алган. Өзгөчө Бабурдун уулу Алтын Бешиктин тарыхы (Кудайберди хан) жөнүндөгү маалыматтары тарыхчылардын кызыгуусун жаратат. Ошону менен Өзгөн архитектуралык комплексин орус археологдорунун казуусу, күмбөздөгү сөөктөр кимдерге таандык экендиги жана анын жыйынтыгы жөнүндө кызыктуу тарыхый фактыларды келтирген. Күмбөздү казганда кыш толтурулган чоң эки оро табылып, кийин ал оролор күбөлөрсүз ачылып, кайра жабылгандыгын жазган. Анда кархандардынбы же наймандардынбы алтыны катылса керек деген оюн калтырган. Ошону менен катар топонимикалык жер-суу аттарынын (Шах-Фазил, Карван, Абшыр, Пайтут, Бувайда ж.б.) келип чыгышына, жаралыш тарыхына кеңири басым жасаган.

Молдо Шарап өз эмгектеринде диний аалымдар, эшендер, кожолор алардын табияттан берилген кыслаттарына, өзгөчө каситтерине, ыйык адамдар коюлган ыйык мазарлардын пайда болуу тарыхына (Жабылуу Ата, Апшыр, Муркут, Койчу калпа мазарларынын ж.б.) байланышкан кызыктуу окуяларды белгилейт.

Апшыр ата шаркыратмасынын ыйык зыярат жайга айлануусунда Бекмат эшендин ордун далилдеген. Молдо Шараптын берген маалыматтарынан улам Апшырдагы кабырлардын тарыхын билип алабыз. Бекмат эшен Тамашанын найман уруусунан болуп, тоодо агасы экөө кой кайтарып жүрүп эле, жандарынан өткөн дербишти ээрчип кетип калган. Дубананы ээрчип Намангандагы Абдулазиз калпага жолугуп, ага ат багар болуп жүрүп, төрт жылда эле эшендин колунан иршад алууга жетишет. Тамашага келип калпалык ишин жүргүзгөн. Кийин Апшырды байырлап калган. Ал жердегилер алгач кысым көрсөтүшсө, кийинчерээк анын

кереметтерин көрүп, урматтай баштаган. Анын төрт аялыдан Османалы калпа, тажик аялыдан Мухаммадумар (Ак эшен), молдо Шер, Ыдырыс калпа туулган. Анын Ак эшен лакабына татыган уулу Кызыл-Булактагы Лангар мазар деген жерде жашап, ал жерге медресе курдурган. Ал жөнүндө Б.Зулуев да докторлук ишинде белгилеген (3). Анын эл оозунда айтылып келген керемети, Сарколдогу Кудайберди деген байдын баласынын сүннөт тоюу бүткүчө, бир жумага курук сайдан агын суу чыгаргандыгы.

3. Абдыкайым эшендин медресенин 1930-жылдардагы мыкты талабаринин бири молдо Абдыкадыр болгон. Балтабай уулу Абдыкадыр Устадостов 1908-жылы Кыргыз Республикасына караштуу Ош областынын Кароол айылында туулган. Негизги өнөрү, атадан мурас калган, темир устачылык болгондуктан эл арасында Кары уста же Ахангар уста деген да наамы менен таанылган. Молдо Абдыкадыр Кароол айлындагы молдо Жородон сабак алып сабатын жойгон. Ал 1928-жылы Пум айылындагы Абдыкайым эшендин медресесине кабыл алынып 5 жыл аралыгында салттуу ислам динине терең сугарылып чыккан.

1939-жылы экинчи дүйнөлүк согуш башталганда, агасы Аширбек экөө Самара шаарына, фронтко даярдык көрүү үчүн аскерге чакыртылышат. Жолдо баратып молдо Абдыкадыр оруп калып, ден соолугуна байланыштуу азыркы Өзбекстандын Сырдарыя областынын аймагында поездден түшүп калат. Ошондон кийин анын тагдыры көпкө чейин туугандарынын арасында, тирүү же өлүү экендиги дайынсыз кетет.

Кийинчерээк молдо Абдыкадырдын Самарканд шаарында жашап жаткандыгы туралуу маалыматты угушуп, анын дарегин тактоо үчүн туугандары 1961-жылы Өзбекстанга бет алышат. Ал 1946-жылы тагдырдын буйругу менен самаркандык Турсун Кожо эшендин кызы Рабия менен үй-бүлө куруп, түбөлүк ошол жакта мекендеп калган болот. Турсун Кожо эшен молдо Абдыкадырдын Самарканга келгенинде эле Кары экендигин, өзгөчө кыслатынын барлыгын жана инсандык сапаттарынын бийиктигин сезип аны күйөө бала кылып алып, 25 жылдан соң ага «эшен» наамын ыйгарып Абдыкадыр Кары эшен деп кайрыла баштаган. Абдыкадыр Кары эшендин шакирти имам аль Бухарий тарыхый комплексинин имамы Махмуджон Ибодуллаев ЭлТР телеканалына берген интервьюсунда «Менин узтазым молдо Абдыкадырдын Самарканда устазы жок, ал киши Кыргызстандан келгенде эле өтө терең билимдүү болгон» деп сүйлөгөн (8).

Абдыкадыр Кары эшен араб жана перс тилдерин терең үйрөнүп, куранды кырааты менен мыкты окуган. Көп жылдар бою Самарканддагы Кожо Зудмурод (1979-1980-ж.ж.), Кожо Ахрор Валий (1980-1989-ж.ж.), Кожо

Абду Дарун (1989-1991-ж.ж.) ж.б. мечиттеринде имам-хатиб, имам-наиб болуп, эл кызматында жүргөн. Өмүрүнүн акыркы жылдарында Самарканд шаарындагы Кожо Нисбатдор мечитинде (1991-1994-ж.ж.) имамдык кылган. Имам (жамаат алдында болуу, жол башчылык кылуу деген арб сөзүнөн) - намаз учурунда алдыда туруучу диний жетекчи, мусулман жамаатынын башчысы. Суниттер менен шииттерде мечитте намазга жетекчилик кылган адамды ушундай аташат (2). Хатиб (араб сөзү) - мечитте майрам жана жума намаз күнү диний үгүт (хутбаны) окуучу, дин адамы (9).

Абдыкадыр Кары эшен ислам дининин Орто Азиядагы борборлорунан болгон Самарканд шаарында көптөгөн шакирттерди даярдап, эл кызматына чыгарган (алардын арасында Кожо Зудмурод баш мечитинин имам-хатиби Мустафокул Маликов, имам аль Бухарий мечитинин фахрий-имамы Махмуджон Ибодуллаев, Мурат Олуя эс алуу жайынын имамы Ражабали Муратовдор ж.б. бар. Абдыкадыр Кары эшен өз эл-жерине да ички мүдөөсү болгон шакирт даярдоо максатын да ишке ашыра алды. Ал Кадамжай районунун Көк-Талаа айылынан молдо Икрамди (Олжобаев) жана Пылдырактан молдо Абдиманапты (Анипаев) мыкты диний аалым кылып тарбиялады.

1991-жылы Орто Азия жана Казакстан мусулмандарынын кезексиз V курултайына Абдыкадыр Кары эшен чечүүчү добушка ээ болуп расмий өкүл катарында чакырылып катышкан. Ошол эле жылы совет мамлекетинин республикалары өз алдынча болушуп, эгемендүүлүкко ээ болгондон кийин Самарканд шаарындагы орозо-айт жана курман-айт намаздары Регистан аянтында окулуп ага имамдык кылууга Абдыкадыр Кары эшенди, катары менен 1991-, 1992-, 1993-жылдары, өткөрүшкөн. 2015-жылы Ташкенттен «Узбекстон уламолари» деген китеп чыгып, ал китептеги самарканддык 12 аалымдардын катарына Абдыкадыр Кары эшен да {Абдулкодир Устадустов (Кори Охангар)}кошулган (10). Булардын баары ал инсандын канчалык деңгээлде экендигин көрсөтүп турат. Молдо Абдыкадыр 1995-жылы 87 жашында дүйнө салган, анын сөөгү Самарканд шаарындагы Кожо Абду Дарун мүрзөсүнө коюлган.

Эл арасында Кызыл-Кыя шаарынын имам-хатиби Мукадас ажынын атасы молдо Шарап менен молдо Абдыкадырдын достугу жөнүндө жакынка чейин эле аңыз кептер айтылып келет. Эки дин аалымы жүз көрүшкөнгө чейин, кат аркылуу таанышышкан. Алар бири-биринин интеллектуалдык, диний аалымдык дараметине урмат менен мамиле жасашкан. Алар жолуккан сайын тарых-санжыра, астрономия, ислам маданиятын талкуулашып, курандын аяттарынан маселе айтып, сүкүт салып таң атырып жиберишчү (аят- курандын эң кичине, өз алдынча бөлүгү). Талкуу бир эле арабча, персче,

чагатай тилинде кызуу уланчу. Жанындагы адамдар алар кайсы тилде пикир алышып жаткандарын аңдап, түшүнө алышпаган.

Эки дос тең өз заманынын мыкты агартуучулар жана дин аалымдары эле. Баса белгилей кетчү нерсе бул аалымдар диний эле багытта эмес, философиялык, саясий көз караштагы да маселелерди чечүүгө далаалат жасаган өз заманынын алдыңкы өкүлдөрүнөн болушкан. Келечекти көрө билишип, диний эркиндик шарапатын сезип жашашкан улуу аалымдар десек жаңылбайбыз. Бул эки аалымдын аткарган иштерин элибиздин калың катмарына жеткирүү жана даңазалоо максатында 2014-жылдын 17-ноябрында ЭлТР телеканалынын «Доор аяны» программасы боюнча «Аалымдар» деген атайын берүү уюштурулуп, алардын аткарган иштерине шакиртеринин, дин аалымдарынын жана коомчулуктун айткан пикирлери жана берген баалары чагылдырылган (8).

Орус падышачылыгынын жана совет доорунда ислам маданиятын сактаган агартуучулар катары кызмат өтөгөн аалымдарыбыздын өмүр жолу жана жасаган иштери, азыркы жаштарга дин таануу жана эл-жерине кызмат кылуу жаатында, Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын жасаган иштери, учурда эскерүүгө арзыйт деген ойдобуз.

Бул макаланын материалдарын чогултууда көмөк көрсөтүшкөн Пум айылынан Мансуров Абдыганыга, Кызыл-Кыя шаарынын имам-хатиби Кожониязов Мукадаска жана Кароол айылынан Албеков Сүйүнбай аксакалга чоң ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Адабияттар:

1. Кыргыз ССРинин тарыхы. Фрунзе, «Кыргызстан», 1973, 308 бет.
2. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилини окутуунун тарыхынан. Фрунзе, «Мектеп», 1974, 204 бет.
3. Зулуев Б. XIX-кылымдын экинчи жарымындагы XX-кылымдын башындагы билим берүү тармагынын тарыхый онүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында). Доктор.диссер.автореф., Бишкек, 2019, 44 бет.
4. Мусаев Ө. Андижан көтөрүлүшөндөгү Зиявидин Максымдын ролу. Бишкек, Эл агартуу, 2011, №3-4, 101-105 бет.
5. Тайиров М., Мусаев Ө. Исфайрам-Сайлык кыргыздардын жана эшендердин тарыхы. Бишкек, Известия вузов Кыргызстана, 2018, №5, 92-96 бет.
6. Тайиров М., Жалилов А., Машрабов А., ж. б. Баткен областындагы тарыхый, ыйык жана экзотикалык жерлер: тарыхы, бүгүнкү абалы, келечеги. Бишкек, «Аят», 2015, 66 бет.
7. Мадимаров М. Аалым, акын, котормочу жана сүрөтчү молло Шарап Кожо Нияз уулу. Бишкек, 2016, 73 бет.
8. YouTube (17-ноябрь 2014-жыл, ЭлТР), https://youtu.be/w91slBh8sm4
9. Мурзараимов Б. Диндер тарыхы. Бишкек, 2016, 216 бет.

10. Йулдошхожаев Х., Каюмова И. Узбекстон уламолари. Ташкент, «Movarounnahr», 2015, 495 бет.

УДК 004.946

БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА КИБЕР-СОЦИО-ФИЗИКАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫ МААЛЫМАТТЫК МОДЕЛДӨӨ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Эшаров Элзарбек Асанович, ф.-м.и.к., доцент
elzare78@mail.ru
Томск мамлекеттик архитектура-курулуш университети
Россия, Томск ш.,
Аркабаев Нуркасым Кылычбекович, ф.-м.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. *Авторлордун коз караштары кибер-социо-физикалык системаларды үч деңгээлдүү иерархиялык структура катары өз ичине камтыган, төмөнкү деңгээлдеги айлана чөйрөнүн сенсорлору, ортонку деңгээлде маалыматтарды иштеп чыгуу борборлору (ЦОД – центры обработки данных) жана жогорку деңгээлдеги маалыматтарды сактоонун жана башкаруунун бирдиктүү борборунун маселелери боюнча көз-караштары каралган. Макалада маалымат борборун маалыматтык моделдөөнүн келечеги изилденет, ал техникалык платформа алгоритмине негизделген, мобилдик түзмөктө программа же платформа формасында жана билим берүү платформасын түзүүнү жана моделдештирүүнү (дизайнын) пландаштыруу үчүн стационардык компьютерде колдонулат.*

Түйүндүү сөздөр: *кибер-социофизикалык система, өнөр жай революциясы, маалыматтык моделдөө, менеджмент, билим берүү тутуму.*

ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ КИБЕРСОЦИО-ФИЗИЧЕСКИХ СИСТЕМ В ОБРАЗОВАНИИ

Эшаров Элзарбек Асанович, к.ф.-м.н., доцент
elzare78@mail.ru
Томский государственный архитектурно-строительный университет,
Россия, Томск,
Аркабаев Нуркасым Кылычбекович, к.ф.-м.н., доцент
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *Рассмотрено видение авторов по проблемам информационного моделирования кибер-социофизических систем в образовании как трехуровневой иерархической структуры, включающей в себя сенсоры и датчики окружающей обстановки на нижнем уровне, центры обработки данных (ЦОД) на уровне среднего звена и единый центр хранения данных и выработки управленческих решений на верхнем уровне. В докладе будут исследованы перспективы информационного моделирования ЦОД на основе алгоритма технического зрения, который предлагается реализовать в виде программы или платформы на мобильном устройстве и на стационарном ПК для*

планировании создания и моделирования (проектирования) при разработке образовательной платформы.

***Ключевые слова**: кибер-социофизическая система, промышленная революция, информационное моделирование, управление, система образования.*

PROBLEMS OF INFORMATION MODELING OF CYBER-SOCIO-PHYSICAL SYSTEMS IN EDUCATION

Esharov Elzarbek Asanovich, c.ph. m.sc., docent
elzare78@mail.ru
Tomsk State University of Architecture and Building
Russia, Tomsk,
Arkabaev Nurkasym Kylychbekovich, c.ph. m.sc., docent
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

***Abstract**. The author's visions on the problems of information modeling of cyber-sociophysical systems in education is presented as a three-level hierarchical structure, including sensors and environmental sensors at the lower level, data processing centers (DPC) at the middle link level and a single data storage center and development of management decisions at top level. In the future, the prospects of information modeling of the data center based on the vision algorithm, which is proposed to be implemented in the form of a program or platform on a mobile device and on a stationary PC for planning, creation and modeling (design), during the development of the education platform, will be investigated*

***Keywords**: cyber-sociophysical system, industrial revolution, information modeling, management, education system.*

Киришүү

Кибер-физикалык система (CPS – cyberphysical system) – бул Интернет жана анын колдонуучулары менен тыгыз интеграцияланган компьютердик алгоритмдер тарабынан башкарылуучу же башкарылуусу татаал бөлүштүрүлгөн система. Анын технологиялык негизин Интернет нерселердин (Интернет вещей) технологиясын түзгөн (Internet of Things, IoT). CPS (Cyber-physical system – киберфизическая система) системаларында физикалык жана программалык компоненттер бири-бири менен тыгыз байланышта. Ар бир компонент ар кандай мейкиндик жана убактылуу масштабда иштейт, ар кандай жүрүм-турум ыкмаларын көрсөтөт жана контекстке жараша ар башкача түрдө бири-бири менен өз ара аракеттенет. Башкаруу милдеттеринин татаалдыгы уламдан-улам жаңы методдорду жана башкаруу системаларын колдонууга алып келет (1, 2).

Кибер-физикалык системалар бүт тармактарды жана ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай ылдамдыкта жана ар кандай багытта жүрөт. Мисалы автомобил өнөр жайы, тамак-аш тармактары өндүрүмдүүлүктөрүнүн өсүшү жана кибер-физикалык системалардын ийкемдүүлүгүнөн утушка ээ болушат.

Ал эми жогорку сапатты талап кылган өнөр жайлары, мисалы, электроника жана фармацевтика сыяктуу чоң көлөмдөгү маалыматтарды колдонуудан жана аналитикадан, продукциянын сапатын жана функционалдуулугун тынымсыз жогорулатуудан пайда көрүшөт (3).

Өнүккөн өлкөлөр квалификациялуу жумушчулардын жогорку баалулугу менен квалификациялуу кызматкерлерге өсүп жаткан суроо-талапты колдонушат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө, IT-билимге ээ жаштар бир нече технологиялык кадамдарды таштап, жаңы өндүрүш концепцияларын түзө алышат.

Жалпысынан, сапаттуу товарларды төмөндөтүлгөн баада алуунун ыкчам жана натыйжалуу жолдору экономиканын өсүшүнө, квалификациялуу жумушчу орундарынын өсүшүнө алып келет жана акырында экономиканы түзгөн жана бүтүндөй өлкөнүн өнүгүшүн аныктоочу компаниялардын, региондордун жана айрым тармактардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өзгөртүүгө алып келет. Азыркы дүйнөдө квалификациялуу кадрларды даярдоо үчүн, билим берүүнү башкаруу тутумунда кибер-физикалык системалардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу компоненттеринин бири болуп саналат.

XXI кылымдагы тез өнүгүп жаткан маалыматтык технологиялар жана концепцияларды интеграциялоо, реалдуу убакытта билим берүүнү башкаруу тутумундагы аралыктан иштөө үчүн азыркы кезде иштеп жаткан жергиликтүү жана улуттук кибер-физикалык тутумдарын жаңыртууну же ата мекендик атайын платформаларды түзүүнү талап кылууда жана дүйнөлүк пандемия COVID 2019 шартында түзүлгөн шарттар калыптанып калган системаларды жаныртууну далилдеди. Мисалы, көптөгөн университеттер, колледждер жана мектептер аралыктан иштөө учурунда, көпчүлүктүк бир убакта иштөөчү системаларды колдонуу натыйжалуу болбой тургандыгына дуушар болушту.

Бул макалада кибер-физикалык системалардын негизги түшүнүктөрү, өнөр жай революциясынын өнүгүү баскычтары жана кибер-социо-физикалык системаны социалдык чөйрөдө колдонуу, мисалы, билим берүүнү башкаруу системасында, медициналык менеджмент системасында жана башка тармактарга арналган.

Киберфизикалык системалардын өнүгүү тарыхы

Өнөр жай революциясынын өнүгүү баскычтары (1-сүрөт) (4):

- Биринчи өнөр жай революциясы (XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын башында) буу энергиясы, механикалык шаймандардын

ойлоп табылышы, металлургиянын өнүгүшү менен айыл чарба экономикасынан өнөр жай өндүрүшүнө өтүүгө шартталган.

- Экинчи өнөр жай революциясы (19-кылымдын экинчи жарымы – 20-кылымдын башы) – электр энергиясын ойлоп табуу, андан кийин электр энергиясын өндүрүү жана эмгек бөлүштүрүү.
- Үчүнчү өнөр жай революциясы (1970-жылдан бери) – өндүрүш процесстерин интенсивдүү автоматташтырууну жана роботтоштурууну камсыз кылган электрондук жана маалымат системаларын өндүрүү.
- Төртүнчү өнөр жай революциясы (бул термин 2011-жылы немецтердин демилгеси – Индустрия 4.0 алкагында киргизилген).

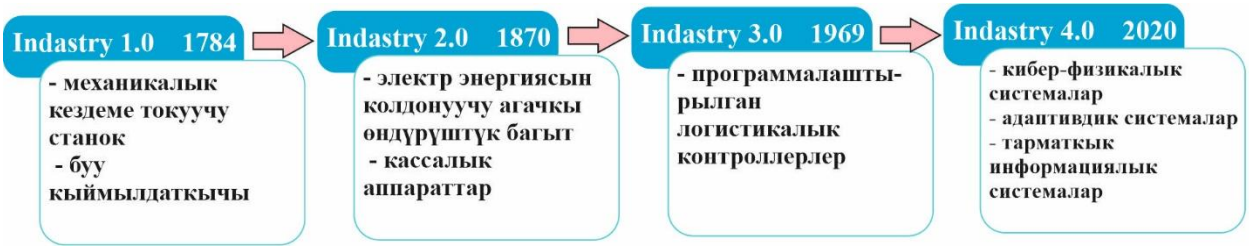

1-сүрөт. Өнөр жай революциясынын тарыхый өнүгүүсү

Кибер-физикалык системалар төртүнчү өнөр жай революциясына таандык.

Төртүнчү өнөр жай революциясынын түшүнүгү (Industry 4.0)

Төртүнчү өнөр жай революциясы («Индустрия 4.0») – дүйнөлүк өнөр жай тармагында буюмдар жана кызматтарды интеграциялоо перспективасы менен бир ишкананын чегинен чыгып, тышкы чөйрө менен ар дайым аракеттешип, акылдуу системалар тарабынан башкарылуучу, толугу менен автоматташтырылган санарип өндүрүшүнө өтүү болуп эсептелет.

Тар мааниде, «Индустрия 4.0» (Industrie 4.0) – бул Германиянын 2020-жылга чейинки мамлекеттик Hi-Tech стратегиясынын 10 долбоорунун бири, анда интеллектуалдык өндүрүштүн (Smart Manufacturing) түшүнүгүн Интернеттин буюмдар жана кызматтардын (Internet of Things and Services) глобалдык өнөр жай тармагынын негизинде сүрөттөйт.

Кеңири мааниде «Индустрия 4.0» өнөр жайы автоматташтыруунун жана маалымат алмашуунун өнүгүшүнүн учурдагы тенденциясын мүнөздөйт, ага кибер-физикалык тутумдар, Интернет буюмдары жана булуттук эсептөө (облачные вычисления) кирет. Бул нерселер өндүрүлгөн продукциялардын толук жашоо циклиндеги өндүрүштү уюштуруу жана нарк чынжырын түзүүнү башкаруу сыяктуу жаңы деңгээлди чагылдырат.

Технологиялык түзүлүштүн өзгөрүшү өндүрүмдүүлүктүн кескин өзгөрүшү жана экономикалык өсүш (өнөр жай жана өнөр жай революциясы) 1 жана 2-таблицаларда келтирилди.

1-таблица. Өнөр жай революциясынын алмашуусу

Өнөр жай революция	**Мезгил**	**Инновациялар же жетишкендиктер**	**Жыйынтыктар**
Биринчи өнөр жай революциясы	XVIII к. аягы – XIX к. башталышы	суу жана буу кыймылдаткычтары, токуу машиналары, механикалык түзүлүштөр, транспорт, металлургия	агрардык экономикадан өнөр жай өндүрүшүнө өтүү, транспорттун өнүгүшү
Экинчи өнөр жай революциясы	XIX к. экинчи жарымы – XX к. башталышы	электр энергиясы, жогорку сапаттагы болот, нефть жана химия өнөр жайы, телефон, телеграф	Линиялык өндүрүш, электрлештирүү, темир жолдор, эмгекти бөлүштүрүү
Үчүнчү өнөр жай революциясы	XX к. аягы. (1970 ж. жана андан кийин)	санариптештирүү, электрониканын өнүгүшү, инфокоммуникациялык технологияларды (ИКТ) жана программалык камсыздоону (ПО) өндүрүшкө колдонуу	автоматташтыруу жана робототехника
Төртүнчү өнөр жай революциясы	Бул термин 2011-ж. Германияны н мамлекеттик Hi-Tech стратегиясын да кабыл алынган	дүйнөлүк өнөр жай тармактары, Интернет Нерселери, энергиянын кайра жаралуучу булактарына өтүү, металлургиядан курама материалдарга өтүү, 3D принтерлер, тамак-аш синтези, өз алдынча жүрүүчү транспорт, нейрон тармактары, генетикалык модификация, биотехнология, жасалма интеллект	бөлүштүрүлгөн өндүрүш, бөлүштүрүлгөн энергетика, тармактык коллективдик керектөө жана доступ, бөлүштүрүлгөн тармактарга алмашуу, өндүрүүчүнүн керектөөчүгө түз жетүүсү, экономиканы бөлүшүү

Элементтердин көпчүлүгү практикада көптөн бери ийгиликтүү колдонулуп келе жатат, бирок бул бирдиктүү системага айкалышы – «Индустрия 4.0» концепциясынын өнүгүүсүнө жана санариптик технологияларды колдонуу билим берүү тутумунда, билим жана башкаруунун натыйжалуулугунун жаңы деңгээлин, өнөктөштөрдүн тармактык өз ара аракеттенүүсүн, ошондой эле билим берүү тармагында инновациялык долбоорлорду ишке ашырууну камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Таблица 2. Кибер-физикалык системанын тарыхый өнүгүшү (1.0 индустриясынан баштап 4.0 индустриясына чейин – From Industry 1.0 to Industry 4.0)

Мууну	**Өнөр жай революциясынын негиздери**	**Элементтери**		**Убакыт**
1.0 индустриясы	Биринчи өнөр жай революциясы – суу жана агым күчү менен башкарылган механикалык өндүрүш жабдууларын киргизүүгө негизделген *(based on the introduction of mechanical production equipment driven by water and stream power).*		*Биринчи механикалык токуучу станок. 1784 ж. (First mechanical loom)*	1800 ж.
2.0 индустриясы	*Экинчи өнөр жай революциясы - эмгекти бөлүштүрүү жана электр энергиясын пайдалануу концепциясы*		*Цинциннати касапканасынын биринчи конвейери (First conveyor Cincinnati slaughterhouse. 1870)*	1900 ж.

	менен жетишилген массалык өндүрүшкө негизделген (based on mass production achieved by division of labor concept and the use of electrical energy).			
3.0 индустрияс ы	*Үчүнчү өнөр жай революциясы - өндүрүштү андан ары автоматташтыр уу үчүн электроника жана маалымат технологияларын колдонууга негизделген (based on the use of electronics and IT to further automate production).*		*Биринчи программалануу чу логикалык контроллер Modicon 084.1969 – (First programmable logic controller (PLC) Modicon 084.1969)*	2000 ж.
4.0 индустрияс ы	*Төртүнчү өнөр жай революциясы - киберфизикалык системаларды колдонууга негизделген (based on the use of cyber-physical systems)*		*Татаалдык даражасы (Degree of complexity)*	Бүгүнк үкүн

«Индустрия 4.0» компоненттери: Интернет буюмдарынын элементтери;

- жасалма интеллект, машиналык окуу жана робототехника;

- булуттагы эсептөө;
- чоң маалыматтар;
- кошумчаларды өндүрүү;
- кибер коопсуздук;
- интеграциялоо тутуму;
- моделдөө;
- виртуалдык чындык (2-сүрөт).

2-сүрөт. 4.0. индустриясынын негизги элементтери

Билим берүүдө кибер-социо-физикалык система

Интернеттин, инфокоммуникациялык технологиялардын (ИКТ), булут технологияларынын жана санарип платформасынын өнүгүшү белгилүү бир тармактын чегинен чыгып, бири-бири менен өз ара аракеттенип турган ачык маалымат системаларынын пайда болушун камсыз кылды. Мындай системалар заманбап билим берүү жана башкаруунун ИКТ секторунан тышкары бардык тармактарына өзгөртүүчү таасирин тийгизип, өнөр жайлык автоматташтырууну өлкөнүн өнүгүү тармактарында жана билим берүү тармагындагы индустриализациянын жаңы төртүнчү баскычына өткөрүп берет.

Мындай системалардын жыйындысы маселелерди алардын айлана-чөйрө менен өз ара байланышын жана фундаменталдык максаттарга жана мамилелерге ылайык маалымат алмашуусун, түзүлүштөрдүн ортосунда

бөлүштүрүүнү камсыз кылуучу кээ бир иерархиялык структурадан турган жасалма интеллекттин бөлүштүрүлгөн бир тектүү эмес системасын түзөт. (3-сүрөт). Бул протоколдордун бар экендигин [1], алардын өз ара аракеттенүү деңгээлиндеги бирдиктүү иштөөсүн, ошондой эле маалыматтарды иштетүүнүн орто деңгээлдеги борборлорундагы (МИБ) бирдиктүү колдонуу үчүн протоколдорду чагылдырат.

3-сүрөт. Билим берүү системасындагы башкаруунун кибер-социо-физикалык системасындагы маалыматтык моделдөөнүн концептуалдык жана логикалык деңгээли

Биздин учурда «социо» деген сөздүн пайда болушу билим берүү системасы – «акылдуу шаардын» проектисининдеги санариптик технологияларды колдонгон негизги элемент экендигин билдирет жана тармактык өнөктөштөрдү түзүп, билим берүүдөгү инновациялык долбоорлорду иш жузуно ашырат.

Корутунду

Макалада каралган жергиликтүү кибер-физикалык системаларды жергиликтүү деңгээлинде колдонуу университеттерде, колледждерде жана мектептерде натыйжалуу пайдалануу жана башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Жергиликтүү киберфизикалык системалар аралыктан иштөөдө билим берүүнү башкаруу тутумуна окуучулардын, кызматкерлердин иши ж.б.у.с. байкоо иштерин жүргүзүп, отчет берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Макаланын кийинки уландысында алгоритмдерди, технологияларды, ошондой эле жергиликтүү киберфизикалык системалардын маалыматтык моделдерин түзүү жана иштеп чыгуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдейбиз. Билим берүүнү башкаруу системаларында аралыкта иштөө үчүн атайын платформалар, онлайн режиминде видео жана аудио конференцияларды аралыктан өткөрө алууга жана билим берүүнү башкаруу системасындагы башка киберфизикалык системалар менен бирдикте райондук, шаардык,

областтык жана министрликтин деңгээлинде мониторинг жүргүзүүгө жана отчет даярдоо мүмкүнчүлүктөрүнө карата изилдөөлөр уюштурулат.

Ошондой эле жергиликтүү киберфизикалык системалардын кандай артыкчылыктары жана кемчиликтери райондук, шаардык жана министрликтин деңгээлдеги билим берүү системасындагы башкарууда бар экендигин жана башка киберфизикалык системалар менен биргеликте иш алып баруу каражаттарын карап чыгабыз.

Адабияттар:

1. Цветков В. Я. Управление с применением кибер-физических систем YY Перспективы Науки и Образования. №3 (27). 2017.– С. 55-60.
2. Цветков В.Я. Кибер физические системы YY Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. № 6-1. 2017. – С. 64-65.
3. Павленко, Е.Ю. Обеспечение информационной безопасности Киберфизических систем на основе принципа Гомеостаза [Текст]: автореф. дис. к. тех. наук: 05.13.19 Y Е.Ю.Павленко. – Санкт-Петербург, 2018. – 18 с.
4. Калинин, М.О. Сервис обеспечения безопасности программноконфигурируемых сетей Y М.О. Калинин, Е.Ю. Павленко YY Материалы 22-й научнотехнической конференции «Методы и технические средства обеспечения безопасности информации». 2013. С. 64-65.
5. Сергеева, О.Ю. «Индустрия 4.0» как механизм формирования «Умного производства»YYНанотехнологии в строительстве. Том 10, № 2. 2018. – С. 100 113.
6. Дешко И.П., Ковалев С.Н., Кряженков К.Г., Мордвинов В.А., Трифонов Н.И., Тулинов С.В., Цыпкин В.Н. Информационные и коммуникационные технологии: учебное пособие YY Московский государственный институт радиотехники, электроники и автоматики (технический университет) – М., 2005. – 147 с.

УДК:81.347

Х. КАРАСАЕВДИН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫК ЭМГЕКТЕРИ

Акишова Гулзина Толоновна
E-mail: akishovagulzina@gmail.com
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада окумуштуу Х. Карасаевдин лексикоргафиялык эмгектери, алардын кыргыз тил илиминен алган орду, өзгөчөлүктөрү жөнүндө баяндалат.Бардык тилдер сырттан кабыл алынган сөздөр аркылуу куралат. Азыркы кыргыз лексикасынын курамынын чыгыш теги да ар түрдүү. Мына ошого карата лексиканын катмарына жараша сөздүк түзүү иштери энциклопедиялык жана лингвистикалык болуп экиге бөлүнөт. Окумуштуунун эки типтеги лексикографиялык эмгектеринин кыргыз тил илиминде өзгөчө орду бар. Ал сөздүктөр тилибиздеги сөздөрдүн маанисин так билүүгө, туура жазууга жана туура сүйлөөгө чоң жардам берет. Ошондой эле Х.Карасаев кыргыз тил илиминде сөздүк түзүү иштерин алгачкылардан болуп баштаган.*

Түйүндүү сөздөр*: Тил илими, сөздүктөр, орфографиялык сөздүк, тектеш тилдер, эрежелер, өздөштүрүлгөн сөздөр, кыргыз лексикасы, лексикография, лексикоргафиялык эмгектер, лексикалык катмар, сөздүк түзүү.*

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ Х.КАРАСАЕВА

Акишова Гулзина Толоновна
E-mail: akishovagulzina@gmail.com
Ошский государственый университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье говорится о лексикографических произведениях ученого Х. Карасаева, их особенностях и их место в кыргызском языкознании. Все языки состоят из иностранных слов. Происхождение современной кыргызской лексики также иное. В связи с этим в зависимости от уровня лексики работа по составлению словаря делится на энциклопедический и лингвистический. Особое место в кыргызском языкознании занимают два типа лексикографических работ ученого. Эти словари помогают нам понимать значение слов на нашем языке, правильно писать и говорить. Х. Карасаев также одним из первых создал словарь по кыргызскому языкознанию.*

Ключевые слова:*языкознание, словари, орфографичекские словари, родственные языки, правила, кыргызская лексика, лексикография, лексикографические произведения, лексический слой, создание словарей.*

H. KARASAEV'S LEXICOGRAPHIC WORKS

AkishovaGulzinaTolonovna
E-mail: akishovagulzina@gmail.com
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *The article speaks about the lexicographic works of the scientist H.Karasaev, their peculiarities and their place in the Kyrgyz language. All languages are made up of foreign words. In connection with this, depending on the level of vocabulary work on the composition of the dictionary is divided into encyclopedic and linguistic. A special place in the Kyrgyz language is occupied by two types of lexicographic work of a scientist. These dictionaries help us to understand the meaning of words in our language, to write and speak correctly. H. Karasaev is also one of the first to create a dictionary of the Kyrgyz language.*

Key words: *linguistical science, orthographic dictionary, equal languages, developing words, kyrgyzlexics, lexicography, lexicographic works, lexical layer, creation of dictionaries.*

Ар бир элдин маданий турмушунда сөздүктөрдүн орду өзгөчө . Сөздүктөр сөздөрдү туура жазууга, туура сүйлөөгө, алардын маанисин так түшүнүүгө жардам берет. Сөздүк аркылуу башка тилди үйрөнүп, ал тилдин лексикалык өзгөчөлүгүн байкай алабыз. Макалада окумуштуу Х.Карасевдин кыргыз лексикасында сөздүк түзүү ишин алгачкылардан болуп баштап, зор эмгек сиңиргендигин сөз кылабыз. Х.Карасаев кыргыз тил илиминдеги окумуштуу, профессор, санжырачы, он чакты: казак, татар, монгол, өзбек, араб, түрк, фарсы, орус, уйгур, азербайжан, ж.б. тилдерди билген полиглот болгон. Анын негизги эмгектери: «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» Фрунзе (1983), «Түгөйлүү сөздөр (дублетүү сөздөрдүн справочниги)» Фрунзе (1971), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» Фрунзе (1986), «Накыл сөздөр». Экинчи китеп. Фрунзе, (1987), «Камус нааме» («Манас» сөздүгү) Фрунзе (1990), «Камус нааме» (Карасай сөздүк: араб, иран, кытай, монгол, орус, тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр), Бишкек (1996), «Миң түркүн сурооого миң түркүн жооп» Бишкек (1998).

Х.Карасаев түзгөн 60 000 сөздү ичине камтыган «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» 1966-жылы басылып чыккан. Аталган сөздүктө мүмкүн болушунча , кыргыз адабий тилинин лексикасын толук камтуу аракети жасалган. Сөздүктү коомчулук жылуу кабыл алса да, басма сөз беттеринде бир топ сын пикирлер жарыяланган. Айтылган оң пикирлерди эске алып, Х.Карасаев 1966-жылы басылып чыккан сөздүктү кайрадан иштеп, экинчи басылышын даярдап, 1983-жылы Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясына тапшырган. Аны белгилүү тилчилер С.А.Давлетов менен Р. Бекжанова редакциялап, баш сөзүн жазышкан (Карасаев Х., 2009). Албетте, Х.Карасаевдин Кыргыз Совет

Энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан 1983-жылы басылып чыккан «Орфографиялык сөздүгү» 2009-жылы толукталып, кайрадан басылып чыккан «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүнө» негиз болду. Бул сөздүк азыркы мезгилде кыргыз тил илиминде, билим берүү тамагында колдонулуп жатат.

1995-жылы 7-мартта кыргыз орфографиясына айрым бир өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө Өкмөттүн № 65 токтомунда жаңы жазуу эрежелерин сунуш кылган кезде андагы орфографиялык эрежелердин принциптери менен системасы ыраттуу сакталбай, илимий негизи туура эмсес аныкталганына каршы чыгып, Х.Карасаев «Эркин-Тоо» газетасына «Мамлекеттик тил жөнүндө менин сунуштарым» деген макаласында минтип жазган: «1940-жылдан бери колдонулуп, элге сиңген, элдин колдоосуна ээ болуп, кабыл алынган орфография эрежелерине өзгөртүү киргизүүнүн кандай зарылчылыгы бар эле? Эмне үчүн бул сунушту Өкмөт бекитип берет?

Алфавиттеги керексиз арипти чыгарып салуу – оңой, кошуу – тозоктуу иш. Ал үчүн толгон каражат керек», - деген пикирин берген. Ошол багытка карай эле Х.Карасаев оюн мындайча уланткан: « Мына ушул керексиз жаңы эреженин кесепетинен бүткүл орфографиялык сөздүктөрдү кайта басып чыгаруу керек. Бул сунуш – элибиз үчүн өтө эле зыяндуу», - деп нааразы болгон. «Орфографиянын бир эле эрежесин же болбосо алфавитиндеги бир эле тамгасын өзгөртсөк, окууда да, басмада да аябагандай чоң бүлүк түшөт», - деп мурдагы орфографияны өзгөртүүгө каршы чыккан (Карасаев Х. «Мамлекеттик тил жөнүндө менин сунуштарым»,1995).

1995-2002-жылдар аралыгында сунуш кылынган жаңы эрежелерде 1953-жылдагыга салыштырганда бир топ чаташкан пункттар берилген. Анын системасында колдонулуп, эл кабыл алып, көнүп калган ырааттуулук сакталбаган. Алар төмөнкүлөрдөн даана байкалат: Маселен, мурда кошмок сөз деп эсептелген сөздөр: *тил кат, кол кап, көз айнек, алп кара куш, таш көмүр козу карын* ж.б. лексикалашкан делип бирге жазуу натуура сунуш кылынган.

Энчилүү аттар менен топонимдердин салтка айланып, эл көнүп калган эрежелери башаламан бериле берген. Географиялык татаал энчилүү аттар (топонимдер) бириктирилип, айтылышы боюнча жазылат. *Аларча, Чоңсарой, Ысыккөл, Торайгыр. Жалалабат* ж.б. топонимдер бириккен сөз сыяктуу жазылышына элибиз каршы туруп, кабыл албай койду (Карасаев Х., 2009).

Ал эми 1986-жылы Х.Карасаевдин Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынын «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгү чыккан. Сөздүктө кыргыз тилине башка тилдерден оошуп келген (орус, араб, иран,

монгол, кытай ж.б.) 5 миңден ашуун сөздөрдүн маанилери кеңири чечмеленет.

Бул эмгекке карата профессор Б.Ө.Орузбаева белгилегендей: «Кыргыз эли узак кылымдарга созулган тарыхында көптөгөн башка элдер менен карым-катышта болуп келген. Андай байланыштар жалаң гана элдин турмуш-тиричилигине, жашоо ыңгайына, психикасына, үрп-адаттарына, рухий көз караштарына таасир тийгизбестен, анын тилине да из калтырганын көрөбүз. Ал эң алды менен негизинен тилдин ийкемдүү жана дайыма толукталып, өзгөрүп турма бөлүгүндө – лексикасында сакталып калган. Андай сөздөрдүн ичинде жакын жана алыс тектеш тилдерден кабыл алынгандары да, тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөндөрү да бар. Алардын жалпы көлөмү бирдей эмес. Кыргыз тилинде лексикалык жактан таасир тийгизген тектеш тилдер – алтай, хакас, тува, казак, өзбек жана уйгур, ошондой эле алыс тектеш тилдерден монгол тилдери болсо, тектеш эместеринен араб, иран (тажик) жана орус тилдерин көрсөтүүгө болот. Ошону менен бирге аларга кыргыз тилинин белгилүү өлчөмдө таасир тийгизиши да талашсыз. Башка тилдерден кабыл алынган өздөштүрүүлөрдүн сан жагынан эне тилдин өздүк менчиги – төл сөздөргө караганда алда канча аз болорун баса көрсөтүүгө туура келет. Бирок лексикалык өздөштүрүүлөргө мүнөздүү орчундуу касиеттердин бири – кээде алар тигил же бул түшүнүктүн бирден-бир атоосу болуп, эне тилдеги төл сөздөрдүн ичинде аларга маанилик шайкеш эквиваленти жок болот (мектеп, илим, мамлекет, коом, алгебра, химия, тандыр, дасторкон, эсеп ж.б.). Алар белгилүү атоону (затты, түшүнүктү) билдирүүчү бирден-бир лексема катары өздөштүрүлгөн сөз болуусуна карабай өзү гана колдонулат. Тескерисинче, айрымдарынын өз эне тилибизде маанилик түгөйлөрү - синонимдери боло берет (баатыр – эр, нан – токоч, киреше – пайда, жаз – баар сыяктуу). Натыйжада өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бул эки түрү тең жүрө-жүрө лексиканын төл сөздөрдөй эле зарыл составдык бөлүгүнө айланат”.

Албетте, бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар. Бардыгы тең төл сөздөрдөн болгон бир да тил болбойт. Азыркы кыргыз лексикасынын курамынын чыгыш теги да ар түрдүү. Ал кыргыз элинин тарыхый өнүгүшү жана материалдык өсүшү менен тыгыз байланыштуу. Жогоруда белгилегендей, бул сөздүктө турмуштун ар кыл шарттарына байланыштуу сырттан келген сөздөрдүн маанилери чечмеленген. Мисал келтирсек, жалпы түрк жана монгол тилдеринин генетикалык тектештигине байланыштуу болгон орток лексикадан башка да монгол тилдердинен келип кирген сөздөр бар.

Иран сөздөрү соода-сатык иштерине (арзан, баа, кардар, нарк), дыйканчылыкка(анделек, алмурут, курма, күрүч, мөмө, пахта, пияз), эмгек куралдарына (апкеч,дасторкон, кагаз, кетмен, тасмал устара), курулуш иштерине (амбар, уста, дарбаза, дубал), убакытка (бейшемби, дүйшөмбү, шаршемби, дигер, чилде), айбандардын аттарына (жаныбар, жөжө, келемиш, короз), диний түшүнүктөргө (бүбү, дербиш, календер, кудай, күнөө), адамдын кесибин, кызматын же ар кандай башка түшүнүктөрдү билдирген сөздөр (балбан, бакыт, дос, дыйкан, кеп, мейман, наабай ж.б.) сөздүктө көп кездешет.

Кыргыз тилине иран тилинен сөздөрдүн келип киришин айрым окумуштуулар кырыздардын көп кылым мурда Тянь-Шандын аймагында, Памир, Гисар тарабында жашаган иран тилдеринде сүйлөгөн бир катар уруулар (согдийлер, тохарлар ж.б.) менен тыгыз катышта болуп, аралаш жашагандыгы менен байланыштырышат. Алар кийин тажиктер менен да ушундай байланышта болуп келишкен. Кыргыз лексикасына иран сөздөрүнүн өтүшү негизинен мына ушул себептерге байланыштуу экендиги талаш туудурбайт. Мындан тышкары, иран сөздөрү кыргыз тилине коңшу жашаган өзбектер, уйгурлар жана бир катар башка уруулар аркылуу да кабыл алынган болуу керек (Абдувалиев И., Садыков Т. 1997).

Кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн кириши себепчи болду. Айрым маалыматтарга караганда кыргыздар менен арабдардын тикеден-тике байланышы болгон эмес. Араб сөздөрүнүн кыргыз тилинен орун алып калышына, башка тилдердин (өзбек, тажик, уйгур, татар тилдеринин) таасири себеп болгон. Араб сөздөрүнүн кыргыз тилине тике кирбестен, башка тилдер аркылуу келип киришин далилдей турган түрдүү тарыхый маалыматтар бар. Орто Азиянын аймагында жана андан тышкары жактагы бир катар жергиликтүү калктарга арабдар ислам динин VII – VIII кылымдарда эле тарата баштаган. Кыргыздар болсо ислам динин коңшу жашаган башка элдердин таасири астында өтө эле кийинки мезгилдерде (XVII-XVIIIкылымдарда) кабыл алышкан жана бул динди алар анча бекем карманышкан эмес. Бирок, ошондой болсо да, ислам дини кыргыз лексикасына араб сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнүн динге байланыштуу сөздөрдөн болуп калышы бекеринен эмес (Абдувалиев И., Садыков Т. 1997).

«Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгүндө араб тилинен кирген сөздөрдүн динге байланыштуу гана сөздөрдү эмес, үй-тиричиликке, чарбачылыкка, илимге, маданиятка, коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөрдү да кездештиребиз. Мисалы: *адабият, алиппе, адам, маданият, мугалим,*

мекеме, мектеп, маселе, набат, өкмөт, саясат, тарбия, тарых, табият ж.б.

Сөздүктө чет тилден кирген сөздөрдүн орус тили аркылуу келип кириши атайын белги менен көрсөтүлгөн. Албетте, Орусияга кошулгандан кийин, байланыш-катнаштын натыйжасында түрдүү өзгөртүүлөргө карата кыргыз тилинин лексикалык курамы байып, жаңы сөз каражаттары менен толуктала баштаган. Окумуштуу Х.Карасаев орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн түпкү тегин, маанисин ачып көрсөткөн. Мында администрациялык-мамлекеттик башкарууга, согуш ишине, иш кагаздарына, транспортко, өнөр-жайга, техникага, маданиятка, илим-билимге, үй буюмдарына, кийим-кечекке, тамак-ашка ж.б. байланыштуу сөздөр бар.

Мезгилинде бул сөздүктүн баалуу илимий-практикалык мааниси жөнүндө жазуучулар, Ч.Айтматов, Т.Сыдыкбеков, профессор А.Алдашев ж.б. сөздүктүн кол жазмасы менен таанышып, рецензияларында илимий баалуулугун, тажрыйбалык жактан пайдалуу экендигин көрсөтүшкөн (Өздөштүрүлгөн сөздөр,1986). Х.Карасаевдин мына ушундай баалуу эмгектери кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө өзгөчө салым кошуп, илимий иштердин изилденишине негиз болуп, азыркы мезгилде да өз баалуулугун жоготпой келет.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. Бишкек, 2002
2. Абдувалиев И., Садыков Т. (1997). Азыркыкыргыз тили. – Морфология. – Бишкек, 194-195-б.
3. Акматов Т., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. (1986). Тил илимине киришүү. – Ф.:
4. Закирова С. (1992). Эмгектенүүдөн талбаган илимпоз. //Эл агартуу, №1, 12-б.
5. Карасаев Х. (2009). Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. –Бишкек. 10-12-б.
6. Карасаев Х. (1995). «Мамлекеттик тил жөнүндө менин сунуштарым». // Эркин-Тоо газетасы
7. Өздөштүрүлгөн сөздөр (1986) КСЭнин башкы ред., –Ф.: 9-б.

УДК: 821. 161.1

ПРОБЛЕМА *СВОЙ-ЧУЖОЙ* В РУССКОЯЗЫЧНОМ ТЕКСТЕ (РОЛЬ ВАРВАРИЗМОВ, ЭКЗОТИЗМОВ, ТЮРКИЗМОВ В ПРОЗЕ Л. Б.ДЯДЮЧЕНКО)

Абдыгапар кызы Алиякан –магистрант ОшГУ
Мурадымова Е.Н. – доцент ОшГУ
E – mail:muradymova.68@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье рассмотрена проблема «свой-чужой» при создании национального типа и инонационального характера в русскоязычном тексте романа «Жемчужина в стене казармы» известного писателя и журналиста республики Л.Б. Дядюченко; изучены особенности авторского подхода в использовании художественных средств при показе национального типа и инонациональных героев, их этноментальные обычаи, черты, привычки; выявлены творческие приемы, лексические средства, использованные писателем (варваризмы, экзотизмы, тюркизмы и др.) с целью художественно-документального решения взятой темы; это повествование о путешествии русского ученого П.П.Семенова-Тяншанского в Киргизию и о создании им книги «Путешествие в Тянь-Шань.*

Дан анализ различий в критических оценках писательского решения проблемы оргаанического единства документальнного начала с художественным, так как порой прозаик недооценивает роль вымысла, придавая значение возможностям документальных источников; преимущесвственный акцент на документальном начале в ущерб художественному вымыслу, как отмечалось критиками, приводит порой автора к некоему буквализму; когда же документализм возводится в ранг художественного обобщения, писатель добивается высомых успехов при решении проблемы ***свой-чужой, в*** *обрисовке характеров и реализации писательского замысла.*

Ключевые слова*: Л.Б. Дядюченко, автор, роман, текст, инонациональный характер, «свой-чужой», варваризмы, тюркизмы, экзотизмы*

ОРУС ТИЛДҮҮ ТЕКСТЕРИНДЕ *ӨЗҮМДҮКҮ- БАШКАНЫКЫ* КӨЙГӨЙЛӨРҮ (Л.Б. ДЯДЮЧЕНКОНУН ПРОЗАСЫНДА ВАРВАРИЗМДЕРДИН, ЭКЗОТИЗДЕРДИН, ТҮРКИЗМДЕРДИН РОЛУ)

Абдыгапар кызы Алиякан –ОшМУнун магистранты
Мурадымова Е.Н. – ОшМУнун доценти
E – mail: muradymova.68@mail.ru
Ош мамлекет университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада белгилүү жжазуучу жана журналист Л.Б. Дядюченконун "Казарма дубалындагы бермет" романынын негизинде башка элге таандык мүнөздү жаратууда "өзүмдкү- башканыкы" көйгөйлөрү каралган, чет өлкөлүк каармандарды жана улуттук типтерди көрсөтүүдө автордун ыкмаларын колдонууда мамилесинин өзгөчөлүгү изилденген; алынган теманы көркөм-документалдык милдетти чечүү*

максатында жазуучу лексикалык каражаттарды пайдалануунун (варваризмдер, экзотизмдер, түркизмдер) ачып көрсөтүлгөн; орус илимпозу П.П. Семенов-Тяншанский Кыргызстанга саякатка келгени жөнүндө, анын "Тянь-Шанга саякат" деген китеби жазуу тууралуу баяндамасы.

Документалдык принциби менен көркөм принцибин айкалыштыруу маселесин чечүүдө жазуучунун сынчыл бааларындагы айырмачылыктарды талдоо келтирилген, анткени кээде прозачы документалдык булактардын мүмкүнчүлүктөрүн ашыра баалап, көркөм адабияттын ролун төмөндөтөт; сынчылар белгилегендей, фантастикага доо кетире баштаган даректүү тасмага басым жасоо кээде авторду белгилүү бир сөзмө-сөздүккө алып барат, ал эми документалдык көркөм жалпылоо даражасына көтөрүлгөндө, жазуучу дос же душман көйгөйүн чечүүдө, каармандарды белгилөөдө жана жазуучунун ниетин ишке ашырууда чоң ийгиликтерге жетишет.

Түйүндүү сөздөр*: Л.Б.Дядюченко, автор, роман, текст, башка элге таандык мүнөз, "озүн- башканыкы (бөлок, жат)", варваризмдер, экзотизмдер, тюркизмдер.*

THE PROBLEM OF FRIEND OR FOE IN A RUSSIAN- LANGUAGE TEXT

(THE ROLE OF BARBARISM, TURKISM IN THE PROSE OF LB DYADYUCHENKO)

Abdygapar kyzy Aliyakan - Master of Osh State University
Muradymova E.N. - Associate Professor, Osh State University
E – mail: muradymova.68@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *The article examines the problem of "friend or foe" in the creation of a national type and an alien character in the Russian-language text of the novel "The Pearl in the Barracks Wall" by the famous writer and journalist of the republic L.B. Dyadyuchenko; the peculiarities of the author's approach to the use of artistic means when showing the national type and foreign heroes, their ethno-mental customs, traits, habits have been studied; revealed creative techniques, lexical means used by the writer (barbarism, exoticism, Turkism, etc.) for the purpose of artistic and documentary solution of the topic (the story of the journey of the Russian scientist P.P. Semenov-Tyanshansky to Kyrgyzstan and the creation of his book " Tien Shan).*

An analysis of the differences in critical assessments of the writer's solution to the problem of reconciling the documentary principle with the artistic one is given, since sometimes the prose writer underestimates the role of fiction, overestimating the possibilities of documentary sources; The predominant emphasis on the documentary origin to the detriment of fiction, as noted by critics, sometimes leads the author to a certain literalism, and when documentaryism is elevated to the rank of artistic generalization, the writer achieves great success in solving the problem of friend or foe and the implementation of the writer's intention. Town Osh Kyrgyz Republic

Key words*: L.B. Dyadyuchenko, author, novel of an alien character, "friend or foe", barbarism, exotikos, turkism.*

Проблема соотношения категорий *свой-чужой* в межэтнических отношениях, изображения национального типа и инонационального характера – одна из обсуждаемых аспектов в науке и литературе (1;2;3; 4;9).

Литературовед Е.К. Озмитель отмечал: русские писатели Киргизии в своих художественных произведениях стремятся к полнокровному художественному освоению истории и современности жизни народа (Озмитель, 1970, с. 363-364), сделав существенную оговорку: некоторым характерам порой недостает правды жизни и психологической глубины. О творческих поисках и нерешенных аспектах показа *своих и чужих* писали М.А.Рудов, Г.Н.Хлыпенко, А.Мусаев, Б. Койчуев и др.

В статье ставится задача на материале текстов Л.Б.Дядюченко изучить проблему *свой-чужой,* особенностей авторского подхода в использовании художественных средств при показе национального типа и инонационального героя. Имеет смысл понять, как автор добивается доверительной интонации при описании психологического состояния русского человека, оказавшегося в иной национальной среде. Какими предстают местные жители глазами русского человека ? (5;8). Будут использованы методы анализа, сравнения, описания и др.

В истории культуры республики весомый след оставил видный мастер слова –прозаик, публицист, поэт, кинодраматург Леонид Борисович Дядюченко (1934-2005), чья творческая деятельность была прочно связана в Киргизией. В богатом наследии писателя тема первооткрывателей - одна из главных («Проводник из Чаркака», «Без нужды в Зардалю», «Скарабей», «Какая она, победа?», «Киргизский мотив», «В пещерах Киргизии», «Кошой-таш», «Серебряный глобус», «Дорога на Кашка –Суу», «Родник в Карасугате», «Улыбка на Ала-Беле», «Люди, скалы и Нарын», «В котлах пещеры Джидалик», «Тайны пещеры Кан-и-гут» и др.). Все эти тексты пронизаны добротным краеведческо-страноведческим материалом.

В 70-80-е годы прозаик создал роман-хронику «Жемчужина в стене казармы» (1986), вызвавший немало откликов. Критика писала, что этому геологу по образованию, энциклопедисту по знаниям, просветителю по призванию, горячему патриоту Киргизии...был дан божий дар живого, занимательного повествования. Проверенной формой писателя была документальная повесть («Фамильное серебро», «Киргизский мотив», «Серебряный глобус», «Какая она, Победа?» и др.), как повествование о замечательных людях прошлого и настоящего (Г.Н. Хлыпенко). В романе о русском ученом-путешественнике П. П. Семенове, позже названным – Тяншанским, автор касается проблемы *свой-чужой,* решает задачу изображения национального типа и инонационального характера.

Особенностью прозы писателя критика (М.А. Рудов, Г.Н. Хлыпенко, Б.Т. Койчуев) считала показ русского человека, связавшего себя с горным краем. Текст книги о Петре Семенове-Тяншанском прозрачно говорит: писателя волновала тема истоков сближения кыргызского и русского народов. Ведь первое, с чем сталкивался каждый прищелец на малоизученную землю, это чувство настороженности местных, опасения чужаков (1;5). М.А.Рудов подчеркивал: автору удалось воссоздать «калейдоскоп встреч, приключений, содержательных бесед, тщательное воссозданное по документам общение русского путешественника с киргизским населением» (7, с.49).

Повествование о путешествии П.П. Семенова на Тянь-Шань, принесшего ему мировую славу, выстроено вокруг нескольких линий: одна о весьма трудной и опасной экспедиции по загадочной Тянь-Шани (путешественник об этом ведет путевые записи), вторая фабула - о старом ученом, озабоченном, как завершить свой итоговый труд, книгу «Путешествие на Тянь-Шань».

Жанровая форма произведения - это роман-хроника, - особенности повествовательной манеры автора дали возможность русскому писателю через галлерею персонажей отобразить черты русского и киргизского национального (инонационального) характера. Прозаик органично использует архивно-документальные материалы, многообразие художественных и лексических средств (*варваризмы, тюркизмы, экзотизмы*) для воссоздания картины мира горной страны. По собственному признанию писателя, к этой книге шел он всю жизнь: очень рано услышал и увлекся человеком, ученым с необычной фамилией: Семенов-Тян-Шанский («возможно – на школьном уроке, в одном ряду с такими именами, как Пржевальский или Миклухо-Маклай») (1, с.5). Да, приставка Тян-Шанский запомнилась юному поклоннику странствий, хождений по горам и ущельям. Величественные горы Киргизии открывали перед ними необъятное море поисков, странствий, узнавания родного края. Поистине, «для нас Тянь-Шань начинался в семи километрах от наших домов; стоило выйти на улицу – взгляд натыкался на ледяной гребень Киргизского Ала-Тоо, а каждый, даже однодневный поход по родному краю, - всегда становился путешествием в Тянь-Шань» (1, с.3).

Из предисловия книги «Перед дальней дорогой» видно, как много сил писатель положил изучению богатой биографии выдающегося русского путешественника, автора уникальной книги «Путешествие в Тянь-Шань». Работал в архивах, собирал данные, расспрашивал ветеранов науки. Сложной оказалась задача: как построить роман- хронику об ученом, работающем на склоне лет над книгой о путешествии на Тянь-Шань. «Строя

книгу на сугубо документальной основе, - пишет автор,- стремился свести к минимуму арсенал тех чисто литературных средств и приемов, к которым он так или иначе вынужден был прибегать» (1, с.9). В отзывах раздавались пожелания согласовать документальнное начало с художественным, так как порой прозаик недооценивает роль вымысла, переоценивая документальное начало. «Там, где документализм возводится в ранг художественного обобщения, писатель, что называется, на высоте; там же, где документализм низводится до уровня буквалихма, художник превращается в коментатора, не более... » - пишет рецензент(8, с.51).

В свое время отмечалось мастерство Дядюченко в использовании изобразительно-выразительных возможностей русского слова. Читатель вместе с русским путешественником как бы открывает этот необычный край горных вершин, ущелий, рек, уникального озера, куда устремлены все помысли магистра ботаники Петра Семенова. В текст повествования органично вплетены многочисленные **топонимы** (*Тянь-Шань, Иссык-Куль, Боом, Хан Тенгри, Чу, Санташ, Кутемалды, Кызыл жар, аил Тезек*). В ряде эпизодов показано, как путешественник обстоятельно расспрашивает местных об этих названиях и все записывает в дневник. В структуру текста удачно вписаны **этнографизмы, этнонимы** (*бугу, сарыбагиш, саяк, солто, сары, кыдыки, черик, калмаки)*, значимые для понимания межплеменных взаимоотношений, трений, замирений. Правдиво даны картины, увиденные ученым после столкновения двух родов. Важна роль **антропонимов** *(Манас великодушный, Джантай, Ормон-хан, Боромбай, Балдысан, Тардубек, Тюрегельды,Умбет-Алы, Чаргын, Телекмат*), дающие зримое представление о картине мира данного этноса. Приемами введения в текст всевозможных **варваризмов, экзотизмов, тюркизмов** *(ак калпак, жомокчу, (дубана/ колдун/, коргон, альчик, тамга, атбан, дулат,(зекетчи, ак-калпак, бала, джарма, кереге, юрта, камча, джигит, тамыр, тебетей, комуз, кумыс, чий, чепкен, чапан*) автор создает рельефную картину мира кыргызского народа. Данная лексика характеризует самые различные грани жизни, быта, культуры этноса, именно эта сторона реалий жизни местного народа особенно привлекала внимание русского ученого.

Например, в эпизоде приема русских в доме бая Балдысана некий крепыш, виртуозно подыгрывая себе на комузе, исполняет песню. Семенов спрашивает, о чем он поет? Ему отвечают: «Это про вас. Он поет: интересный *улькунтюре* приехал в наши края, - начал переводить Тардубек. – Ружье есть – не стреляет. Солдаты есть – не воюют; глаза есть – на девушек, не смотрит. На камни смотрит. Травки собирает. Как бабочку увидит,

калпаком ловит. Интересный *улькунтюре* к нам приехал, *көпөлөкчү төрө*! – Что такое *көпөлөкчү төрө?* – Ну, значит, *господин бабочник*» (1, с. 165).

При виде русской березы ученый-ботаник интересуется, как она здесь называется? Оказывается, *каин,* а боярышник – *дукона*. Рябину кыргызы называют *кызыл дукона*, осину, тополь – *терек*, иву – *тал*, смородину – *каракач,* ежевику –*бальдургум*. Местные с большой охотой поясняют ему эти названия. Странник узнает: его как человека в возрасте здесь будут называть *абышка* - старик («Так старые жены называют старых мужей»). После этих расспросов Семенов с улыбкой говорит хозяину: «Знаете, бай Балдысан, может, мы самый первый киргизско-русский лексикон составляем, а?» (1, с.175).

Писатель предметно рисует странствия путешественника по киргизским землям, показывает не только накал противостояния между *сарбагишами и бугинцами*, но и понимание, что так не должно быть. Сложно в такой ситуации налаживать добрые отношения с местными жителями (ведь многих запугали: вот русские придут!), но ученый-путешественник упорно изучает край. Чиновники в тревоге: кто-то пустил слух: едет-де *министр ботаники* (вместо: *магистр ботаники,* так себя «представлял» Петр Петрович Семенов). Стремясь погасить огонь вражды между родами и племенами русский путешественник проявялет подлинное искусство народной дипломатии, настойчиво повторяя: «я пришел к вам с миром!» Из текста романа видно: все помыслы Петра Семенова нацелены на устранение ярлыка *чужие.* Вот Балдысана признается:«Мне *дубана* нагадал беду от сарыбагишей». Семенов осторожно вызывает его на обстоятельную беседу о причинах, повлекших конфликт двух родов.

Читателю запоминаются образы манапов и баев: вот дипломатичныйй Боронбай (кстати, удостоенный царскими властями звания *подполковника русской армии)*, или непримиримо настроенные Умбет-Алы и его брат Чаргын, молодой манап Тюрегельды, смышленный проводник Тардубек. Все названные характеры в русскоязычном тексте *инонациональные* и автором они обрисованы вполне осязаемо, реалистично. Правда, рецензенты указывали на наличие неких «ножниц» в соотношении документального и художественного плана.

Во всех эпизодах хождений Петра Семенова по Чу, Прииссыккулью, он всех расспрашивает: а это что обозначает? а это как называется? Его настрой на дело, на работу располагает местных жителей. Они могут быть даже настроены агрессивно к прищельцам, например, как Чаргын, брат Умбет-Алы, (он прямо заявляет «гостям»: «мы вас не звали»!), но по при виде отсутствия агрессии в гостях, его деловитости, остывают, успокаиваются.

Орус киши во всех сложных ситуациях демонстрирует миролюбие, интересуясь прежде всего историей, географией края. «Кстати, - подошел он вплотную к Чаргыну, - в некоторых ученых книгах пишется о том, что Чу вытекает из Иссык-Куля, это правда? Собственно, я ради этого и сюда приехал…Это далеко?» И Чаргын растолковывает *орус*: как там на самом деле с этим Чу и Иссык-Кулем. Вот так гость исподвль наводит «мосты» с местными и неуступчивый Чаргын вынужден вступать с гостем в диалог. Он разъясняет: Чу не вытекает из озера, наоборот, весной, когда много воды, воды немножко втекают из Чу в Иссык-Куль. Оказывается, даже ручей есть. Только очень маленький, *Кутемалды* называется. – Что это, *кутемальды?* – ну, значит, *не намочишь себе даже зад*. – Семенов засмеялся. Пошли, поплыли улыбки и по лицам хозяев. – У нас говорят – сесть в лужу! - продолжал весело и оживленно говорить Семенов. – А что, можно посмотреть на этот самый *Кутемалды*?. – Он говорит, ладно, - дождался наконец ответа Тардубек, - вот этот старик –Саза – все знает, он покажет. Только отряд пусть остается в аиле. Пока нет решения Умбет-Алы –все должны оставаться в аиле. Как Умет-Алы решит – так и будет» (1, с.131-132).

Семенову уже удалось решить главный вопрос: возможность своими глазами увидеть нужные объекты исследования, то ради чего он сюда приехал, порой рискуя жизнью своей и его людей. На вопрос: вы кто, ученый обстоятельно расспрашивает, а как будет на местном языке *путешественник*, оказывается *саякатчы,* а как будет *друг – тамыр*. Странник настойчиво повторяет: сюда он приехал с добрыми намерениями и хочет быть *тамыром* уважаемого Умет Алы. Путешественник в немалой степени удивлен, когда один из его местных собеседников –Боронбай - шутливо представляется ему: «Я самый большой *русский шпион* на земле киргизов –бугинцев – это я, *подполковник Боромбай Бекмуратов*. – Вы подполковник? – не сдержал удивления непосредственный Кошаров. –Да, господин Кошаров. Приказом военного министерства.. его императорское Величество соизволило пожаловать мне, высокостепенному манапу Боромбаю Бекмуратову, почетный чин подполковника Всероссийской армии». Боронбай рассказывает и о других поборниках мира между этносами. Это Чокан Валиханов, он оказывается записал отрывки из эпоса «Манас», капитан Каджибек Шералин, побывавший одним из первых в Омске, решительно возглавивший русский караван в Кашгар.

Текст писателя зримо показывает, что все физические страдания, дорожный быт, опасные переходы по перевалам, бурным рекам – все это было не напрасно. Как-то Семенову пришлось приостановиться у бедной юрты и старая женщина-кыргызка пригласила по обычаю в юрту: «Кель,

бала!» Постепенно исчезало отчуждение между *своими* и *чужими,* вскоре *чужие* стали *своими.* В финале романа-хроники мы видим, как тепло Боромбай хан и его близкие прощаются с русским путешественником. Не сразу, но нашли представители разных этносов и верований общий язык. Они поняли значимость мудрого изречения кыргызского народа: «Алыскы тугандан жакынкы кошуна артык» / «Чем дальний родственник, ближний сосед намного лучше»). Споры вызвало название произведения. Рецензент писал: «Жемчужина» - это, конечно, Семенов-Тн-Шанский, а «стена казармы»? Царская Россия? Но ведь Россия представлена в книге как раз-таки людьми талантливыми, а не казарменными» (8, с.52). Вся книга писателя воспринимается как повествование о путешествии к истокам дружбы языков и культур (7). Текст прозаика представляет зримую картину мира кыргызского народа. Это отмечено рецензентами (М.А.Рудов, Г.Н. Хлыпенко и др.).

Известный филолог Б. Т. Койчуев писал в работе «Литература Кыргызстана рубежа XX-XX1 веков: русский дискурс» (2014): произведения русских писателей республики свидетельствуют, что художественное слово по-прежнему выражает «волнующее движение жизни» и литература эта отличается значимым своеобразием» (Койчуев Б., 2014, с. 141). Роман-хроника «Жемчужина в стене казармы» Л.Б. Дядюченко по глубине решения проблемы «свой»- «чужой», художественного изображения национальных типов и инонациональных характеров - весомое явление в культуре Кыргызстана. Автор текста органично использует экзотическую лексику.

Литература:

1. Дядюченко Л. Жемчужина в стене казармы. Роман-хроника. Для старшего школьного возраста. / художник В. Максимов. - Фрунзе: Мектеп, 1986. – 220с.
2. Аттокуров А. «Русские» киргизы советской поры, или как Российская Федерация была кыргызстанцам второй родиной //Диалог цивилизаций: культурно-цивилизационные мосты истории и современности. –Бишкек, 2010, № 11, с. 18-23
3. Койчуев Б.Т. Литература Кыргызстана рубежа XX-XX1 веков: русский дискурс // Кыргызстан-Россия: вехи гуманитарного сотрудничества. Материалы Международного симпозиума, посвященного 20-летию КРСУ им. Б.Н. Ельцина. – Б.: 2014, с. 137-141
4. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. - 375с
5. Мусаев А. Проблема инонационального характера в кыргызской прозе. АДК. - Фрунзе, 1984. – 23с.
6. Озмитель Е.К. Русские писатели Киргизии // История киргизской советской литературы.- М.: Наука, 1970, с. 360- 365.
7. Рудов М.А. Путешествие к истоку дружбы // РЯЛШК, 2019, № 1, с. 48-50.
8. Хлыпенко Г.Н. Два лика документализма // РЯЛШК, 2019, № 1, с. 50-52.
9. Шипилов А.И. «Свои» и «чужие» и другие // Социологические исследования, 2006, № 5, с. 103-112.

УДК: 81

ЯЗЫКОВАЯ СТИЛИЗАЦИЯ КАК ОРГАНИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Абдыкадырова Сьюта Рысбайевна
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *данная статья посвящена языковой стилизации как важному аспекту при переводе, как способу, воссоздающее представление об определенном историческом времени. В статье приводится понимание термина «стилизация», его характеристика, средства и признаки. Языковая стилизация рассматривается как насущная художественная проблема изображения, связанная с адекватным воспроизведением стиля исходного текста на переводимый язык. Анализируются элементы языка изображаемой эпохи как стилизующие средства. Сделана попытка проанализировать повествовательную структуру некоторых исторических произведений с точки зрения стилизации восточного колорита. Работа раскрывает проблемы писателя и переводчика - «подавать» национальные концепты, сохраняя колорит и настроение произведения.*

Ключевые слова*: автор, стилизация, реалии, перевод, восточность, языковой стиль.*

ЛИНГВИСТИКАЛЫК СТИЛДЕШТИРҮҮ КӨРКӨМ ТЕКСТТИ КОТОРУУДА НЕГИЗГИ КОМПОНЕНТИ КАТАРЫ

Абдыкадырова Сьюта Рысбайевна
Ошский государственный универсиетет
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макала чыгарманы которууда белгилүү тарыхый мезгилдин идеясын калыбына келтирүү жана аны стилдештирүү жолдоруна арналган. Макалада "стилизация" термини, анын мүнөздөмөлөрү, каражаттары жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилет. Лингвистикалык стилизация образдын актуалдуу көркөм көйгөйү катары каралат, анда эстетикалык критерий ишеничтүүлүк жана ынанымдуулук критерийине барабар болуп калат. Чыгарма жазуучунун жана котормочунун көйгөйлөрүн ачат - чыгарманын колоритин жана маанайын сактап, улуттук түшүнүктөрдү "тартуулоо".*

Ачкыч сөздөр*: автор, стилдештирүү, реалийлер, котормо, чыгыш, тил стили. тил стили.*

LANGUAGE STYLIZATION AS AN ORGANIC COMPONENT OF ARTISTIC TRANSLATION

Abdykadyrova Suita Rysbaevna
Osh State University Osh,Kyrgyz Republic

Abstract: *This article is devoted to stylization in translation as a way to recreate the idea of a certain historical time. The article provides an understanding of the term "stylize", its characteristics, means and features. Linguistic stylization is considered as an urgent artistic*

problem of the image, when the aesthetic criterion turns out to be equal to the criterion of plausibility and persuasiveness. This work reveals the problems of the writer and the translator - to "present" national concepts, while preserving the color and mood of the work.

Keywords: *author, stylization, realities, translation, east, language style.*

Считается, что своеобразие ранее неизвестной культуры в первую очередь постигается через язык. В тексте, словах, фразах и предложениях представляются реалии другого народа, которые связаны только с их месторасположением, религией и фольклором. Интерпретация слов и более широкого контекста наряду с лингвистическими, историческими и культурными аспектами помогает показать национальный характер произведения. В связи с этим и возникает одна из самых сложных проблем, связанных с взаимодействием национальных литератур, с историей и культурой конкретных народов - проблема стилизации.

Вообще понятие стиля было изобретением западных искусствоведов 19 века. По их мнению, он призван отражать особенные свойства произведения, позволяющие отличать одного художника от другого. Термин *стилизовать* был заимствованием из итальянского. «Словарь лингвистических терминов» О.С.Ахмановой дает следующее определение термину *стилизация*: «Стилизация историческая (архаизация) – подражание средствам (приемам, способам) выражения, типичным для прошлых исторических эпох в развитии общества и языка»(1)

К.И. Чуковский в своей книге «Высокое искусство» одним из первых затронул проблему национальной специфики подлинника и отвергает «вольное обращение с национальным колоритом переводимых стихов, повестей и романов»(9). Исследователь художественного перевода И. Кашкин считает: «Художественный перевод должен показать читателю чужую действительность и ее «чужеземность», донести до него стилистическое своеобразие подлинника, сохранить текст в «его народной одежде»(5). В этом отношении большой интерес всегда вызывает язык исторической прозы.

Проблеме языковой исторической стилизации обращали внимание ряд исследователей. Как писал Г. О. Винокур, перевод исторического произведения должен быть написан не языком прошлого, приспособленным к настоящему, а современным языком, приспособленным для изображения прошлого. Он отмечает, что язык исторического романа есть «язык своего времени и своей среды(3).

Особое внимание хотелось бы далее уделить восточной исторической литературе, ведь стиль восточных рукописей резко отличается от

европейского стиля изложения. Восточный стиль письма невозможно спутать со стилем другого народа. Он объединяет в себе арабский и персидский стили, которыми долгое время пользовались все жители Востока. Как известно, исламские, персидские писатели XV-XVI веков больше знамениты не своим индивидуальным стилем, а стилем, характерным для восточной литературы того периода в целом. И европейские писатели, которые занимались переводами восточных книг, умело воспроизводили витиеватый стиль восточного описания. Особую роль в этом играли эпитеты, построение предложений, метафоры, иносказательность и многое другое.

К примеру, после появления перевода сказок «Тысяча и одна ночь» весь европейский мир буквально захлестнула мода на все восточное. Европейцев интересовал не столько облик и быт этих народов сам по себе, сколько удаленность от европейской цивилизации, дающая полную свободу воображению. Первый русский перевод восточных сказок непосредственно с арабского языка был выполнен Михаилом Салье (1899-1961) в 1929-39 годах по калькуттскому изданию. Арабские сказки с их аурой экзотического ориентализма стали излюбленной темой для чтения по всей Европе, а также и в России. Стиль восточного повествования обычно торжественный и даже мрачный. Главными действующими лицами в них являются цари и их приближенные. Очень много цитат из классических арабских поэтов имеется в тексте таких произведений. Чтобы представить себе восточный стиль, достаточно прочитать одну из сказок «Тысячи и одной ночи».

Восточность стиля пытались передать и многие писатели, но удавалось это только немногим из них. Просто вставить арабские или тюркские слова в текст еще не значить воссоздать восточность повествования. Большое количество таких слов могло просто затруднить понимание текста, чем и грешили некоторые переводчики и писатели. Передавать восточную соотнесенность художественного произведения нужно не только словами-вкраплениями, но прекрасным знанием жизни народов Востока, их специфических реалий, психологии, менталитета.

В этом отношении можно отметить нескольких писателей, которым в полной мере удалось передать восточную специфику в своих романах: С.П.Бородин в тетралогии «Звезды над Самаркандом», В.Г.Янчевецкий в трилогии о Чингисхане, И.Калашников в «Жестоком веке», Т. Касымбеков в «Сломанном мече» и др.

Восточные тексты обычно писались от лица рассказчика, который как бы являлся непосредственным участником данных событий, или же он повествовал о прошедших днях со слов свидетелей тех событий.

Например, так начинается повествование Яна в трилогии о Чингисхане:

«… Многие меня уговаривали поведать письменно все, что я знал и слышал о Чингисхане и о вторжении монголов. Я долго колебался… Теперь же я пришел к мысли, что в моем молчании нет никакой пользы, и я решаюсь описать величайшее бедствие, подобного которому не видывали на земле ни день, ни ночь и которое разразилось над всем человечеством, а в особенности над мирными тружениками твоих полей, измученный несчастьями Хорезм…», - так начинает свое повествование мудрый Хаджи-Рахим.

Повествование идет от его лица как непосредственного свидетеля вторжения монголов. Янчевецкий тонко использовал языковую стилизацию как основную примету исторического жанра.

Что касается переводов восточной исторической прозы то здесь надо отметить стиль переводчика. Как известно, стиль переводчика всегда носит отпечаток влияния подлинника. Влияние оригинала выражается в первую очередь присутствием в переводе заимствованных из подлинника слов и ряда конструкций. Выделение стиля опирается на два взаимно обусловленных факта: 1) на наличие в нем специфических, обладающих данной стилистической окраской и потому составляющих своеобразие данного стиля фактов речи; 2) на относительную стилистическую «замкнутость», ограниченность стиля, т.е. на неуместность употребления в нем определенных, воспринимаемых как принадлежащие другим стилям речевых слоев. Последовательное и выдержанное применение этих принципов и создает определенный языковой стиль (33 с. 70).

Рассмотрим перевод «Бабур-наме» на русский язык вышеупомянутым нами Михаилом Салье. Нельзя не отметить, что переводчик в корне чувствует уникальность подлинника, значение каждой художественной детали. Мы знаем как высоко ценится Бабур-наме в качестве литературного памятника восточного Ренессанса. Множество слов-реалий играет важную роль в воссоздании исторического, а также местного колорита и увеличивает оригинальность данного произведения.

Чтобы передать слова-реалии в форме, близкой к эстетическому уровню русскоязычного читателя, Салье либо прибегает к прямому переводу, либо с помощью ненавязчивых объяснений доводит читателя до их смысла, а где-то оставляет реалии без перевода. На наш взгляд, важно показать читателю, если это возможно, красоту слова в языке оригинала.

Приведем несколько примеров:

1. «Одно из подчинённых Ходженду [местечек] – Канди-и Бадам… Миндаль в нём превосходен; по этой причине [Канди-и Бадам] и назван таким именем» - название Канди-и Бадам, хотя и не переводится буквально,

но может легко заставить читателя не только понять его значение, но и представить вкус миндаля, благодаря объяснению: «Миндаль в нем превосходен».

2. «Сторона реки Сейхун, где стоит Ахси, степная; там много белых кийиков. Андиджанская сторона – [сплошь] густой кустарник, там попадается много бугу-маралов... они очень жирные»; реалии здесь используются без перевода и без объяснения, поскольку читатели сами могут сделать вывод из контекста, что говорится о диких животных.

Несомненно, М. Салье уделил особую роль реалиям в русском тексте, которые так же важны, как и в оригинале. Действительно, без них языковая и художественная палитра перевода Бабур -наме, была бы весьма тусклой.

Другой казахский исследователь М.К.Бисенкулов, изучая проблему передачи реалий на другие языки, обращается к переводчикам казахского эпоса Г.Тверитину и М.Тарловскому [Бисенкулов 1989: 1989]. «Песнь о Козы-Корпече и Баян-Слу», переведенная Тверитиным, впервые была издана в Кызыл-Орде в 1927 году, а переводы фрагментов из казахских эпических поэм, сделанные Тарловским, были опубликованы в журнальной периодике в 30 – 40-х годах. Работы данных переводчиков страдают перенасыщенностью казахскими словами, причем Тверитин не считает нужным даже расшифровать их значения, что очень затрудняет понимание текста. Приведем несколько примеров:

- «Он клышем и найзой острой, как игрушками владеет», «уж пора асыки кинуть Бейбаку в пятнадцать весен» [Бисенкулов 1989: 74], «Посмотри, ковры какие, текеметы, одеяла» [Бисенкулов 1989: 16], «Суюнчу гонцу давайте – Прискакал я с доброй вестью» [Бисенкулов 1989: 3], «Будто горы баурсаки, и казы и курт, и пловы» [Бисенкулов 1989: 3] и т.п.

Вместе с тем в русский текст введены и реалии. Это *текеметы* – кошомный ковер кустарного производства, *суюнчу* – подарок за радостную весть, *казы* – колбаса, особым образом приготовленная из конины и т.п. Не все носители русского языка смогут разобраться в семантике данных слов. Поэтому Бисенкулов ставит вопрос:

1) всегда ли реалия должна остаться непереведенной?

2) может быть, имеет смысл часть реалий оригинала передать описательным способом, чтобы не превращать переводной текст в головоломку?

В этой связи уместно вспомнить высказывание признанного авторитета в области перевода И.Левого: «Переводчик, водящий иноязычные слова без необходимости, диктуемой содержанием, как самоцель, только для колорита,

для занимательности, как это делали декаденты, грешит против чистоты языка» [Левый 1974: 128].

В заключении мы можем сделать следующие выводы:

Язык переводного исторического произведения проецируется в трех аспектах:

1. Он пишется на языке современной ему эпохи.
2. Опирается на известную художественную традицию.
3. Соотносится с языком «романного времени» через ряд языковых средств.

Связь слова и времени порождает своеобразную летопись нашей истории и наших дней, хранимую в значении самого же слова. Сегодня мы воспринимаем стиль как показатель уникального видения мира отдельным художником. Умелое использование концептов – одна из самых тонких задач художника-ориенталиста и переводчика. Реалии и фоновые слова способствуют воссозданию восточного колорита и национального настроя произведения. Проблема писателя и переводчика состоит в том, как «подавать» национальные концепты: перевести и смириться с семантическими отступлениями от оригинала или вводить слова в исконном виде, но рискуя загромоздить текст национальными вкраплениями и пояснениями к ним.

Мы также считаем, что задача переводчика не перегружать свое повествование иностранными малопонятными обычному читателю словами, а стараться донести своими словами дух и идею подлинника.

Литературы:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969.
2. Бисенкулов М. К. Казахская эпическая поэзия в русских переводах. Автореферат дисс. на соиск. уч. степени кандидата филол. наук. Алма-Ата, 1985. С.23
3. Винокур Т.Г. О языке исторического романа // Контекст, 1985. М.: Наука, 1986.
4. Грунина Л.П. Когнитивный взгляд на художественный текст// социально-экономические проблемы развития России. Региональный аспект. Кемерово: Изд-во КузГТУ, 2004
5. Кашкин И.А. Для читателя современника. - М., 1968.
6. Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974. – С. 49
7. Сорокин Ю.А. Психолингвистические особенности изучения текста.- М., 1988, 267 с.
8. Троицкий В.Ю. Стилизация // Слово и образ. М.: Просвещение, 1964.
9. Чуковский К.И. Высокое искусство. М., 1964

УДК: 82(5752)202

«СПЕЦИФИКА ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОТОБРАЖЕНИЯ ЖИЗНИ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ»

Асанова Дамира Амангелдиевна, к.ф.н, доцент
E-mail: kakei_1995@mail.ru
Ошский государственный университет,
Мурадымов Николай Мифтякович к.ф.н, доцент
Ош. Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье дается обзор материалов о жизни памирских кыргызов, отраженных в текстах русской литературы; исследуется проблема специфики этнокультурного воссоздания их языка, культуры; данные материалы могут быть использованы в учебном процессе по ознакомлению с культурой родного края, даются весьма ценные этнографические материалы о нравах, быте, костюмах, еде, обычаях памирских кыргызов. Сохранение языка, обычаев, традиций, культуры, специфики памирских кыргызов, отражение в искусстве, литературе.*

Ключевые слова**:** *Специфика, история, памирские кыргызы, этнокультурология, язык, фольклор, обычаи, традиции, краеведение, кыргызская, русская литература.*

“ПАМИРЛИК КЫРГЫЗДАРДЫН ТУРМУШУН ЭТНОМАДАНИЯТТЫК СҮРӨТТӨРҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ”

Асанова Дамира Амангелдиевна, ф.и.к, доцент
E-mail: kakei_1995@mail.ru
Ош мамлекеттик, университети,
Мурадымов Николай Мифтякович, ф.и.к, доцент
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация*: Макалада орус адабият тексттери аркылуу памирлик кыргыздардын турмушу сүрөттөө жана изилдөө жөнүндө кыскача маалыматтар берилет; алардын тил, этномаданияттык өзгөчөлүгүнүн чагылдыруу маселеси изилденет; бул материалдар край (эл)тануу, маданият менен таанышуу үчүн окуу процессинде колдонулат. Тилин, салт-санааларын сактоо, памирлик кыргыздардын өзгөчөлүктөрүн, искусство, адабиятта чагылдыруу. Памир кыргыздарынын каада-салты, турмушу, кийимдери, тамак-ашы, үрп-адаттары жөнүндө өтө баалуу этнографиялык материалдар берилген. Памир кыргыздарынын тилин, үрп-адаттарын, үрп-адаттарын, маданиятын, өзгөчөлүгүн сактоо, искусстводо жана адабиятта чагылдыруу.*

Түйүндүү сөздөр: *өзгөчөлүк, тарых, памир кыргыздары, этномаданияттык, тил, оозеки адабият, край, эл тануу, кыргыз, орус адабияты.*

«THE SPECIFICS OF THE ETHNOCULTURAL DISPLAY OF THE LIFE OF THE PAMIR KYRGYZ»

Asanova Damira Amangeldievna.,
PhD in Philology, Associate Professor
E-mail: kakei_1995@mail.ru
Osh State University
Muradimov Nikolai Miftakovich
PhD in Philology, Associate Professor
Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *The article provides an overview of materials about the life of the Pamir Kyrgyz, reflected in the texts of Russian literature; the problem of the specificity of the ethnocultural recreation of their language and culture is investigated; These materials can be used in the educational process to familiarize themselves with the culture of their native land, very valuable ethnographic materials are given about the customs, life, costumes, food, customs of the Pamir Kyrgyz. Preservation of the language, customs, traditions, culture, specificity of the Pamir Kyrgyz, reflection in art and literature.*

Keywords: *specifics,history, Pamir Kyrgyz, ethnocultrural studies, language, folklore, local history, Kyrgyz, Russian literature.*

Исследование специфики этнокультурного отображения языка, культуры памирских кыргызов – актуальная задача современной науки (1;5, 6; 8: 11).Особенность современной филологической науки заключается в том, что она повернулась лицом к человеку, как носителю языка, культуры этноса, обратилось к его языковому сознанию, как самого весомого фактора процесса коммуникации. Язык стал рассматриваться в контексте культуры, традиций, обычаев и стереотипов, окружающих и формирующих языковую личность (10 / З. Дербишева, К. Зулупкаров, М. Тагаев и др.). Филологическая наука все чаще помещает личность в культурно-языковое пространство этноса. Таким образом, наблюдается смещение акцентов от рассмотрения языка как системы к изучению языка в человеке в тесной связи с его сознанием, мышлением. В Кыргызстане активно формируется новое направление в науке – это лингвоэтнокультурология, изучающая проявление, отражение и фиксацию культуры в языке и дискурсе (4, с. 33).

Язык, культура, быт памирских кыргызов – это злободневная и малоизученная проблема. О жителях Памира идут постоянные разговоры в СМИ, обществе, в ЖК, так как экономико-культурное положение этой части кыргызского этноса, проживающего в сложнейших социоклиматических условиях, глубоко волнует общество. Вот лишь некоторые материалы из сегодняшних СМИ. «Памирские кыргызы: через 10-15 лет они могут

исчезнуть (ИА, 24kg, 20. У1. 2017). «Ужасно, девочек они выдают замуж с десяти лет» (Жыпар Мамбетова), «Ветряная мельница Рахманкула: в восточной части Турции, недалеко от озера Ван живут этнические кыргызы, потомки мургабских кыргызов» (СК, 2019) и др.

Краткая историческая справка: *памирские кыргызы* - это этнические кыргызы, которые начали заселять высокогорный Памир в несколько этапов, первая пришлась на ХУ1 век и позже (6). В 1876 году Кокандское ханство, к которой относился и Памир, было присоединено к России. Создается Памирский отряд, контингенту которого было предписано оказывать медицинскую и иную помощь местным жителям. Появляются первые пункты фельдшерской помощи, в 1911 году открывается школа в Хороге. Ряд русских ученых-путешественников посещают регион, о результатах экспедиций появляются труды: «Очерк о жизни Алая и Памира» Н.А. Северцева, статьи А.П.Федченко, И.В.Мушкетова, Д.Л. Иванова, Г.Е. Грум- Гржимайло, Н.Л. Корженевского и др. В книге «На Памирах» Ю.Д. Головнина (1898) освещала положение жителей сурового региона. Помимо описаний истории, географии, естественных богатств, растительности, авторы приводили весьма ценные этнографические материалы о нравах, быте, костюмах, еде, обычаях памирских кыргызов. Русские читатели открывали новые топонимические названия (*Памир, Алай, Дарваз, Гиндукуш, Каратегин, Хорог, Мургаб, Шах-дара, Орошор* и др.).

Вторая волна кыргызов переселилась в Памирское высокогорье в 1920-х - 1930-х годах. Эта миграция была связана со стремлением избежать экспроприации скота после установления советской власти в Киргизии. В силу различных политических перемен в странах данного региона памирские кыргызы оказались поделенными на две большие группы. Значительная часть из них, более 65 тысяч человек – это современные кыргызы Таджикистана, а меньшая часть (около 2 000 человек) — это кыргызы, проживающие в Афганистане, Пакистане, Турции. Отныне попали в зону процесса советизации. Судьба кыргызов этих стран в XX веке складывалась по-разному. В работах «Памир» (1975), «Тайны Памира» И. Гарненского (2002), «Памир в русской историографии» М.Х. Пирумшоева (2011) находим ценные сведения о народностях данного региона.

В советские и последующие годы ученые (С.М. Абрамзон, Э. Манаев, В. Плоских, И. Зарубин, А. Семенов, Н. Бейшекеев, Ж.Мукамбаев, Э. Мурзаев, М. Балтабаев, К. Иманалиев, А. Муратов и др.) в меру сил изучали особенности языка, культуры памирских кыргызов. Примечательно то, что уже на заре советской власти по инициативе общества научного изучения Памира и Таджикистана, племен и народностей за его пределами,

была издана солидная работа Бурхан-уд-дин-хан-и- Кушкеки «Каттаган и Бадахшан» (Ташкент, 1926), в которой благодаря усилиям ученых востоковедов А.А. Семенова, П.П. Введенского, Г.И. Долгополова, Е.В. Леквиевского, представлены данные по географии страны, естественно-историческим условиям, населению, экономике и путей сообщения с регионом. В книге приводились наиболее распространенные мужские и женские имена в кыргызских районах Бадахшана, даны сведения о кыргызах Памира. Отметим помимо трудов А. Абышкаева, М. Балтабаева, работу «Памирдик-каратегиндик кыргыздарда: тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык жана фольклордук кабарлар» К. Иманалиева, Ж. Муканбаева (Фрунзе:Кыргызстан, 1966), в которой нашли отражение материалы спецальных научных экспедиций в те места (5). Особо отметим книгу "На *Крыше мира*: исторические очерки "о памиро-алайских киргизах" Э. Манаева, В. Плоских (Фрунез, 1983), сыгравшую значительную роль в памироведении (6). Филолог-лингвист Дж. Мукамбаев в статьях "Башка жактарда жашаган кыргыздар" (ЛЖ, 8-У-1969), «Жер-суу аттары –тарыхтын күбөсү" (КМ, 8-1У-1970) своевременно призывал тщательнее изучать историко-этнографические и лингвистические особенности языка, культуры памирских кыргызов (5,6).

Попутно, надо указать и на факты пристального интереса ряда русских и кыргызских советских писателей к Памиру- Алаю и жителям этого сурового края. Тексты русских и местных авторов также способствовали более глубокому осмыслению проблем этнокультурологии обитателей данного региона (обряды-обычаи, одежда, еда, язык, культура памирских кыргызов).

В литературе XX века не очень много материалов о жизни кыргызской диаспоры Памира, но отметим художественные тексты К. Джантошева ("Каныбек"), Г. Тушкана ("Джура"), С. Мстиславского ("На крыше Мира"), П.Лукницкого("Памир без легенд", "Путешествия по Памиру", "У подножия смерти" и др.), в которых находим отражение некоторых сторон жизни и быта памиро-алайских кыргызов. В художественной форме писатели давали представление о специфике быта, культуры памирцев. Эти тексты достойны внимания. В романе «Крыша мира» (1925), известного русского писателя, ученого С.Д. Масловского (1876-1943гг.) находим реалистические картины о жизни памирцев, обитателей сурового края. Это произведение создавалось по результатам поездок писателя в горную страну. Поучительна судьба самого Мстиславского. Сын крупного военного историка-профессора, он принадлежал к старинной русской дворянской фамилии, получил блестящее образование: учился в Санкт-Петербургском университете. После смерти

отца юноша в составе большой антрополого-этнографической экспедиции РГО Императорской академии наук побывал в Средней Азии. Потом ему удалось совершить несколько поездок на Памир. Не было города в Туркестане, уголка в Памире, где бы не побывал неутомимый путешественник. Об этом говорят его книги «На окраине», «В Самарканде», «Курильщики опиума» (1899-1900), труды «Библиография Памира и Афганистана» (1908), «Летопись военной печати» (1911) и др. С.Д. Мстиславский внес весомый вклад как ученый и писатель в этнокультуроведческое изучение жителей Памира. Широкую известность Мстиславскому принесли романы «Крыша мира» (1925), «На крови» (1927) и др. В центре книг писателя автобиографический герой, русский интеллигент, вовлеченный на рубеже двух эпох в большие социальные катаклизмы. В романе «Крыша мира» главный герой – Сергей - оказывается в эпицентре больших событий в Припамирье. Произведение о странствиях героя по Туркестану и Памиру отличается напряженным сюжетом, сложной композицией. Есть в романе элементы, которые его сближают с прозой И.Салтыкова-Щедрина («Господа ташкентцы»), Н.Н. Каразина («В погоне за наживой»). В науке такие книги называют *колониальным* романом. Мстиславский считал: писатель должен жить так, чтобы мог написать романы о собственной жизни» (Автобиография). В1940 году журнал «Новый мир» публикует его статью, где сказано: «Кто хоть недолгий час, но искренне полной грудью дышал воздухом гор, вершин, уже держит ключ к правде», ключ к покорению «крыши мира» (НМ, 1940, № 2).

Произведение Мстиславского строится как текст литературного вестерна, в котором герой всегда одолевает злодея, где все персонажи – как шахматные фигуры – делают ходы по строгим правилам, где мир удивительных приключений, с волнующими погонями, безумными скачками и перестрелками. Герой книги Сергей, человек из порядочной русской семьи, летом 1898 года оказывается в Туркестане. Аристократическое происхождение помогает Сергею и его спутнику Жоржу быть своими в среде русских офицеров захолустного гарнизона, и для охотников горцев, обитателей Припамирья.

Молодые люди - Сергей и Жорж – получают задание от убеленного сединами профессора задание - поехать на Памир, взойти по нехоженной никем тропе на «крыше мира». Их задача: постараться найти в Оше, на Алае, южном Каратегине, Гиссаре, на «крыше мира» малоизученные племена, записать легенды, особенности говора памирцев. В шутку друзья свою поездку называют как «охоту за черепами». К этому заданию Сергей настроен двояко: с одной стороны, в нем живет страсть к дальним

странствиям, с другой, скептицизм: «зачем ловить по ущельям, за четыре тысячи верст, разбежавшиеся из музея черепа, своевольно севшие на живые плечи, возвращать черепа…в толстейшие «Труды Антропологического Отдела, читать китайцев и персов, Бернса и Уйфвальви и всю прочую дребедень… Ведь в этом вся наша… наука!» Сергей и ранее бывал в Туркестане, знает местные языки (у него в *тамырах с*мелые киргизы-проводники, «по таджикски говорит хорошо»), сведущ в обычаях восточных народов. С ними решились ехать художники Басов и Алчевский, юрист Фетисов. Сергей понимает: без старых и верных друзей, проводников, местных джигитов Гассана и Саллаэздин, в дорогу лучше не выходить. В походе они безотказные люди, знают местные языки, ловко увязывают тюки, с закрытыми глазами пройдут в горах (маршрут трудный: Зеравшан, Фергана, Андижан, Ош, Гульча, Гиссар, Каратегин и все южнее). Вечером путников неожиданно приглашают на чай к командиру Н-ского батальона. Сергей и Жорж в недоумении, но им объясняют: «Отпустить столичных гостей в далекое странствование по *здешним гиблым местам* без некоторых *местных проводов* – было бы совершенно *неколлективно*…» (С.Мстиславский. Крыша мира. М.: 1989). Им еще раз предметно рассказали, какие трудности и неожиданности могут их ожидать в пути.Маршрут странствий молодых людей, описания виденного, услышанного, встречи разными людьми (кыргызы, памирцы, туземцы, тюрки, сарты, русские офицеры, лекари, проводники и др.) – все это дает картину жизни, быта людей Предпамирья и самого Памира. В тексте часто мелькают топонимы *Самарканд, Дархан, Узген, Андижан, Ош, Памирский пост, Лянгар, Гульча, Хорог, Мургаб и др.*

Автор описывает военные поселения русских войск в Туркестане, когда два домика, это «исчерпывающее все русское», это «форпост русских», за ними сплошное туземное население». Сергея коробит поведение некоторых чиновников, офицеров, лекарей, пристава, которые порой ведут себя заносчиво, бестактно, нарушают обычаи местных жителей. В их устах, слова *шушера, туземцы, мелкий народ*, обычное явление. Чувствуется, что Сергею (постоянно прислушивающемуся к местным говорам, особенностям языка старожилов, старающемуся чтить обычаи) не нравится поведение этих людей. Он понимает, многие здесь оказались « в погоне за наживой». Один из сопровождающих местных жителей говорит русскому (господину): «*Терпения не стало у народа. Сам знаешь, таксыр, как с нами … хуже чем с собакой… Правды нет, и бьют нас, бьет офицер, бьет чиновник, солдат бьет..»*(С.Мстиславский. Крыша мира. М.: 1989).

После перехода из Оша в Андижан, Сергей с удивлением сталкивается с небывалым случаем на востоке: хозяин дома Узунбай не хочет их пускать на ночевку. Вся эта странная история проясняется к рассвету, когда Узунбай будит их и просит, чтобы они срочно покинули его жилище: *сейчас русских будут резать.* Так началось *андижанское восстание,* когда и со стороны местных жителей и русских войск было допущено много безумия, жестокости. Мстиславский рисует потрясение Сергея и его друзей ужасами резни русских солдат и расправы с бунтарями. Удрученные всем виденным, Басов и Алчевский спешно уезжают в Россию, а Сергей и Жорж берут направление к глухие горные районы. Возрастает динамизм повествования: попав на Памир, странники претерпевают немало трудностей, приключений, встреч. Путешествующие герои замечают: пробуждающийся Памир стремится жить по-новому. Памирско-кыргызские дороги помогли юношам понять одну вещь: и здесь живут люди, со своей культурой, обычаями. Их дневники заполняются новыми именами, эпизодами о людях Памира. Вот эпизод. В местечке *Кала и Хумба* происходит встреча Сергея и *Пери.* Кала и Хумба - это столица Дарваза, юго-восточной провинции бухарского ханства, расположенного по обеим берегам реки *Пяндж* (верхняя Аму-Дарья). *Дарваз* изрезан высокими хребтами, глубокими ущельями, по которым текут быстрые, трудно проходимые реки. Это место, созданное для чудес. *Пери* воспринимает студента Санкт_Петербургского университета за *Искандера.* Она живет в мире мифов, легенд, героических сказаний. Последние главы «Крыши мира» повествуют о весьма опасном восхождении Сергея по запретной Тропе на Крышу мира, когда разные люди (от благоговейно и с симпатией относящихся к нему и до открыто враждебных) не советуют нарушать Заповедь Бога и не вступать на запретную Тропу к «крыше мира». Упрямый Сергей один решается сделать восхождение, так как друзья, проводники отказались его сопровождать. Он идет на нарушение заповеди и получает прозвище Нарушитель. Сергею удалось найти искомые записи древних. Рискованное возвращение через Хорог, Бардобе, Гарм, Язгулан в Алайскую долину сопровождается раздумьями героя над содеянным: правильно ли он поступил? После пребывания среди разных народов Туркестана, опасного для жизни восхождения на «крышу мира», Сергей стал другим человеком. На жизнь и людей Сергей теперь начинает смотреть иначе. Он внимателен к жизни, быту этих выносливых трудолюбивых племен Памира. Он покорен Крышей мира.

Путешественник стал еще более внимательней к быту памиро-алайцев. Он замечает, что «киргизы отогнали скот на китайскую границу», его внимание привлекает «белая киргизская гробница». «От поста до Алая»

Сергей ехал с четырьмя попутчиками-киргизами. «На перегонах в шестьдесят верст друг от друга стоят почтовые станции, на каждой две юрты, три киргиза, четыре лошади». По дороге было очень холодно и попутчики-киргизы дали *орус киши «тулуп на чудесном киичьем меху: теплый»*. «Из-за обильного снега караван растянулся. Киргиз впереди прокладывает след (путь не заметен, даже камней придорожных не видно»). Сергей покорен силой воли, трудолюбием памирцев. Писатель использует очень много слов из тюркских языков: *дервиш, тюбетей, арыз, чилим, пери, чадра, сеит, мазар, кишлак, бай*. По рассказу Касым-бая, хозяина юрты, Сергей записывает киргизское сказанье о *Атталы-бек*е. Русский путешественник восхищен поэзией кыргызского сказания памирцев.

Оба героя хорошо осознают, что без много видавших, прекрасно знающих местные нравы, обычаи, проводников-кыргызов, им бы не достигнуть цели. Они сердечно прощаются со своими проводниками-кыргызами. Через Алай-Ош Сергей и Жорж попадают в Ташкент и оттуда возвращаются в родной город. Домой они увозили рюкзаки записей легенд, песен, обычаев народов Востока, в том числе памирских кыргызов. Задание маститого профессора они выполнили!

О жизни кыргызов Памира не менее интересно рассказали писатели П. Н.Лукницкий («Памир без легенд», “Ниссо”), Г.Тушкан («Джура») и другие авторы.Г.Тушкан – одаренный беллетрист. Недаром его называли «советским Фенимором Купером». В его романе «Джура» (1940) представлены элементы поэтики приключенческой прозы: здесь и сын гор Джура, из аила Мин Архар, «естественный человек», любимая девушка джигита Зейнеп, из соплеменник Кучак из рода Искендера, и советские геологи Ивашко, Никонов и Лежнев, и происки англичан, и люди Ага-Хана, и исмаилиты, и главарь банды Тагай, и опытный чекист Козубай, и красный командир Максимов, и проводники Ахмед, Мурзай. Действие романа, начавшись с описания жизни и быта кишлака Мин Архар, переносится на весь Памир, Алай, Китай. Автор использует приемы занимательности, стремительного действия, переменчивости ситуаций, мотивы похищения, тайн, преследований, ловушек, засад, любви, мести, предательства, радостной победы и т.п.

Щедрое использование приемов авантюрно-приключенческой прозы Майн Рида, Фенимора Купера естественно для писателя, чья биография была насыщена яркими событиями, поездками по экзотичным местам, встречами с сотен людей. Г.Тушкан - уроженец Украины. Он с юных лет любил путешествия, побывал в Крыму, на Памиро-Алае, Ближнем Востоке. В 30-е годы Тушкан был направлен на Памиро-Алай для работы на опытной

станции. На лошадях, верблюдах, яках молодой ученый исследовал в сложнейших условиях этот регион. Время было опасное, кровавое. Неоднократно советские исследователи попадали в сложные ситуации, им угрожали враги новой жизни.

Действие в романе происходит не только на Памире, Алае, но и в сопредельных странах и краях. Писатель в сложных переплетениях судеб многочисленных героев – самого Джуры, его любимой Зейнеп, друзей Кучака, Мусы, русских бойцов, пограничников, геологов Максимова, Ивашко, Никонова, Лежнева, представителей уходящего мира – Искендера,Тагая, Хамида, Чира, Безносого, - показывает победу нового над старым. В образе Юрия Ивашко автор передал некоторые автобиографические элементы своей судьбы. Через метания, ошибки, трудные поиски правды жизни кыргызского джигита Джуры, писатель убедительно показал становление характера юного героя, его трепетную любовь к Зейнеп, непреклонность в преодолении неимоверных трудностей на охоте в горах, в преследовании коварного вожака Тагая. Это по его приказу выкрали Зейнеп. В своем герое Джуре Тушкан постоянно подчеркивает верность мужской дружбе с Козубаем, Кучаком, Мусой.

Многому научила жизнь Джуру, родившегося в патриархальном аиле и окунувшемуся в катаклизмы социальной борьбы. За многое ему пришлось поплатиться, во многом разувериться, отказаться от индивидуализма, самолюбования, обрести мудрость: «Моя жизнь – как ручей. Если сольюсь с другими ручьями, то буду силен и быстр, как горный поток, смогу гору ворочать, а один и камень не сдвину». Он любит природу, не устает удивляться ее красоте и мыслит образами естественной природы. Прозаик через все перепетии блужданий, исканий правды жизни (широка география охвата событий – не только Мин Архар, Алай, но и *Памир, Уч Коргон, Кува, Киргили, Кудара, Мургаб* и др. точки местной географии. Многое джигиту не понятно в этой жизни. Большую роль сыграли в его жизни Козубай, Максимов, Ивашко. Как известно, прототипом первого героя стал чекист, пограничник Козубай Шамсутдинов. Уроженец юга Киргизии, житель Уч Коргона, он прошел трудную жизненную школу. В составе боевой дружины самообороны воевал с врагами новой жизни. Козубая люди уважали за справедливость, рассудительность, смелость, решительность. Знаток гор и окрестностей, он наводил страх на главарей банд. При его участии были уничтожены несколько группировок, орудовавших в окрестностях Кызыл-Кии, Ферганы, Алая и на Памире. Когда на леднике Федченко попали в беду советские геологи, то он с группой бойцов пробился через снежные завалы и привез им продукты, теплую одежду. Г.Тушкан лично знал Козубая, дружил

с ним многие годы, переписывался. И роман «Джура» Тушкан первым делом подарил своему боевому другу Козубаю. Об этом сказано в статье «О литературе смелой мечты и героических приключениях» (Знамя, 1955, № 7). Отмеченные тексты русских писателей в известной мере помогали лучше узнать жизнь жителей Памиро-Алая. Уже в годы суверенитета появились работы А. Муратова «Рахманкул хан» (2004), В. К. Сабировой «Литература кыргызской диаспоры» (в 4-х кн., 2009, 2011, 2013. 2014), в них находим важные сведения об истории, культуре памирских кыргызов (8 ;11).

Видный ученый А.Муратов обратился к сложной личности Рахманкул-хана (1913- 1990), видного политического и военного деятеля, предводителя и правителя памирских (затем афганских, пакистанских, турецких) кыргызов (8). Исторический образ Рахманкула в науке и литературе трактовался неоднозначно, получая противоречивые оценки ученых. С одной стороны, для представителей своего рода он выступал как борец за свободу и независимость памирских кыргызов, с другой, писали историки: для достижения своих целей Рахманкул хан не гнушался грабежом, обманом и бандитизмом, в первую очередь по отношению к пограничным войскам (8).

Уроженец памирского Мургаба, сын бывшего чиновника кокандского хана Худояра – кыргыза Джапаркула из рода тейит, бежавшего после 1917 года в афганский Памир, Рахманкул в 1938 году был провозглашен после смерти отца ханом афганских кыргызов. Ученый предметно воссоздает портрет этого деятеля, сыгравшего в жизни памирских кыргызов весомую роль.

Особую ценность представляют материалы из хрестоматий “Литература кыргызской диаспоры” (в 4 кн.-2009-2014) проф. В.К. Сабировой, в которой представлены тексты образцов фольклора, литературы памирских кыргызов. Впечатляют “Легенды Сарыкола” (том 3, Ош-2011) с топонимическими, ономастическими образцами (Жашыль куль – Зеленое озеро, “Ракитовое кладбище” –Талдымазар”, “Сумо-Сумоляк”, “Койтезек” – овечий кизяк”, “Кырк шейит” – Сорок шахидов”, “Киптан ата” – Отец капитана”, “Бава ата” – Отец бава”, “Базардара” – Рынок в ущелье”, “Зардалы”, “Бешкатын” – Пять баб” и др. Эти тексты, собиравшиеся годами, весьма ценны, так как воссооздают значимые грани истории, жизни, быта. языка памирских кыргызов(11).

Изучение легенд Сарыкола и др. текстов хрестоматим дает большие возможности понять стойкий характер этноменталитета памирских кыргызов, их специфическую культуру, особенности языка. Отмечено лигвистами: язык коммуникации памирских кыргызов напоминает баткенский диалект, есть меж ними немало общего, есть и специфические

особенности. Другие ученые говорят о влиянии на язык памирских кыргызов языка афганцев-пушту. Все эти вопросы должны стать предметом специального исследования. Однозначно можно сказать, что язык, культура памирских кыргызов отмечены этнокультурным колоритом, нуждающиеся в научном изучении. Первые шаги, как видно из данного обзора, сделаны и необходимо более интенсивно вести исследование языка, быта, культуры памирских кыргызов. Данный этнический феномен, отличающийся огромным трудолюбием, стойкостью к суровому климату, бережно сохраняет свои обычаи, язык, культуру.

Литература

1. Абышкаев А. Хозяйство и материальная культура каратегинских кыргызов в конце Х1Х-начала ХХ века // Учен. Зап. ист.юрид. ф-та / КГУ, 1964, вып. 8, с. 136- 141.
2. Балтабаев М. Жерге Талдагы кыргыздар // Кыргызстан маданияты, 15-01-1969, 9б.
3. Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр // Известия АН Кирг.ССР. Сер. Обществ. наук, 1964,
4. Дербишева З. Кыргызский этнос в зеркале языка. - Бишкек, 2012.- 404с.
5. Иманалиев К., Муканбаев Ж. «Памирдик-каратегиндик кыргыздарда: тарихый-этнографиялык, лингвистикалык жана фольклордук кабарлар». - Фрунзе: Кыргызстан, 1966. – 210б.
6. Манаев Э., Плоских В. На «Крыше мира»: исторические очерки о памиро-алайских киргизах / Под ред. Н.А. Холфина/. – Фрунзе: Мектеп, 1983.
7. Муканбаев Жерге - Тал // Ала-Тоо, 1970, № 5, 123-141 б.
8. Муратов А. Рахманкул хан. - Бишкек: Учкун, 2004. - 88б.
9. Нурдинов А. Оогандык кыргыздар. Эссе.- Ош, 1991.
10. Языки в диалоге культур: к 70-летию проф. М.Д. Тагаева. – Бишкк, КРСУ, 2017.
11. Сабирова К. К. Литература кыргызской диаспоры в переводах на русский язык. Хрестоматия. 1-1У. – Ош, 2009-2014.

УДК: 37.012 (811.512.154)

ОРФОГРАФИЯЛЫК КӨНДҮМДӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Камчыева Жылдыз Абдыкадыровна улук окутуучу,
Тагаева Зулайка Баястановна., ф.и.к., профессор
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада орфографиялык принциптерди колдонуунун теориялык жана практикалык маселелери каралган. Сунушталган принциптердин негизинде үйрөнүүчүлөрдүн орфографиялык машыгууларын эффективдүү арттыруу үчүн окутуучуга бир нече методикалык милдеттер жана талаптар иштелди.*

Түйүндүү сөздөр: *орфограмма, орфографиялык принциптер, көндүмдөр, морфология, адаптация.*

ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ НАВЫКИ

Камчыева Жылдыз Абдыкадыровна, старший преподователь,
Тагаева Зулайка Баястановна, к.ф.н., профессор
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье рассмотрены теоретические и практические проблемы применения орфографических принципов. Предлагаются ряд методических задач и требований для улучшения орфографических навыков учащихся.*

Ключевые слова: *орфограмма,орфографические принципы, навык, морфология, адаптация.*

FORMATION OF SPELLING SKILLS

Kamchyeva Jhyldyz Abdykadyrovna St.teacher.
Tagaeva Zulayka Bayastanovna, c. ph.s. professor
Osh State University, Osh, Kyrgyz Repablic

Abstract: *The article deals with theoretical and practical problems of application of spelling principles. On the basis of the proposed principles, a number of methodological tasks and learning requirments have been introduced to effectively improve the spelling skills of students.*

Key words: *spelling, skill, morphology, adaptation.*

1. Киришүү

Мектептерде кыргыз тил предмети ар тараптуу жооптуу милдеттерди ишке ашыруу менен окутулат. Башка предметтерди талаптагыдай өздөштүрүү үчүн кыргыз тилинен алган билимдеринин жана маданияттуулугунун ролу чоң. Мектеп окуучуларынын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу менен жана руханий маданиятын, адабий тилдик интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга жана тарбиялоого методикалык аспектиден талап кылынат.

Кыргыз тил сабактарында окуучулардын орфографиялык көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өстүрүп, ар бир лексикалык бирдиктердин, аталыштардын, терминдердин жана символдордун орфографиялык негизде туура колдонулушун өздөштүрүүсүнө жетишүү адис мугалимдин негизги милдеттеринен.

Жазма кеп оозеки кепке караганда бир топ татаал келип, ал бир нечелеген талаптардын, нормалардын кылдат сакталуусунун натыйжасында гана өз деңгээлинде ишке ашат. Андай нормалардын негизгилери болуп

орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык жана стилистикалык нормалар эсептелинет. Булар өз ара карым-катнашта туруп, алардын кайсыл биринде мүчүлүштүк кетирилсе, жазуу кеби өз деңгээлинде ишке ашпайт. Башкача айтканда, толук жазуу сабаттуулугунуа жетишүү үчүн бул белгиленген тилдик нормалардын ар биринин так сакталуусу талап кылынат.

Орфография – сөздөрдү адабий тилдин талаптарына ылайык туура жазуунун эрежелерин үйрөтүүчү тил илиминин бөлүмү. Ал лингвистиканын графика, орфоэпия, лексикология, лексикография, фонетика, морфология бөлүмдөрү менен тыгыз байланышта ишке ашат**.** “Орфография” деген термин гректин *orphos* – “туура” жана *grapho* – “жазам” деген сөздөрүнөн алынып, бизче “туура жазуу” деген түшүнүктү туюнтат. Ал эми негизги тилдик бирдиктердин бири болгон сөздү туура жазууга жетишүү, жогоруда белгилегендей, тамгаларды орду менен колдонуу, сөздүн лексикалык маанисин аңдоо, морфологиялык курамын аныктоо, адабий тилдин талаптарын сактоо өңдүү тилдик өзгөчөлүктөр менен биргеликте жүзөгө ашат.

2. Изилдөө жыйынтыктары

Айтылышы менен жазылышындагы жалпыга орток бирдиктүү нормаларынын болушу – адабий тилдин эң негизги белгилеринин бири. Мамлекеттик тилди ар тараптан толук өздөштүрүү үчүн оозеки сүйлөөдө да, жазуу иштеринде да анын бардык нормаларын туура колдонууга жетишүү талап кылынат. Орфографиялык нормалар орфоэпиялык, стилистикалык ж.б. Тилдик нормалар сыяктуу эле тил маданиятын көтөрүүнү, сабаттуулукту өркүндөтүүнү көздөйт. Орфографиялык эрежелер ар кайсыл элдин адабий тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайык иштелип чыгылып, мектептерде башталгыч класстардан тартып эле окутула баштайт. Окутуу тике жана кыйыр түрдө жүргүзүлүшү мүмкүн. Орфографиянын эрежелерин жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүү үчүн эске тутуу жөндөмдүүлүгү, тилдик туюм, аң-сезимдүүлүк менен изденүүчүлүк ж.б. талап кылынат.

Кыргыз тилинин орфографиясын окутуу методикасы боюнча окумуштуулар К.К. Сартбаевдин, С. Үсөналиевдин жана А. Осмонкуловдун фундаменталдык эмгектери жарык көргөн. Ал эми орфографиянын кийинки адабий тилдик нормативдеринин жана атайын Жогорку Кеңештин (2002) токтомунун негизинде толуктоолор боюнча окумуштуу С. Рысбаевдин (2008) жана тактоолор боюнча Т. Аширбаевдин (2005) эмгектери бар. Бул эмгектер бир гана билим берүү мекемелеринде эмес, бардык өндүрүштүк жана административдик системаларда колдонулуп, жалпыга бирдей тиешелүү

болгон орфографиялык принциптердин колдонулушу сунушталган. Анын үстүнө С. Рысбаевдин, Т. Аширбаевдин колдонмолору адабий тилдик нормативдерди камтыгандыгы менен бир жагынан мамлекеттик документ катары жалпы тил маданиятынын өсүшүнө негиз түзүшсө, экинчи жагынан улуттук тилдин ишкердүүлүк менен стандартталышына салым кошуусу мүмкүн.

Орфографиялык эрежелер кыргыз тилинин орфоэпиясы, грамматикасы, стилистикасы, пунктуациясы менен байланышта каралып, практикалык жактан сөздөрдүн орфограммаларынын так колдонулушу орфографиянын кайсы бир принцибине негизделиши керек. Ошондуктан орфографиялык принциптердин практикада жоопкерчилик жана маданияттуулук менен колдонулушунун мааниси чоң. Бул боюнча адис окумуштуу Т. Аширбаевдин төмөнкү сөзүн келтирүүгө болот.

«… кайсы гана орфограмманы жазбайлы, биз белгилүү бир орфографиялык принциптин негизинде сунушталган эрежени аткарган болобуз. Ошондуктан тилди, же башка дисциплиналарды окутуу процессинде мугалим, же адис орфографиялык принциптерди, аларды туура жазуудагы талаптарын билүүгө тийиш». (1.8.) Албетте, мындай адабий тил боюнча кесиптик талаптар орфографиялык башаламандыкка жана түрдүү вариантта орфограмманы колдонууга жол бербейт.

Бул мезгилге чейин орфографиялык эрежелер төрт принциптин негизинде теориялык жактан аныкталып, практикаланып келгендиги белгилүү. (2.145; 3.11) Алар фонетикалык (фонемалык), морфологиялык, традициялык жана дифференциялык (айырмалоочу) болгон. Ал эми, окумуштуу Т. Аширбаевдин колдонмосунда орфографиянын алты принциби сунушталып, ар бирине лингвистикалык түшүндүрмө берген. Алар: *фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, тарыхый, традициялык, символдук* жана айырмалоо принциптери.

Окумуштуу бул орфографиялык принциптерди көп жактуу тенденция менен тилдин ички, тышкы жана социалдык функционалдык өзгөчөлүктөрүнө карап жана бүгүнкү күндөгү коомдук цивилизацияга, коммуникативдик байланыштарга карай алты топко бөлүштүрүү критерийлерин белгилеген. Бул принциптердин канчалык колго алынып, практикалык зарылдыктары баалана жана жетекке алына тургандыгы келечектин иши.

Албетте, колдонмодогу практикалык фактылар билим берүү системасында тилди эне тил жана мамлекеттик тил катары окутуу иш-аракеттеринде да негизги таянуучу жана жетекке алынуучу эмгектин ролунда пайдаланылат.

Кыргыз тил сабактарында сөздөрдүн орфограммалары боюнча окучуулардын көндүмдөрүн жана машыгууларын арттырып калыптандырууда окуучулардын класстык, физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иш-аракеттер жүргүзүлөт. Алардын көңүл буруусуна, эсте сактоосуна таасир этип, түшүнүп кабыл алуусу жана туруктуу машыккандыгынын болушу үчүн мугалимдин лингвистикалык, методикалык психологиялык проблемаларды айкалыштырып окутуу актуалдуу маселелерден. Анткени үйрөтүлгөн орфографиялык теориялык эрежелер боюнча каталардын кайталанып турушу окуучулардын аң-сезимине, көңүл буруусуна жана эсте тутуусуна таасирлүү фактылардын жетиштүү болбой жаткандыгын тастыктайт. Бул боюнча методист окумуштуу М.Т. Баранов мындай ойду айткан. «Орфографияны окутуу процессинде балдардын көңүл буруусун жана эсте тутуусун өстүрүүнүн, аларды эсте сактап калуусунун калыптандырылышы үчүн аң-сезимине басым жасоонун мааниси чоң. Муну менен орфографияны өздөштүрүүдөгү таасирлери атайын психологиялык факторлору эске алынат». (4.154)

Демек, ар бир үйрөтүлүп өздөштүрүлгөн орфограмманын узак убакка чейин эсте сакталышы үчүн машыктыруунун оптималдуу ыкмаларынын кайталынышы менен туруктуу көндүмдөрүн камсыз кылууга мугалим өзгөчө даярдыкты көрөт. Орфографиялык көндүмдөрдү талаптагыдай калыптандыруу үчүн окуучулардын класстык этаптарда тилдин бөлүмдөрүнө байланыштырып окутуу менен системалуу түрдө жазуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн практикалоо зарыл. Бул процесстерде орфографиялык каталардын типтерин классификациялоого мүмкүнчүлүк түзүлүп, алардын эмнеден ката кетире тургандыгынын себептерин билүү менен аларды жоюу ыкмаларын колдонууга болот. Көпчүлүк учурда тилдин башка бөлүмдөрүнүн (лексика, морфология, синтаксис, пунктуация) негизинде орфографиялык сабаттуулукка үстүртөн мамиле жасалат. Анын ордуна тилдин ар бир бөлүмдү окутууда сөздөрдүн орфограммаларына машыктыруу, талдоо иштерин системалуу жүргүзүү эске алынышы керек.

Корутунду

Методикалык эмгектерде сунушталган принциптердин (К.К. Сартбаевдин, С. Үсөналиевдин, А. Осмонкуловдун, Т. Аширбаевдин ж.б.) негизинде балдардын орфографиялык машыгууларын эффективдүү арттыруу үчүн адис мугалимден төмөнкүдөй методикалык милдеттер талап кылынат:

1. Ар бир класстын окуу программасындагы орфографиялык минимумду так ажыратуу;

2. Орфографиялык принциптерди методикалык, психологиялык жана логикалык негиздерде колдоно билүү;

3. Орфографиялык каталардын үстүндө иштөө ыкмаларынын колдонулушунун оптималдуу түрдө жыйынытыгын чыгаруу;

4. Ар бир класстын этаптык өзгөчөлүгүнө ылайык окутуунун жаңы технологияларын колдоно билүү;

5. Орфографиялык талдоо иштерин адаптациялык мүнөздө 5-класстан тартып системалуу жүргүзүү жана аны тереңдетүү;

6. Орфографиялык сөздүктөрдү дидактикалык каражат катары тааныштырып пайдалануу, андан өз алдынча иштөөсү үчүн тапшырманын түрлөрүн берүү ж.б. Жат жазуунун түрлөрүн программалык жана методикалык негиздерде предмет аралык байланышты түзүү менен жүргүзүү жана текшерүүнүн жыйынтыгын чыгаруу.

Орфографиялык, дидактикалык схемаларды, таблицаларды пайдалануу менен сөздөрдүн аталышы жана жазылышы боюнча айырмачылыктарды окутууда талдоо аркылуу өзгөрүүлөрүнүн теориялык түшүндүрмөсү талап кылынат.

Орфографиялык сабаттуулукту арттыруу иш-аракети тилдик маданиятты, кептик ишкердүүлүктү өстүрүү менен байланышта аткарылгандыктан, окутуу ишинде бул процесстер мугалим үчүн кыйынчылыкты жаратып жоопкерчиликти талап кылат. Ошондуктан орфографиялык материалдарды окутуу процесстеринде окуучулардын оозеки жана жазуу боюнча кептик ишмердүүлүктөрүн тыгыз байланыштырып билим берилиши керек.

Бул учурларда адабий тилдин нормативдерин өздөштүрүү менен оозеки, жазуу формаларындагы орфоэпиялык жана орфографиялык айырмачылыктарды ажыратып мамиле жасай билүүсүнө шарт түзүлөт.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. (2005). Орфографиялык эрежелер. Ош, 8.
2. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. Бишкек, 2002. 145;168-185.
3. Карасаев К.К.(2015). Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Бишкек, 11.
4. Методика преподавания русского языка. Москва, 154.
5. Рысбаев Р. 2008. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр. Бишкек, 38
6. Үсөналиев С. 1985. Морфологияны жана орфографияны окутуу. Фрунзе,

УДК: 81373

СӨЗ МААНИЛЕРИ ЖАНА ОМОНИМДЕР

Мамасадыков Айбек Убраимжанович, окутуучу
E – mail:mamasadykovajbek@gmail.com
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. *Сөз маанилеринин изилденишинде, берген мааниси ар башка болгон сөздөрдүн жана тилдик башка бирдиктердин табияты өтө татаал. Омонимдер ар башка категориядагы сөздөр болуп саналат да, тарыхый жактан караганда маанилик байланышы бар болгон учурлар жолугат. Макалада кыргыз тилиндеги мына ошол маселенин изилдениш тарыхы иликтенип чыккан.*

Түйүндүү сөздөр. *Сөз, бир муундуу уңгу, омонимдер, алгачкы омонимдер, атооч-этиш маанилер, омоним маанилер, маанилик байланыш.*

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ И ОМОНИМЫ

Мамасадыков Айбек Убраимжанович, преподаватель
E – mail:mamasadykovajbek@gmail.com
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *В исследовании значений слов роль омонимов очень существенен. Суть слов и других языковых единиц одинаковых по звучанию и разных по смыслу очень сложен. Омонимы это слова из разных категорий, по истории существуют моменты, когда встречаются связи по значению. В статье речь будет идти об истории исследовании этой задачи в кыргызском языке.*

Ключевые слова. *Слово, однослоговые корни, омонимы, первые(первичные) омонимы, причастно-глагольные значения, омонимичные значения, связь по значению.*

MEANING OF WORDS AND HOMONYMS

Mamacadykov Aibek Ubraimjanovich, teacher
E – mail: mamasadykovajbek@gmail.com
Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *In the study of the meanings of words, the role of homonyms is very significant. The essence of words and other language units of the same sound and different in meaning is very complicated. Homonyms are words from different categories, according to history there are moments when there are connections in meaning. The article will focus on the history of the study of this problem in the Kyrgyz language.*

Key words: *The word, monosyllabic roots, homonyms, first (primary) homonyms, participle-verb meanings, homonymous meanings, connection by meaning*

Тилдин лексикасынын негизги бирдиги болуп сөз, сөздөр эсептелет. Академик Б. Ө. Орузбаева сөздү лексикологиянын, семасиологиянын жана морфологиянын объектиси (9. 19-21-б.), деп эсептеп, анын тыбыштык жана маанилик курамына ар тараптан изилдөө жүргүзгөн. Сөз адамзаттын тыбыш жасоочу органдары тарабынан айтылып, тыбыштан же тыбыштардан турат. Жөн гана тыбыштар айтылып, ал маани бербесе, сөз боло албайт. Ошентип адамзаттын оозунда айтылган тыбыштарда – сөздө, маани болот да, аны башкаларга түшүнүктүү кылып айтып, өзүбүз да угуп түшүнөбүз. Профессор Б. Усубалиев , “Бүгүнкү күндө жалпы тил илиминде сөздү мүнөздөөчү он эки белги айтылып жүрөт” (10. 5-б.), деп жазып, кыргыз тилиндеги сөздөрдү жети белги менен, 1) фонетикалык жактан белгилүү бир калыпка салынгандыгы; 2) семантикалык жактан белгилүү бир мааниге, түшүнүккө ээ экендиги; 3) кепте даяр материал катары колдонулгандыгы; 4) басымга ээ болушу; 5) бүтүндүгү жана бузулбастыгы; 6) лексика-грамматикалык жактан топтордон тургандыгы жана сүйлөмдө колдонулушу; 7) элдин баарына бирдей мааниде таралышы, деп мүнөздөгөн (10. 5-6-б.).

Сөздөгү маанилерди окумуштуулар лексикалык маанилер жана грамматикалык маанилер деп эки топко бөлүп карашат. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери тууралуу абдан көп айтылган. Биз бул жерде алардын бардыгына токтолуп отурбай, бир гана аныктамага, белгилүү тилчи С.Давлетовдун аныктамасына таянабыз. „Лексикалык маани сөздүн тыбыштык жагынын ички мазмунун түзөт. Ал ошол тыбыштык комплекс аркылуу кандайдыр бир нерсенин (көрүнүштүн, белгинин, кыймыл-аракеттин ж.б.) аң-сезимде элестелиши болот.

Грамматикалык маани заттык, сын-сыпаттык, кыймыл-аракеттик, сан-өлчөмдүк ж.б. жалпыланган (абстракттуу) маанилерди, алардын арасындагы карым-катышты түшүндүрөт. Мындай маани айрым сөздөрдүн, сөз

айкаштарынын же сүйлөмдөрдүн жеке өзүнө гана тиешелүү болбойт, алардын бүтүндөй бир тобуна милдеттүү түрдө тиешелүү болот” (4. 7-б.). Ар бир сөз, ошентип, лексикалык жана грамматикалык маанилери менен адамзаттын пикир алышууларын тейлейт.

Тилдин жандуу жүрүшүндө, башкача айтканда, пикир алышып сүйлөп жатканыбызда сөздөрдө лексикалык маанилер менен грамматикалык маанилер ажырагыс биримдикте болуп, адамдардын ортосундагы карым-катыш пикир алышуулар ишке ашат. Пикир алышуу карым-катыштарда өз ара мамиле катнашта болуп ,,кандайдыр ойду туюндуруш үчүн сөздөр бири-бири менен байланышка түшүп сүйлөмгө айланат. Сүйлөмдү жараткан сөздөрдүн мындай карым-катышы грамматикалык маанилердин жардамы аркылуу жүзөгө ашат. Грамматикалык маанилер сөздүн лексикалык маанисин өзгөртпөйт, аны ар түрдүү кырдаалдарга ылайыкташтырат” (1. 8-б.).

Кыргыз тилинин лексикалык корундагы сөздөрдүн саны өтө көп. Ар кандай ой-пикирлерди айтуу, билдирүү үчүн адамдар тарабынан ар башка сөздөр түрдүү максаттарда пайдаланыла берет. Сүйлөөдө же жазып ой айтууда сөздөр лексикалык түз мааниси менен бирге ар түрдүү өтмө маанилерде да колдонулуп айтыла турган ойдун угуучуларга, окуучуларга жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат. Демек карым-катыш, пикир алышууларда сөздөр колдонуучулар тарабынан лексикалык түз маанилерде гана эмес, ар түрдүү өтмө маанилер менен да колдонулуп пайдаланыла берет. Мына ушундай процесстен, сөз маанилеринин ар түрдүүлүгүнөн улам сөздөр өздөрү туюндурган маанилерине жараша өз ара бири-бирине маанилик карым-катыштыктарда да болот. Кээ бир сөздөр тыбыштык составы боюнча өзүнөн айырмаланган башка бир сөздүн маанисине окшош же жакын маанини туюндурат. Кээ бир сөздөр болсо, башка бир сөздүн маанисине карама-каршы келип айтылган маанини билдирет. Ал эми кээ бир сөздөр тыбыштык составы жактан өзүнө окшош болгон башка бир сөздөн таптакыр башка маанини берет. Лингвистикадыгы муна ушундай кубулуштар *синонимдер, антонимдер, омонимдер* деп аталат. Сөздөрдүн ортосундагы мына ушундай маанилик карым-катыштардын акыркысы, *тыбыштык составы бирдей болуп, маанилери ар башка болгон сөздөр омонимдер* болуп, кыргыз тилиндеги омонимдер, омоним маанилер биздин ушул макалабыздын темасы болуп саналат. Ошентип сөздөрдөгү гана эмес, тилдик башка бирдиктердеги омоним маанилер, башкача айтканда, лексика-грамматикалык маанилер тууралуу азын-оолак ойлорду айтуу максатын алдыбызга койдук.

Лингвистикада пикир алышуучу негизги каражат, белгилүү болгондой, сөз болуп эсептелет. Сөз тыбыштардан куралып маани берет, анын ошол

берген мааниси пикир алышуулардагы ойлорду адамдын акыл-эсине жеткирип, кишилердин ортосундагы жандуу карым-катыш мамилелер ишке ашат. Мына ошол карым-катыш мамилелерде айтылган ойлорду, маанилерди сөз гана эмес, тилдик башка бирдиктердин да жеткиликтүү кылып тургандыгы белгилүү. Мисалы, грамматикалык маанилер катышпаса, сөздөрдүн жалаң ганан лексикалык маанилери ойду жеткиликтүү кылып туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албай калат. Демек, сөздөрдүн маанилериндеги өз ара катыштыктардын бири болуп саналган омоним маанилер жалаң гана сөздөрдү лексикалык маанилеринде эмес, грамматикалык маанилеринде да, башкача айтканда, сөздөрдө гана эмес тилдик башка бирдиктерде да боло берет.

Түркологияда тилдик бирдиктердеги мындай кубулуш тууралуу балкар окумуштуусу, профессор Ж. М. Гузеевдин түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрүндөгу сөздөрдүн семантикалык жактан иштелип чыгышы тууралуу жазган монографиясында айткан теориялык ой-толгоолору бар. Анын монографиясында сөздүктөрдүн реестрине катталчу тилдик бирдиктердин лексикалык маанилери жөнүндө кеңири сөз болуп, сөздөрдөгү омоним маанилердин чагылдырылышы тууралуу бир топ кызыктуу ойлор айтылган (3. 45-112-б.). Окумуштуу түрк тилдериндеги омонимдердин түшүндүрмө сөздүктөргө камтылышына иликтөө жүргүзүп келип, алардын тартипке келтирилишине жана табиятына кайрылат да, омонимдерди ***генетикалык жактан өз ара тектеш омонимдер*** жана ***генетикалык жактан өз ара тектеш эмес омонимдер*** деп эки топко бөлүп карайт (3. 47-62-б.). Булардын экинчиси боюнча лексикологдордун арасында теориялык жактан кандайдыр карама-каршы пикирлердин болбогондугун атайын белгилеп, булардын сөздүктөрдө чагылдырылышында кыйынчылыктын болбостугун айтат. Ал эми биринчиси, генетикалык жактан өз ара тектеш омонимдер, тууралуу, “В каждом из тюркских языков, как и во многих других языках, имеется определенное количество двоякофункционирующих слов, которые выступают на равных началах в рядах двух, а иногда трех и более частей речи одновременно” (3. 49-б.), деп жазган. Окумуштуунун бул көз карашы батышевропалык жана орус түркологдору тарабынан аныкталып, түрк тилдериндеги алгачкы омонимдер деп аталган көрүнүштөрдүн семантикалык касиеттерине жүргүзүлгөн иликтөөлөр болуп саналат. Анын монографиясынын максаты түшүндүрмө сөздүктөргө камтылган сөздөрдүн маанилери жөнүндө болгондуктан, омонимдердин мына ушундай касиеттерине терең изилдөөлөр жүргүзүлбөй, бирок проблеманын бар экендиги белгиленип, көп маанилүүлүктөн айырмалап, омоним маанилерде айтылган сө маанилерин сөздүккө каттоодогу кыйынчылыктарды гана

аныктоо болгон. Чынында түрк тилдеринин сөздүктөрүндө сөздөрдүн омоним маанилеринин камтылышындагы проблема болуп теги бир, башкача айтканда, лексикалык маанилеринде кандайдыр тектештик орун алган тыбыштык жалпылыктагы сөздөрдүн бар экендиги XIX кылымда эле европалык жана орус түркологдору тарабынан байкалган болчу.

Түрк тилдериндеги теги бир болуп, бирдей эле тыбыштык түзүлүштө айтылган уңгу сөздөрдүн бир эле мезгилде атооч да, этиш да маанилеринде колдонула тургандыгын биринчи болуп венгер окумуштуусу Г. Вамберинин Түрк-татар тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө чагылдырылганын Е. З. Кажибеков аныктап жазып, сөздүктө мына ушундай маанилердин чагылдырылышы бир нече түрк тилдеринин материалдарына таянып, келтирилген ***bar-maq*** ‘кетүү, алга жүрүү’ ***bar*** / ***bor*** ‘алды жак’ деген сөздөн, ***qat-maq*** / ***kit-mek*** ‘артка кетүү’ ***qat*** / ***ket*** ‘арт, арт жак’ деген сөздөн, ***meŋ-mek*** / ***min-mek*** ‘артка кетүү’ ***maŋ*** / ***meŋ*** ‘жогору, үстү’ деген сөздөн келип чыкканын жана башка ушулар сыяктуу мисалдардын келтирилгенин этимологиялык сөздүгүнө Г. Вамберинин өзүнүн 1877-жылы 13-октябрда Будапештте орусча жазган кириш сөзүнүн кол жазмасында жазганын далил келтирген (7. 11-12-б.).

Ал эми кыргыз тилинин лексикасы, лексикологиясы боюнча аткарылган окуу китептерде жана окуу куралдарда сөз маанилериндеги, анын ичинен, омонимдердеги мындай кубулуш катталган да, иликтенген да эмес. Академик Б. М. Юнусалиев изилдөөлөрүндө тилдин миң жылдап өсүп-өнүгүүсүнүн натыйжасында бир муундуу уңгу сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде жана түрк тилдеринде сакталып келатып, тыбыштык жактан да, маанилик жактан да өзгөргөн түрлөрүнүн сырын ачкан. Анын иликтөөлөрүнүн бир танабынан кыргыз тилинин лексикалык корунда алгачкы омонимдердин сакталып келатканын окуйбыз (12. 66-67-б.). Академик бул монографиясындагы изилдөөлөрү менен түркологдордун божомол катары айткандарына азыркы кыргыз тилинен бир топ арбын мисалдарды келтирип, кыргыз тилинин гана эмес, жалпы эле түрк тилдеринин байыркы көрүнүшүндө көбүнчө бир муундуу уңгу сөздөрдүн атооч да, этиш да маанилерде айтылганын далилдеп көрсөткөн. Окумуштуу азыркы кыргыз тилинен лексикалык корунун бир муундуу алгачкы омоним-уңгу сөздөрдөн алтымыш бирди мисал кылып келтирип, алардын тутумдук түзүлүштөрүнө талдоо жүргүзгөн (12. 69-76-б.). Биздин оюбузча кыргыз тилинде мындай сөздөрдүн катары бир топ арбын.

Белгилүү тилчи С. А. Давлетовдун (1930-1989) Кыргыз мамлекеттик университетинин студенттерине тил илимине киришүү боюнча окуган лекцияларында омонимдерге карата башкача көз караштан иликтөө

жүргүзгөн жайы бар. Сөздөрдөгү омоним маанилерди иликтеп келип, “омонимдерди “маанилери өз ара байланышпаган (белгилүү жалпылыкка бирикпеген), эгер байланышса, ар башка сөз түркүмүнө кирген сөздөр” деп кароо зарыл” (5. 259-б.) экенин белгилеген. Тилекке каршы, окумуштууда андан ары изилдөөлөрдү жүргүзүү мүмкүнчүлүгү болбой, колжазмаларын өмүрлүк жолдошу, профессор Ж. Осмонова жарыялаган. Окумуштуунун бул ойлорунан кыргыз тилиндеги алгачкы омонимдерге, алгачкы омонимдердин омоним маанилерине өзгөчө мамиле кылгандык байкалат. Анын “маанилери өз ара байланышпаган (белгилүү жалпылыкка бирикпеген), эгер байланышса, ар башка сөз түркүмүнө кирген сөздөр”, деп студенттерге лекция окуганы кийинчерек изилдөөчүлөрдүн ***атооч-этиш уңгу сөздөр*** деп айткандарынын башталышы болуп саналат. Бирок, С. А. Давлетов бул маселе боюнча атайын изилдөө иштерин жүргүзгөн эмес да, анын алда канча мурда айткан көз карашына эч ким шилтеме берген эмес.

Азыркы кыргыз тилиндеги омонимдер маселесинин атайын лингвистикалык максат менен изилдениши, ошентип, академик Б.М.Юнусалиевдин жана С. А. Давлетовдун көз караштарынан башат алынып улантылышы керек деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. Экинчи басылышы: –Бишкек, 2014.
2. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж.б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. –Фрунзе: Мектеп, 1986.
3. Гузеев Ж. М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. –Нальчик: Эльбрус, 1985.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. –Фрунзе, 1980.
5. Давлетов С. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери: 1-китеп: Илимий-теориялык, окуу-методикалык эмгектер. –Каракол, 2010. 462 б.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. Улуттук жана адабий тилден маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. –Ош, 2010.
7. Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языков. –Алма-Ата: Наука, 1985.
8. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. Лексикология. Жогорку окуу жайлар үчүн. –Фрунзе: Мектеп, 1971.
9. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. –Бишкек, 2000.
10. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. –Бишкек, 2007.
11. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. –Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959.

УДК: 81`373.21 (575.2)

“ТОО” ТҮШҮНҮГҮ ЭЛДЕРДИН "РУХАНИЙ ЖОЛ КӨРСӨТКҮЧҮНҮН" ОБРАЗЫ КАТАРЫ (КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРОНИМДЕРИНИН МИСАЛЫНДА)

Сакыева Анархан Эмильбековна
Англис тилинин грамматикасы жана фонетикасы кафедрасынын окутуучусу
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация. *Макалада кыргыз элинин дүйнө таанымындагы “тоо” түшүнүгүнүн маңызын аныктоо маселеси талкууланат. Орус улуттук аң-сезиминде тоо жагымсыз элемент болсо, ал эми кыргыз эли үчүн ал бийик адеп-ахлактык баалуулуктардын рухий белгиси болуп саналат. Кыргыздар үчүн тоолор мифтик жана эпикалык дүйнө таанымдын эң маанилүү компоненттеринин бири, руханий бийиктиктин символу.*

Түйүндүү сөздөр: *топонимдер, оронимдер, дүйнөнүн топонимикалык сүрөтү, этномаданият, этнология, түшүнүк, акыл-эс образы.*

ПОНЯТИЕ «ГОРА» КАК ОБРАЗ «ДУХОВНОГО НАСТАВНИКА» НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКИХ ОРОНИМОВ).

Сакыева Анархан Эмильбековна
Преподаватель кафедры грамматики и фонетики английского языка
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос о выявлении сущности концепта «гора» в «картине мира» кыргызского народа. Речь идет о том, что в русском национальном сознании гора нежелательный элемент, а для кыргызов духовный ориентир высоких моральных ценностей. Выясняется, что для кыргызов горы одна из важнейших составляющих мифо-эпического мировоззрения, символ духовного возвышения.*

Ключевые слова: *топонимы, оронимы, топонимическая картина мира, этнокультура, этносознание, концепт, ментальный образ.*

THE CONCEPT OF "MOUNTAIN" AS THE IMAGE OF THE "SPIRITUAL MENTOR" OF THE PEOPLE (ON THE EXAMPLE OF KYRGYZ ORONIMS)

Sakyeva Anarhan Emilbekovna
Instructor of the chair of English grammar and phonetics
Osh State university Osh, Kyrgyz Repablic

Abstract. *The article discusses the issue of identifying the essence of the concept of "mountain" in the "picture of the world" of the Kyrgyz people. The point is that in the Russian national consciousness the mountain is an undesirable element, but for the Kyrgyz people it is a spiritual landmark of high moral values. It turns out that for the Kyrgyz, mountains are one of the most important components of the mythical-epic worldview, a symbol of spiritual elevation.*

Key words: *toponyms, oronyms, toponymic picture of the world, ethnoculture, ethnoconsciousness, concept, mental image*

Заманбап коом - бул маалыматты берүүнүн колдонуудагы методдору жана каражаттары, байланыш процессинин өзүн жүзөгө ашыруунун субъекттери жана шарттары менен мүнөздөлгөн коммуникативдик мейкиндик. Маданиятка мүнөздүү болгон ченемдер адамдын ой жүгүртүүсүнүн калыптанышына, жүрүм-турум жана маалыматты кабыл алуу мүнөзүнө жана адамдардын ортосундагы мамилелерге таасир этет. Этникалык маданияттардын өнүгүү процессинде, калыптанган маданияттардын өзгөчөлүгүнүн негизинде, маданий нормалардын ортосундагы айырмачылыктарды жоюуга жардам берген баалуулук багыттарынын тутуму иштелип чыгат.

Башка бир элдин маданиятын, маданий айырмачылыктардын себептерин жана өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө аракет кылуу – жашоонун бардык баскычтарындагы адамзатка мүнөздүү. Окумуштуулардын (М.В.Голомидова, Э.Л. Березович, М.Е.Рут) заманбап топонимикалык изилдөөлөрү антропоцентристтик багытты карманат. Тилдик коомдун мүчөлөрү географиялык аталыштарды синхрондук жол менен кабыл алуу процессин карайт. Окумуштуу Л.М. Дмитриеванын белгилөөсүндө "дүйнөнүн топонимикалык сүрөтү" термини курчап турган чындыкты таанып-билүү каражаты катары кызмат кылат (2: 53).

Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башынан тартып, тилдин, аң-сезимдин жана маданияттын өз ара аракеттенишинин методдорун, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн, лингвистика, когнитология, маданият таануу, психология, философиянын өз ара аракеттенүүсүнүн жаңы аспектилерин түшүнүү үчүн, орус тил илиминде "түшүнүк" термини активдүү колдонулуп келе жатат (Д.С. Лихачев, С.А. Аскольдов-Алексеев).

Адамдын аң-сезиминдеги сублимация, түшүнүк маданиятты чагылдырып, адамдын маданиятка киришине жол ачат. Сублимация түшүнүгүн 1900-жылы илимге З.Фрейд киргизген. Сублимация трансформациясынын бир түрү катары каралып, психологияда маданий чыгармачылыктын жана социалдык ишмердүүлүк психологиялык процесси деп аталат (7:56). Мында баалуулук компонентинин акцентуациясы түшүнүктү башка психикалык бирдиктерден айырмалайт.

Карасик В.И. жана Слышкин Г.Г. лингвомаданий концепция тилди, аң-сезимди жана маданиятты ар тараптуу изилдөөгө багытталган шарттуу психикалык бирдик деп эсептешет. Лингвомаданий концепциянын

жогоруда аталган үч чөйрө менен болгон байланышы төмөнкүдөй жол менен чагылдырылышы мүмкүн:

- аң-сезим - түшүнүктүн жашаган аймагы (түшүнүк аң-сезимде);

- маданият түшүнүктү аныктоо (башкача айтканда, түшүнүк маданият элементтеринин психикалык проекциясы);

- тил, сүйлөө - түшүнүк объективдештирилген чөйрөлөр (5: 76).

Азыркы учурда, изилдөөчүлөр түшүнүктүн когнитивдик статусун анын алып жүрүүчүнүн функциясына жана ошол эле учурда маанини берүү ыкмасына, дүйнө жөнүндө билимди сактоо мүмкүнчүлүгүнө чейин төмөндөтүп, коом тарабынан иштелип чыккан айрым категориялар жана класстар боюнча маалыматтарды жалпылоо менен субъективдүү тажрыйбаны иштеп чыгууга жардам берет (1).

“Тоо” түшүнүгүн изилдөө методу Кыргызстандын топонимикасы боюнча дүйнө таанымдагы психикалык сүрөттөрүн моделдөө болгон. “Тоо” түшүнүгүнүн тандалышы кокусунан эмес, бирок топонимдин семантикалык маанисинен дүйнөнүн сүрөтү жөнүндө ой жүгүртүү деңгээлине шайкеш маалыматтарды алуу ниетинен улам келип чыгат. Кыргыз макалдарында тоолор боюнча төмөндөгүдөй айтылат: “Тоону, ташты сел бузат. Адамзатты сөз бузат”, “Тоодой сөздү бергенче, томуктай ишти берсин”, “Улуу тоого чыкканда көрбөгөндү көрөсүң”, “Тоо – токол болор, токол – байбиче болор” (9:175).

“Тоо” түшүнүгүн биз Кыргызстанда сунушталган оронимдер аркылуу карайбыз. "Регионалдык топонимикалык тутум, жалпы тил тутумунун алкагында подсистема болгондуктан, бир жагынан, кыйла көлөмдүү топонимикалык тутумдун компоненти болуп саналат. Экинчи жагынан, аны дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменттери жана деңгээлдери көз карашы менен кароого болот, ал көптөгөн өз ара байланышкан компоненттерден түзүлөт" (2: 53).

Өткөн тарыхка кайрылсак, кыргыздар отурукташкан жерлер тоого байланыштуу болгон. Мисалы, Ала-Тоо, Теңир-Тоо, Сулайман-Тоо, Үңкүр-Тоо, Кызыл-Тоо, Доңуз-Тоо, Айда-Тоо, Алаш-Тоо, Байбиче-Тоо, Какшаал-Тоо, Көрпө-Тоо, Молдо-Тоо, Олокон-Тоо, Керме-Тоо ж.б. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинде көптөгөн жер аттары сакталып калган (6:292). Оронимдерде чагылдырылган кыргыздардын дүйнө таанымы жөнүндө сөз кылып жатып, "көркөм аң-сезимдин ар кандай түрлөрүнүн биримдиктүү негизин чагылдырган" миф менен эпостун өз ара байланышы аркылуу кыргыздардын маданиятынын калыптанышына, алардын дүйнөнү руханий өздөштүрүүсүнө токтолуу керек.

Кыргыз эпосунда “Карылык Тоо” топоним берилген. Уламышка ылайык, дал ушул тоодон кары-картаңдарды себетке салып, терең сайга түшүрүү жөрөлгөсү аткарылган. Бирок бул ырым накыл сөздөрдө камтылган аксакалдарды терең урматтоого дал келбейт: «Ким карысын сыйлабаса, өзү сыйга ээ болбойт”, “кайсы жерде жакшы карысы болбосо, ал жердин жаштары жакшы болбойт”, “карынын сөзүн капка сал”. Ал эми маниге эле улай Талчоку топоними “Манас” эпосундагы тоонун эң бийик чокусу катары сүрөттөлөт. Ушул жерден элдик баатырлар эпикалык душмандын кайда экендигин аныкташкан. “Тал” деген сөз байыркы фарсы тилинен кыргыз тилине өтүп, “тал” – дөбө, бийиктик, чоку – деген маанисин жоготкон эмес. Башкача айтканда “Талчоку” – бийиктиктин бийиктиги, же чокунун-чокусу катары түшүндүрүлөт. Талчоку жөнүндө С.Каралаевдин вариантында “Чоң Казаттын” башталышында айтылган көркөм баяндама бар. Баатырлар чыккан Талчоку эпостун поэтикалык текстинде:

“Тоосунда кары бар,
Этек жагы өтөктө,
Бийик чыккан талы бар.
Үстү аппак бурчтанат,
Талчокуга барганда,
Жыты жыпар жыттанат.
Таралган булак суусу бар,
Тегереги бек экен,
Ойлоп турса Талчоку
Оорукка калар жер экен” – деп сүрөттөлөт. Чындыгында эле түш.-чыгыш Казакстандагы Иле Алатоосунун (Алматы облусунун аймагында) эң бийик чокусу “Талгар” деп аталат. “Манас” эпосунда сүрөттөлгөн эпикалык Талчокуда Манас баатыр чалгынга жол талашып турган Чубакты Алманбет менен элдештирет. Талчокудан Манас Талас жана Бээжинге дүрбү салат (С. Алиев) (6:705).

"Дүйнөнүн топонимикалык сүрөтү мейкиндиктик түшүнүк менен байланыштырылып, аймактык мүнөзгө, регионалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Алар адатта регионалдык менталитет катары каралат, башкача айтканда, белгилүү бир регионду иштеген стереотиптердин биологиялык, тарыхый социалдык жактан аныкталган тутуму" (2: 55).

Кыргызстандын оронимдерин изилдөө учурунда менталитетке негиз болгон төмөнкү маданий стереотиптерди аныктадык:

1. Кыргыздар тууралуу тарыхый-этнографиялык адабияттарда табияттын культунун түрдүү тармактары чагылдырылган. Тарыхтан белгилүү болгондой, бак-шакка, чөп-чарга этият, астейдил мамиле кылуу

көчмөн кыргыздарга мүнөздүү болгон. Кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгында дарактарга байланышкан көптөгөн жомоктор, аңыздар, легендалар, уламыштар, макалдар жашайт. Маселен, долоно дарагы суунун шары угулбаган жерде өссө, анын жыгачынын касиети болот деп, андан бешикке тумар, теспе жасашкан (8).

Кыргыздар бактарга сыйынышкан, алардын ыйык токойлору болгон, ал жерде сыйынып, курмандык чалышкан. Дүйнөнүн модели болгон ааламдын түзүлүшүн, башаламандыктан космоско карай кыймылдын кемчиликсиздигин жана дүйнөнүн иреттүүлүгүн, дүйнөлүк тартиптин негизги элементтерин дарак түрүндө чагылдырган.

2. Экинчи топ кудайлар жөнүндө бутпарастык идеялар менен байланышкан тоолордун аталыштарынан турат. Башка түрк элдериндей эле бутпарас динине сыйынышкан. Маселен, Катыраң тоосунун түндүк-чыгышында жайгашкан Карст үңкүрү. Аки таш тектүү катмарда пайда болгон үңкүрдүн боорунда аска сүрөттөрү бар алардын тартылган мезгили азырынча белгисиз. Ал Үңкүр тоого мурда жергиликтүү эл ыйык тутуп сыйынышкан (6:706).

Кыргыздар кудайларга сыйынышкан, алардын көпчүлүгү адамдарга жардам беришкен деп түшүнүшкөн. Муну ырастоону элдик макалдан табабыз: “Ар кимдин өз Кудайы бар”, “Кудайдын бергенине эмне теңдеш”, “Кудай деген куру калбайт”, “Кудайдын буйругусуз, кумурсканын бели сынбайт”, “Кудай сактаган токтуну бөрү жебейт (9: 292).

3. Кийинки топ христиан жана мусулман диндерине байланыштуу оронимдерден турат. Алардын мааниси Кыргызстан татаал этникалык курамда тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Илгертен бери ушул аймакты байырлаган этникалык топтор кылымдарды карыткан маданий салттарга ээ. Кыргызстандагы элдердин салттуу диндери - христиан жана ислам болуп эсептелип, алардын көпчүлүгү ислам динин тутушат. Диний дүйнө тааным төмөнкү баскычтардан өтөт: бутпарастык - христианчылык - ислам. Бирок изилдөөчүлөр “ислам дини менен башка диндер менен маданияттардын өз ара аракеттешүүсүнүн татаалдыгы кыргыз маданиятынын өзүндө эле байкалган” деп белгилешет. Мындан тышкары, ислам дини менен бутпарастык ишенимдердин жана ырым-жырымдардын каада-салттары, ошондой эле христиан дининин элементтери тыгыз байланышкан.

Тоолордун аттарында христиан дининин жана мусулман дининин популярдуу аң-сезими жазылган, алардын айрымдары уламыш менен коштолгон. Бул топтун аз сандагы оронимдери жана кудайлар жөнүндө бутпарастардын идеяларын чагылдырган олуттуу катмар бутпарастык туруктуу дүйнө тааным тутуму болгон жана коомдук маданият менен аң-

сезимине киргенине карабастан, дүйнөлүк диндер - христиан жана ислам динин тутунган маанилүү ролду ойной берет.

4. Биз көптөгөн изилөөлөргө таянып жаныбарларга сыйынууга байланыштуу оронимдерди аныктадык. Белгилүү болгондой, сөз элдин руханий маданиятынын маңызын ачууга жардам берет. Тилдик система эне тилдүүлөрдүн аң-сезиминдеги мейкиндикти түзүп, тышкы дүйнө менен болгон мамилени алдын-ала аныктайт. Топонимикалык тутум этнос менен экзистенциалдык квази мейкиндиктин ортосундагы байланышты жөнгө салат деп божомолдоого болот (термин Е.С.Яковлевой).

Оронимдердин өзгөчө тобу мифо-эпикалык аң-сезимди бекемдейт, анда өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн жалпылыгы, адамдын бул дүйнөдөгү орду жөнүндө ойлорду көрө алабыз. Бул көз караштарда адам жаратылыш дүйнөсүнүн өкүлдөрүнөн мыкты сапаттары менен айырмаланып, дагы деле анын жашоочулары жаратылыш менен тыгыз байланышта болот. Мисалы, Тору-Айгыр, Ат-Башы, Айгыр-Жал, Сары-Бээ Атойнок кырка тоосу, Каражорго тоосу, Кулун тоосу ж.б. Мындай аталыштар кандайдыр бир окуяга, табигаттын өзгөчөлүгүнө карата, салыштыруулар менен коюлуп калган. Мисалы тоо-ташты кандайдыр бир элеске окшотушуп, күйөөгө чыгып жатканда асем көйнөк кийген келинге салыштырып, “Келин-Таш” деп аталып калган жер кездешет. Кыргызстанда көптөгөн тоолордун, жерлердин аттары өзүнүн табигый аталыштары менен аталып келет.

5. Бешинчи топко биз мифтик көрүнүштөр менен байланышкан тоолордун аттарын камтыйбыз. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында мифтик сүрөттөлүштөр маанилүү орунду ээлейт. Жаратылыштын каардуу күчтөрүнөн, кандайдыр бир нерседен коргонуудан улам жер-суу аттарынын аталыштарында чагылдырылган. Мисалы, “Кошожаш” эпосунда Суречкинин каргышына калган Кожожашты тоого азгырып чыгып, асканын башында калтырылышы. Аталган Афлатун тоосу, Жалал-Абад облусунун, Аксы районунда жайгашкан. Демек, адамзатты тарбияга, кыянатчылыктан баш тартууга үндөгөн улуу чакырык дагы тоо менен байланышып турат.

Мындан тышкары дагы Ысык-Көлдөгү Боом капчыгайы да түрдүү мифтик сүрөттөлүштөр менен айтылып келет. Уламышта калмак канынын кызы Баум өз сүйгөн жигитине качып бара жатып ошол жерден жан бергендиги, кайсы бир маалыматтарда кайып болгондугу айтылат. Капчыгайдын аталышы Баум кыздын урматына аталып, тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, Боом деп аталып калган. Ошол эле жерге байланышкан Кыз-Күйөө деген жердин аталышы келип чыккан. Баш кошобуз деген кыз-жигит ата-энелеринин каршылыгына карабай качып бара

жатышып, Боом капчыгайында куугунчулардын колунан каза табышат. Сүйүүнүн айынын курман болгон эки жаштын күнөөсүз канынан эки булак жаралып, сызылып агып чыгып, ошол жер “Кыз-Күйөө” деп аталып калган экен (10: 120).

6. Оронимдердин эң көп кездешкен тобу тоолордун аталыштарынан түзүлүп, суу менен түздөн-түз байланышын чагылдырат. Аталыштарда суу же дарыя дайыма суунун сапатын, анын санын же жоктугун аныктоочу утилитардык мааниге ээ болгон эпитеттер менен коштолот. Мисалы: Ак-Суу, Аксы, Беловодское, Кара-Суу, Куртка (тажикче *кух* “тоо” + *руд* “дарыя” *хо* көптүктүн көрсөткүчү) Чүй (тажикче “дарыя”), Апширсай (согд.ягнобчо об “суу дарыя” + шир “сүт” +сай ж.б.(3:17). Тоолор малчылар менен дыйкандар үчүн ориентирдик кызматты кылып, алардын аталыштарында чагылдырылган. Суу менен байланышкан байыркы айыл чарба каада-салттары болгон. Дыйкандар биринчи жамгырдан сууну чогултушуп, аны “шиблеп” (“жегиликтүү суу”) деп атап, кийинки күн күркүрөп, жамгыр жааганча үйдө сактап турушкан. Суу үйдө болгончо, талаалардагы себилген эгиндер нымга муктаж болбойт деп ойлошкон.

7. Кийинки топко жеке ысымдарга жана уруу аттарына негизделген оронимдер кирет. Бул топтогу оронимдер дагы көп деп атаса болот. Бул ысымдар Энесайдын боюна компактуу жашаган кыргыздардын тарыхый өткөнүн эстутумун сактайт. Тоолордун аталыштары бизге илгери ар кайсы этникалык уруулардын өкүлдөрү жашаган кызыктуу тарыхый фактыларды көрсөтөт. Маселен, Кыргызстанда Чолпон-Ата, Жети-Өгүз, Санташ, Адигине-Тоо, Сулайман-Тоо ж.б. Адыгине-Тоо - Түркстан кырка тоосунун түн. тармагы. Лейлек ж-а Каравшин сууларынын аралыгында кеңдик багытта 30 кмге созулуп жатат. Кургак талаа, шалбаалуу талаа ж-а арчалуу токой, субальп ж-а альп шалбаалуу талаа, сейрек бетегелүү талаа ландшафттары мүнөздүү (6:27). Кыргыз элинин санжырасында Ак уулдун Долон деген баласы болгон дейт. Долондун Адыгине, Тагай деген уулдары, Наалы деген кызы болот. Адигине тукумунан: бөрү, баргы, олжоке, тооке, карабаргы, сарыбаргы, таздар, көкчө уулу, элчибек, сарттар, савай, жору, ардай, мөнөк, карабагыш тараган деп аталат(4:32). Демек, жогорудагы Адыгине-Тоонун аталышы да ушул уруунун наамына байланыштуулугу күмөн жаратпайт. Мындан сырткары да Борколдой, Буракан, Бөрүбаш, Беш кежиге деген аталыштагы тоолор бар.

Жеке ысымдарга жана уруу аттарына негизделген көптөгөн ысымдар менен тоолор аталган. Ошондой элге көрүнүктүү инсандарга, каармандарга арналган тоонун аталыштары кездешет. Алар: Кенжебай тоосу, Кошой тоо, Кошойдун Кара тоосу, Көкчө тоосу, Тастар ата тоосу, Айдарбек чокусу,

Академик Адышев атындагы чоку, Бабаш ата чокусу, Данков чокусу, Ленин атындагы чоку, Манас чокусу, Семенов чокусу, Федченко чокусу, Теңизбай ашуусу (6:243).

Даңазалуу тоолор кыргыз элинин сезиминде поэтикалык таасир калтыргандыгын белгилөөгө болот. «Тоолордун семантикасы кыргыз маданиятынын динамикалык инварианты ичинде өзгөчө орунду ээлейт. Тоолуу мейкиндикти ыйыкташтыруу терең маниге ээ. Биз оронимдердин негизинде иликтеген “тоо” түшүнүгү төмөнкүчө келтирилген: Мифо-эпикалык дүйнө тааным оронимдерде бай жана айкын чагылдырылган. Кыргыздар эзелтен эле өзүн курчаган айлана-чөйрөнү, табигый кубулуштардын пайда болуу себептерин билүүгө дайыма ынтызар болуп, айрым кубулуштарды, мисалы, аба ырайын алдын ала билишкен. Демек, географиянын жергиликтүү түшүнүктөрү өзүнчө термин катары кылымдар бою калыптанып келген. Бул терминдер Кыргызстандын топонимдеринин маанисин (этимологиясын) чечмелеген негизги булак болуп саналат. “Манас” эпосундагы топономияларга таянып караганда да “тоо” түшүнүгү ишенимдин, бакыттын символу катары берилет. Мисалга алсак, Кызыл-Омпол тоосу – Манастын Орго кан менен болгон согушунда кароол караган дөбө катары берилет. Экинчи бир жерде “Омполдун кызыл тоосу” деп айтылат. Демек, бул жерде Омпол тоо кароол катары түшүндүрүлөт. “Манас” эсосундагы кездешкен мындай кароол дөбөлөр азыркы мезгилге чейин эле Кыргызстандын айылдарында сакталган. Албетте кыргыз эли жаратылыш менен болгон тыгыз мамилеси байыртадан эле түрдүүжагдайда салыштырылып келет.

Адабияттар:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. М., 1980.
2. Дмитриева Л.М. Русская топонимическая система: онтологическое и ментальное бытие // Известия Уральского Государственного университета. Вып. 4. № 20. 2001.
3. Жапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. – Бишкек, 2006.
4. Закиров Сапарбек. Кыргыз санжырасы. – Бишкек, 1996
5. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред.И.А. Стернина. Воронеж, 2001.
6. Кыргызстандын географиясы энциклопедиялык окуу китеби. – Бишкек, 2004.
7. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Философия. –Бишкек.: 2004.
8. Мырзакметов А. Кыргыздардын дарактарга байланышкан ишенимдери. – Ош, 2008
9. Таджиева Г., Курманбекова А. Накыл сөз казынасы. – Бишкек, 2011.
10. Эл таануу текстер топтому. Түз. Б.Кыдырбаева, Г.Токторбаева, Н.Турумбаева. – Бишкек, 2007

УДК. 82-31

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ САЛЫШТЫРУУЛАР

Осекова Токтокан Качыбековна
E:mail. tosekova@mail.ru
Ош гуманитардык-педагогикалык институту
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы татаал кубулуш. Анын калеминен жаралган көркөм дөөлөттөр өзүнүн проблемалуулугу, актуалдуулугу жана новаторлугу менен айырмаланат. Улуу жазуучу адабий чыгармаларында адамгерчиликти, эркиндикти, адам баласына урмат-сый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары сүрөттөө боюнча чебер уста. Адамдын даана, таасын тартылган кучтүү мүнөзүн, таштан чегилгендей образын түзүү Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы асыл касиеттердин бири болуп эсептелет. Жазуучу адамдын ички жан дүйнөсүнө үңүлө кирип, эволюциялык процессин даана байкап, психологиясын көркөм чеберчиликте көрсөтө алгандыктан, анын чыгармалары көптөгөн окурмандарды өзүнө тартат. Бул макаланын максаты Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын мүнөздүүлүгүн, көркөмдүгүн, тилинин өзгөчөлүктөрүн жана троптун жөнөкөй түрү болуп эсептелген салыштырууну орду менен колдоно билгендигин ачып берүү. Макалада келтирилген көркөм салыштыруулар айкын мисалдар менен бекемделген.*

Түйүндүү сөздөр: *салыштыруу, тил каражаттары, чебер, обон, турналар, сезим, сүрөткер, көркөм сөз, чыгарма, колдонуу.*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРАВНЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ч. АЙТМАТОВА

Осекова Токтокан Качыбековна
E:mail. tosekova@mail.ru
Ошский гуманитарный-педагогический институт
Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *Цель этой статьи раскрыть колоритность, красоту и особенности языка произведений Ч. Айтматова. Художественные сравнения, приведенные в статье, подтверждены конкретными примерами. Творчество Ч. Айтматова – сложное явление. Творческое богатство, зарожденное его рукой отличаются своей проблемностью, актуальностью и новаторством. Великий писатель – мастер в описании гуманности, свободы, уважения как высокого качества и прогрессивной идеи. Составление четкого и настоящего образа, качества человека считается одним из истинных свойств Ч. Айтматова. Благодаря способности проникать во внутренний мир человека, замечать эволюционные процессы, показывать психологию в художественном искусстве, его произведения притягивают многих читателей.*

Ключевые слова: *сравнение, средства языка, мастер, мелодия, журавли, чувство, художник, художественное слово, произведение, использование*

ARTISTIC COMPARISONS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Osekova Toktokan Kamchybekovna
E:mail. tosekova@mail.ru
Ohs humanitarian pedagogical institute
Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *The purpose of this article is to reveal the flavor, beauty and peculiarities of the language of Ch. Aitmatov's works. The artistic comparisons in the article are supported by specific examples. The creativity of Ch. Aitmatov is a complex phenomenon. The creative wealth generated by his hand is distinguished by its problematicity, relevance and innovation. The great writer is a master at describing humanity, freedom, respect as a high quality and progressive idea. Drawing up a clear and real image, quality of a person is considered one of the true properties of Ch. Aitmatov. Thanks to the ability to penetrate into the inner world of a person, to notice evolutionary processes, to show psychology in art, his works attract many readers.*

Key words: *comparison, language means, master, melody, cranes, feeling, artist, artistic word, work, usage*

1.Киришүү

Чынгыз Айтматовдун ушунчалык бийик көркөмдүктө жазылып, континенттен континентке учкул канат, ыйык сезим менен аралап, калың элдин өтө сүйкүмдүү чыгармаларына айланган мөлтүр тунук эмгектерин окуп үйрөнүү-ар бир кыргыз атуулунун ыйык парзы. Адамдын даана, таасын тартылган кучтүү мүнөзүн, таштан чегилгендей образын түзүү Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы асыл касиеттердин бири болуп эсептелет. Чындыгында ар кандай тил каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн чыгарманын идеялык мазмуну, сюжеттик-композициялык түзүлүшү, тематикалык бөтөнчөлүктөрү, образдар ситемасы жана стили менен ажырагыс байланышта карабай туруп, көркөм чыгармага толук талдоо берүү мүмкүн эмес.

Салыштыруу – бул тил илиминдеги көп кырдуу көрүнүш жана кептин ар кандай түрүндө колдонула берүүчү троптун жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү даана жана толук көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш менен окшоштурабыз, алардын жалпы белгилеринин окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз, көркөм чыгармаларда ал эстетикалык таасирдүү касиетке ээ. Чынгыз Айтматов чыгармаларында толуп жаткан семантикалык топтогу салыштырууларды пайдаланган. Ал оң каармандардын эпчилдигин, кыймыл-аракеттерин, көрүнүштөрүн,

түспөлдөрүн көрсөтүүдө элдик оозеки чыгарманын бай казынасынан жолуккан традициялык каражаттарды пайдаланганын, ага чебердик менен мамиле жасап, адамдардын ички сезимдери, ой-толгоосу, ал-абалы менен анын сырткы кебетеси органикалык байланышта берилгенин байкайбыз. М.: «Саманчынын жолу» повестинде төмөндөгүдөй салыштыруулар учурайт; «Касымым болсо, комбайндын үстүнөн учууга камынган бүркүттөй, бет алдына көз айрыбай тигилип, дагы канчасы калды, канчасын оруп жетишем деп турганы турган» (5; 273-б). Айылга жаңы комбайн келгенде, анын үстүндө Субанкул менен чогуу үч уулу Толгонайдын көзүнө «Бирге өскөн теректердей болушуп», уулдары эр жетип, ар кимиси өз жолдорун жолдоп калышкан (5; 262-б). Кечке жуук орокчуларга деген комбайн оргон жаңы буудайдын наны сындырылып, ооз тийишкенде «анча-мынча жашыгыраак болгону менен, анын дүмбүл даамына, күн, жер, түтүн жыттанган жытына» эмне тең келсин! Карды ачкан орокчулар арыктын боюна жыйналып келишкенде, күн эгиндин үстүнө «кочкул от ойнотуп», ылдый түшүп келген болуучу (5; 283-б).

Ч. Айтматов адамдын ички жан дүйнөсүнө үңүлө кирип, эволюциялык процессин даана байкап, психологиясын көркөм чеберчиликте көрсөтө алгандыктан, анын чыгармалары көптөгөн окурмандарды өзүнө тартат.

Жазуучунун «Гүлсарат» повестиндеги салыштырууларга көңүл буруп көрөлүчү: «Учкан жылдыздын куйругундай чаңды көргөн адам дароо таанычу. «А, жаныбар, Гүлсары баратат» деп калаар эле. Желсиз күнү Гүлсары зымырап өткөн жол үстүндө боз була чаң реактив самолеттун түтүн изиндей болуп, көпкө турат тарабай». (3; 55-б)

Бул салыштырууларда Гүлсараттын жорголугу даана көрүнсө, анын ашкан күлүктүгү майрамдык маарекеге чабылган казак жана кыргыз элинен тандалган күлүктөрдөн озуп чыкканда билинди, аны жазуучу мындай деп сүрөттөйт: «Көөдөнүн күч жарып, көзүнөн от жанып, Гүлсары белден ылдый апай бетте жылдыз болуп агып учту.» (3; 68-б)

Ал эми Танабайдын көңүлдөшү «Бүбүжандын Гүлсарынын жалын тарап, омуроосун сылаган учурдагы колунун жумшактыгы «үйүрдөгү тору кашка байталдын эрининдей мээримдүү жибек кол» болсо, «көздөрү айлуу түндөгү булак түбүндө жаткан асыл таштай жаркылдайт.»(3; 62-б) Карыган чал, картаң аттын караңгыда жолдо келатканы «машинанын жарыгы көз ирмемге караңгыдан таап алып, кубарта жарык кылган ат менен чалдын элеси аппак болуп, арбактын сүлдөрү кейиптенип кетти.» (3;56-б)

Байкаңызчы, эмне деген чеберчилик, кандай укмуш салыштыруулар! Салыштыруулар окуяларды бул же тигил каармандын түшүнө билиш өзгөчөлүгүн, бөтөнчөлүгүн да көрсөтө алат. «Саманчынын жолундагы» Майсалбектин катын алып көрөлүчү: «Дүйнөдө мындан ары согуш болбосо, жаңы төрөлгөн баланын ыңаалаганы- ошол мен, бой жеткен кыздардын жоодураган көздөрү – ошол мен, бутактагы көгөргөн жалбырак – ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин – ошол мен, мугалимдин балдарга үйрөткөн биринчи «А» тамгасы – ошол мен, ошонун баары мен, мен деп билип жүргүн, апа!» (2; 310-311-б) Майсалбектин апасына кайрылган ушул сөздөрүндө келечекти көрө билүүсү, ага ишенүүсү көрүнөт.

«Жамийла» повестиндеги Данияр ичинде сактап жүргөн бугун Жамийлага обон аркылуу билдирбеди беле! Ал жөн обон эмес, жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон. Ал «обон бирде казактын учу-кыйыры жок ай-талаасындай кенен агымда жайкалып көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай бийик заңгырап көкөлөйт» (4; 234-б).

«Кыямат» романындагы айбанаттардын да жан-дүйнөсүн туюп, салыштырууну өз орду менен пайдаланат. М.: Ташчайнар каны ойноп, делебеси козголуп, чыдамы кетип, буулугуп турганда же «жыландай бирде иймеңдеп, бирде окторулуп» алдынан ары секирип, бери секирип, жата калып эркелейт (7; 7-б). Ээленген бөлтүрүктөрү жанын койбой асыла бергенге Акбара нары секирип отурду да, «жебедей сайылган көз курчун закым болуп агып өтүп жаткан» бөкөндөргө кадай берди (7; 20-б). Вертолету көктөн «шилиңди көзөп тиктеп», жердегилерге жол көрсөтүп, жердеги машинечендер болсо туягындын даңканын көккө сапыртпай сая түшүп, тынбай аткан мылтыктары как желкеңе жетип такалып, бөкөндөр оңкобаштанып куланып жаткан кез келгенде Моюнкумдагы жашоо аңтар-теңтер болуп, «сырайган буттар асманга сайылып» жатып калды (7; 11-б).

Москвадагы Пушкин музейиндеги Софиялык ырчылардын үндөрү Авдийге «түркүн түстүү коп көпөлөк болуп», көкөлөп учкандай сезилет (7; 58-б). Авдий Каллистратов баштыктагы нашааны вагондун эшигинен сыртка чачып, жан кечти, нашакеч болуп бараткан жаш балдарды адал жолго салам деген аракетинин кейиштүү акыбети бут кийимдери канжалаган чабагандар аны бетке тээп жатканда, арылдаган шамал «дүркүрөп күйгөн өрттүн алоосундай» бетке чаап жардамдашып, өлүмгө тушукту (7; 67-б). «Кыяматтагы» терс каарман Базарбай геологдордун көзүнчө кыйкырган аялын үйгө киргизип алып, үн-сөзү жок, алкымдан бурай кармап, дубалга

нытыра басканда – аялдын кунары заматта уча түштү, Базарбай аялынын небак «каары качкан, когала болуп бүткөн, бырыш баскан, жүдөгөн, небак нуру өчкөн» көздөрүнөн артта калган жылдардын бардык кайгы-касиретин, өкүнүч-арманын сезди (7; 225-б).

Акбаранын бөлтүрүктөрүн Базарбай алып кеткенде, ыраактан эле үңкүргө жакындай бергенде жүрөгү жамандыкты сезип, кандайдыр бир куш жанында «көлөкөдөй ээрчип», кошо келаткандай, батып бараткан күндүн шооласына «каргашалуу бирдеме» илээшип тургандай сезилет (7; 233-б).

Бостондун үйүнөн Базарбайды Марат менен Ырыскул узатып, жеткирип баратканда түн «жылдыздуу жабуусу менен» асманды да, тоолорду да, «балык жондонуп келберсиген карааны тээ ырааста болголонуп турган көлдүда – баарынын үстүнөн чүмкөй жаап салган маал эле (7; 286-б).

Баланы алып качкан карышкыр Бостондун огунан кулап түшкөндө, чуркап жеткен Бостон «кышкы ызгаарда жылаңач тургандай» каны муздай түштү. Эмне кылар айласын таппай, көргөн көзүнө ишенбей, кыйкырайын десе кыйкырыгы чыкпай, иреңи заматта «күлдөй өчүп», капыстан ичине «ок тийген кишидей» бети-башы бырышып турган ордунда тегеренип кетти. Акбара али тирүү болчу, анын жанында көкүрөгүн ок көзөп өткөн бала сулк жаткан эле. Дүйнө жым-жырт боло түштүбү, же кулак тунуп калдыбы – дабыштар өчүп, айлана-тегерек тумандап, эми эле чайыттай ачылып турган жер-суу жоголуп, анын ордун «кызыл өрт каптаган» караңгылык бастыда калды (7; 335-б).

Ч. Айтматов жаратылыштын кооздугун, табияттын түрдүү сырларын да эң бир чебер салыштырат. М.: «Аксакалдын кара көрпө жакасы сымал береги көлгө түшкөн көкүрөгүн чер токой баскан... Көк жамачы өндөнүп ар-ар жерде айыл-кыштак, кыштакка улап кудүрөйгөн бак, эгин талаалар. Ийреленде чубалжыган кашка жолдо куйругун сүйрөй качкан чычкандарга окшоп, машинелер чаң уюлгутуп аркы-терки жүгүрөт. Алыска созулуп, ээриген коргошундай көлкүлдөп Ысык-Көл жатат. Көлдүн төрүнө көз жетпейт, көгүлтүр суу менен көк асман биригип кеткендей» (1; 39-б). Кароол дөбөнүн чокусунан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөт эмеспи, бала «тескейине дүрбү салса тээ алыскы мунарык төрдөн сүткө жуугандай аппак болуп, кунгө чагылышып жалтылдап, Теңир-Тоонун көк мелжиген улуу чокусу Хан-Теңир заңкаят» (1; 38-б).

Ч. Айтматовдун чыгармалары өзүнүн эмоциялык заряды жагынан ар түрдүү: бири ойлонтот, бири суктандырат, бири жаныңды жыргатып эритет

жана бүт оюңду, эркиңди багынтып алат. Ушул сыйкырдуу күч эмнеде? Көркөм сөз каражаттарынын түрлөрүн өз орду менен колдоно билгендигинде. Ушул мезгилге чейин аял затынын сулуулугун, улуулугун канчалаган акын ырга кошоду, канчалаган кыл калемдерден чыгарма жаралбады, канчалаган сүрөтчү сүрөт тартпады. Ошолордун катарында Ч. Айтматов да аял затына тиешелүү сулуулукту төмөнкү салыштыруулар аркылуу жеткире алды. М.: «Мырзагүлдүн күлкүсү кашкайып аткан таңдай. Шынга бойлуу, кымча бел, бото көз, айдай сулуу бийкеч... (6; 205-б)

Султанмурат Мырзагүлдү сүйөт, азыр да суунун өйүзүндө аны ичи элжиреп карап турду; «анткени гүлдөн-гүлгө учуп конгон көпөлөк мисал тиги кыздын этек-жеңи желбиреп, аттамчык аттап келатканы бир сонун көрүндү. »(6;243-б) Жер айдап жүрүп, турналарды көрүп чуркаганда, турналар бир тал канатын таштап кетсе, Мырзагүлгө учуп-күйүп жетип, ага канатты берсем деген назик сезимди ала чуркаганычы...(6;267-б)

«Ай андагы Султанмураттын чуркаганы! Согончогу жерге тийбей дикилдесе жашыл кыраң жамынган жер алдын тосо жылып келаткандай.» (Эрте келген турналар повести) (2; 266-б)

Ч. Айтматовдун чебер сүрөткер экендиги чыгармаларындагы тескери каармандарды сүрөттөгөндө да даана көрүнөт, аларды терс, начар нерселерге салыштырат. М.: «Аңгыча болбой каңырайган эшигибиз шарт этип ачылды да, желмогуздай күлмөңдөгөн жеңем башпакты... » (Биринчи мугалим) (2; 82-б)

Ошондо Алтынайды жеңеси сүйрөп чыгып, түлкү тебетейченге токол кылып кошуп берип, эси ооган кыз эртең менен көзүн ачса «коломтонун боюнда какчыйган жыгачтай болгон дудук кебетеленген үңүрөйгөн кара катын отуруптур.» (2; 84-б).

Кара катындын «эчтеке айтпаган, коломтодо өчкөн күл өңдүү томсоргон көздөрүнүн муздай көз карашы, күчүк жагынан башка көсөө менен койгуланып жүрүп, көк мээ болгон иттин телмирген көздөрүнө окшоп жатты» (2; 85-б).

Жазуучунун каармандарынын диалогдорунан да салыштырууларды жолуктурабыз. М: Толгонай өзүнүн сырдашы Жер энеге төмөндөгүчө кайрылат: «Нымшыган бетиң көгүлтүр булоолонуп, дүйнөнүн чар тарабына алда-кайда суналып, күмүштөй мунарыктап төшөктө жаткан аялдай нымшып жатканындан, даркан талаам... Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканындан Жер –

Энем!» (5;344-б) Жыйынтыктап айтканда Ч. Айтматовдун салыштыруулары кандайдыр бир кокустуктан келип чыккан көрүнүш эмес, же болбосо атайын ушул көркөм сөз каражатын колдонууну автор максат кылып койбогондугун чыгарманы окуган ар бир адам дароо эле сезет. Тигил же бул салыштыруу каармандардын психологиялык абалына жана болуп жаткан окуяларга байланыштуу зарыл шарттардын негизинде келип чыгат. Ч. Айтматов аларды чыгарманын бүткүл турпаты менен чиелеништирип, өз ылайыгы менен пайдаланат.

Ч. Айтматов – ааламдын акылман сүрөткери. Сүрөткер менен эл – өзөктөш, эки өркөч тоодой эгиз нерсе. Талантты эл жаратат, аны чебер окүлдөрү түзгөн бардык мыкты нерсенин, иштердин баалоочуусу да, сактоочусу да ошол эл. Булардын байланышы тутумдаш. «Сүрөткер – элдин рухий жөлөгү болсо, эл сүрөткердин рухий жөлөгү болот», - деп Ч. Айтматов өзү айткандай доорубуз, заманыбыз, элибиз жараткан азамат уулдардын бири Чыңгыздын өзү болуп эсептелерине эбегейсиз бүткүл чыгармачылыгына таазим кылышкан сансыз окурмандары күбөлөп турат.

Адабияттар:

1. Ч. Айтматов «Ак кеме». – Бишкек, 2009-жыл.
2. Ч. Айтматов «Биринчи мугалим». – Бишкек, 2009-жыл.
3. Ч. Айтматов «Гүлсарат». - Фрунзе, 1978-жыл.
4. Ч. Айтматов «Жамийла». – Бишкек, 2009-жыл
5. Ч. Айтматов «Саманчынын жолу». - Фрунзе, 1982-жыл.
6. Ч. Айтматов «Эрте келген турналар». – Бишкек, 2009-жыл.
7. Ч. Айтматов “Кыямат”. – Фрунзе, 1988-жыл

УДК: 371.3(82)

“МАНАС” ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ МААЛЫМАТТАР, ИЗИЛДӨӨЛӨР, БАСЫЛМАЛАР

Үкүева Бүшарипа Кожояровна-ОшМУнун профессору, п.и.д.
E-mail:ukueva1949@mail.ru
Имаралиева Жамила Рахманалиевна-ОшМунун аспиранты
E-mail:imaralivaj283@gmail.com
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада бир канча көрүнүктүү чет элдик изилдөөчүлөрдүн жана окумуштуулардын Улуу Октябрь революциясына чейинки “Манас “ эпосу жөнүндө жазылган алгачкы эмгектери жана алардын пикири боюнча “Манас“ эпосундагы*

окуялардын тарыхыйлуулугу, кыргыз элинин тарыхындагы орду, манасчылардын көркөм ойлоосунун бийиктиги, башка түрк элдеринин жана дүйнөлүк эпикалык чыгармалардын ичинде эпостун ээлеген деңгээли, эпостун кыргыз Манас таануу илиминдеги ролу, алгачыкы эпосту жазып алуу аракеттери, бастырып чыгаруу жана изилдөө иштери жана жалпы эле эпостун спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө карата илимий байкоо, көз караштар баяндалат. (74)

Макала жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине жана жогорку окуу жайлардын окутуучуларына арналат.

Түйүндүү сөздөр: *Манас, эпос, окумуштуу, изилдөөчүлөр, тарыхыйлуулугу,орду, көркөм ойлоо, манасчылар, кыргыздар, басып чыгаруу, изилдөө, тарыхый инсан, элдик оозеки чыгармачылык, эл оозунан жыйноо, эпос тууралуу маалымат.*

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ, ИССЛЕДОВАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ ПО ЭПОСУ “МАНАС”

Үкүева Бүшарипа Кожояровна- д.п.н.,профессор ОшГУ,
E-mail:ukueva1949@mail.ru
Имаралиева Жамила Рахманалиевна- аспирант ОшГУ
E-mail:.imaralivaj283@gmail.com
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызкая Республика

Аннотации*: В статье представлены первые работы ряда выдающихся зарубежных исследователей и ученых по эпосу «Манас» до Великой Октябрьской революции, по их мнению, исторические события эпоса «Манас», его место в истории кыргызского народа, вершины художественной мысли описываются уровень эпоса, роль эпоса в киргизском манасе, попытки записать оригинальный эпос, издательские и исследовательские работы, а также научные наблюдения и взгляды на особенности эпоса в целом. (74)*

Статья предназначена для учителей кыргызского языка и литературы общеобразовательной школы и для студентов, преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова:*Манас, эпос, ученый, исследователи, историография, место, художественное мышление, манасчы, киргизы, издание, исследование, исторический деятель, фольклор, сведения об эпосе.*

PRELIMINARY INFORMATION, RESEARCH, PUBLICATIONS ABOUT THE EPIC “MANAS”

Ukueva Busharipa Kozhoyarovna-
Doctor of Pedagogical Sciences Professor Osh SU,
E-mail: ukueva1949@mail.ru
Imaralieva Jamila Rahmanalievna-Postgraduate student of Osh SU
E-mail:.imaralivaj283@gmail.com
Osh State University Osh, Kyrgyz-Republic

Abstract: *The article contains the first works of several prominent foreign researchers and scholars on the epic "Manas" before the Great October Revolution and, in their opinion, the*

historical events of the epic "Manas", its place in the history of the Kyrgyz people, the height of artistic thought of The level of the epic, the role of the epic in the Kyrgyz Manas studies, attempts to record the first epic, publication and research, and scientific observations and views on the specific features of the epic in general are described. (74)

The article is intended for teachers of the Kyrgyz language and literature of secondary schools and teachers of higher educational institutions

Keywords: *Manas, epic, scholar, researchers, historiography, place, artistic thinking, manaschy, Kyrgyz, publication, research, historical figure, folklore, information about the epic*.

Эпос жөнүндөгү алгачкы жазма маалыматтар тууралуу көрүнүктүү изилдөөчүлөр Е. Малов, М.О. Ауэзов, А.Н.Бернштам, В.М.Жирмунский, Б.М.Юнусалиев, К.А. Рахматуллин ж.б пикири боюнча «Манас» эпосундагы окуялар Эне-Сай кыргыздары 15-16-кылымдарда саясий жактан жогорулап турган мезгилдеги айрым тарыхый окуялар чагылдырылгандыгын белгилешет. Анткени ошол мезгилде Эне-Сай кыргыздары чыгыштан Манжурия, батыштан Иртыш дарыясына, түндүктөн Краснодар, түштүк-чыгыштан Түркстанга чейинки аймакты ээлеп турган ири мамлекетти түзүшкөндүгү тарыхтан белгилүү. Ошондон улам Манжурияда жашаган шивэй урууларына жасаган кыргыздардын жортуулу «Манас» эпосунда чагылдырылып калышы толук ыктымал деп белгилешет. Бул ойду аныктоо үчүн 16-кылымдын башталышында азыркы Аксы районунда туулуп, өскөн Сейф-ад-Дин Аксыкентинин жазган «Маджму ат-таварих» аттуу эмгегиндеги айрым бир Манас баатыр жөнүндөгү алгачкы малыматтарга кайрылып көрүшөт. Анткени ал эмгекте Манас баатыр менен Жолойдун согуштары баяндалып, алардын биринде калмактар жеңилип артка чегинишет,бирок, Жолой жаңы күч менен кайра келип, Ат-Башы аркылуу Кара-Кыштакка чабуул жасайт. Ага он миң солон, шивейлер жардамга келет. Буга карабастан Жолой жеңилип, Манастын найзасынан каза табат. Тактап айтканда кара сөз менен жазылган бул эмгекте Манас тарыхый инсан катары сүрөттөлүп, анда Манастын төрөлүшү калмактын каны Жолой менен болгон анын салгылашуулары, ошондой согуштардын биринде Манас баатырдын 13 жеринен жарадар болушу, Жолойдун ага уу бердиргени, Жакыптын Жолойдун колуна түшкөнү жана акырында Манастын Жолойду женгени көрсөтүлөт

Эскерте кетүүчү жагдай Аксыкентинин кол жазмасында эпос жөнүндө сөз болбой эле баатыр Манастын калмактарга каршы күрөшү, ага жардам берген кимдер экендиги жөнүндө сөз болгонуна караганда Манасты эпостук баатыр эмес, тарыхый инсан катары кароого ишенич көбүрөөк туулат. Анткени ага жардам берген жана ага көмөктөш адамдардын дээрлиги тарыхта аты таанымал Имам Ибрахим, Токтомуш хан, Энгетөрө, Ахмед хан,

Камар-ад Дин сыяктуу белгилүү тарыхый инсандар болгондугуна караганда Манас баатыр жөнүндөгү бул алгачкы маалыматтар балким чыныгы тарыхтыр же балким эпосту угуп, ошондон таасирленгенде жазылган эмгектир деген ой пайда болот. Бул оюбузга далил Манастын ата-теги, кыргыз ханы Ногой өлгөндө анын мал-мүлкүн талап, балдарын туш-тарапка таратуу Сагынбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин вариантарында кездешкендиги. Ушундай көрүнүшкө Манастын өлүмүнө байланыштуу окуяларды алсак да болот.

Илимпоздор далилдегенге чейин Ферганалык Сайф-ад-Дин Аксыкенти жана анын уулу Нооруз-Мухаммед тарабынан 16-кылымдын баш ченинде жазылган бул эмгек кыргыз элинин тарыхы жана Манас жөнүндө жазылган алгачкы эмгек болгондугу менен баалуу болуп эсептелет.

Андан кийинки Манас жөнүндөгү маалымат он тогузунчу кылымдын экинчи жарымында эпосту эл оозунан жыйноого олуттуу көнүл бурула баштаганда бул ишке баш оту менен киришкен казак окумуштуусу Ч.Валихановдун жыйнаган материалдары болуп саналат.Ал жыйнаган материалдардын ичинен эн ирдүүсү белгисиз манасчыдан жазылып алынган «Көкөтөйдүн ашы» 3600сап ырдан турат. Эпостон алынган бул үзүндүнү ал Ыссык–Көлдүк аты жөнү белгисиз манасчыдан жазып алып, биринчи жолу орус коомчулугуна орус тилинде таанытып, андан дүйнө элине кыргыз элинин түгөнбөс энциклопедиясы катары орус тилинде басма беттерине жарыялаган эң улуу патриот жана окумуштуу Чокан Валиханов болгондугун сыймыктануу менен белгилесек болот. Ал «Семетейди» буруттардын «Одиссеясы» деп атап, «Манас» эпосу ногой доорунa таандык деп, эпостун жаралыш мезгили жөнүндө да алгач пикир айткан окумуштуу болгон.Анын эпостук спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө карата байкоолору, “Манас” эпосу жөнүндөгү илимдин калыптанышы менен өнүгүшүндө жана манас таануучу илимпоздорго илимий булактын башаты катары көмөк көрсөтөрү шексиз.”(2.175)десек болот. Ошол эле мезгилде “Манас”-бул кыргыз элинин белгисиз мезгилдерден биздин күндөргө чейинки жазылбаган тарыхынын – түгөнбөгөн архиви. Ошол белгисиз мезгилдерден жазылбаган тарыхты биринчи кагазга түшүргөн окумуштуу Ч.Валихановдун болгондугу. Ошондуктан Ч.Валихановду “Манас” эпосун биринчи ачкан окумуштуу деп сыймык менен атайбыз. Анын түпкү мааниси-кыргыз элинин биздин заманга чейинки өтө байыркы тарыхы менен “Манас” эпосунун жаралыш башаты эриш-аркак айкалышып жаткандыгында (5). Ал 1865-жылы 30 жаш курагында оорудан көз жумбаганда, балким кыргыз элинин бул улуу океаны ошол кездерде эле өз баасын алат беле, ким билет.

Манасты эл оозунан жыйноого Ч. Валихановдон кийин ат көтөрө алгыс олуттуу салым кошкон «Түркологиянын атасы» деген ат менен таанымал болгон белгилүү чыгыш таануучу Радлов Василий Васильевич (немисче аты Фридрих Вильгелм) болгон. Ал 1837-жылы 5-январда Берлин шаарында туулган менен бала кезинен филология, тил илимдерине анын ичинен чыгыш тилдерине кызыккандыктан атайын экспедиция менен Кыргызстанга келип, түндүктүк белгисиз манасчылардан «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүн жазып алып, анын бардыгы биригип эпостон 12454 сап ыр кагазга түшүрүлгөн. Мунун ичинен 3005 сабы «Семетей» менен «Сейтекке», 9449 сабы «Манаска» таандык болгон. «Манас» бөлүмүнөн Манастын төрөлүшү, Алмамбеттин окуясы, Көкчө менен болгон уруш, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы камтылган. Белгилөөчү нерсе,эң биринчи ирет 1885-жылы академик Василий Радлов кагазга түшүрүп кеткен вариант Санкт-Петербург шаарында кириллица ариби менен кыргыз тилинде басылып чыккан. Ушул эле жылы немис тилиндеги котормосунун бир бөлүгү Германиянын Лейпциг шаарында жарык көргөн. Демек мындан ошол жылдары түрколог Радлов эпосту Европага тааныткандыгы белгилүү болот.Башкача айтканда, бул материалдар 1985-ж окумуштуунун көп томдон турган «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу 10 томдук эмгегинин 5-томуна кирип, ал кыргыз, немец тилдеринде жарыяланган. Ырас, текстти жазып алууда кыйынчылыктар болгондугун окумуштуу өзү эскерип кетсе да, Радлов жазып алган материалдын илимий баалуулугу бөтөнчө зор. Анткени эпоско карата баш сөзүндө бир катар илимий пикирлерин билдиргендиги бүгүнкү күндүн тарыхын жана илимий изилдөөчүлөр үчүн эң баалуу материал болуп саналат. Ошондой эле ал, кыргыздарда сөз өнөрү, өзгөчө, баатырдык эпос өзгөчө өнүккөндүгүн, эпостун бир катар олуттуу өзгөчөлүктөрүн туура байкап, адилеттүү баа бергендиги. «Манас» эпосунун өзгөчө касиеттерин кыргыз элинин тарыхый жашоо турмушу менен тыгыз байланышта карап, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, угуучу чөйрөнүн ролу өңдүү эпостун маанилүү маселелери боюнча айткан ой-пикирлери өзүнүн актуалдуулугун бүгүнкү күнгө чейин жоготпогондугу кийинки муун үчүн актуалдуу бойдон кала берет.[10]

Андан кийинки Улуу Октябрь Революциясына чейинки «Манас» эпосун эл оозунан жыйнап коомчулукка таанытууда зор эмгек синирген венгер окумуштуусу Алмаши болуп саналат. Ал кыргыздардын арасына келип, эл оозунан «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» аттуу үзүндүнү жазып алып, 1911-жылы «Восточное обозрение » журналына жарыялаган, кийин котормосу немец тилинде да жарык көргөн. Ал өзүнүн

макаласында үч илтикке кыскача мүнөздөмө берүү менен көбүнчө эпостун ыр түзүлүшүнө көбүрөөк токтолгондугу маалым.

Андан кийинки эпос тууралуу маалымат 1903-жылы орус коомчулугу тарабынан түзүлгөн экспедиция менен кыргыз жергесине келген орус сүрөтчүсү Б. В .Смирновго таандык. Ал Чүйдөгү жомокчу, кыякчы Кенже Карага жолугуп, андан «Семетейден» үзүндү жазып алып, аны орусчага кара сөз түрүндө которуп, 1914-жылы «Түркстандын талааларында» деген ат менен басмадан чыгарат.Анда «Семетейдин Айчүрөктү издеп чыккандагы» окуясы баяндалат. Кызык жана сүйүнүчтүү жери Кенже Каранын үнүн фонограммага жазып алгандыгы. Анткени ага чейин фонограммага жазып алуу тууралуу түшүнүк да болгон эмес, ошондуктан бул окуя тарых үчүн да белгилөөчү жагдай болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде биринчи жолу Кенже Каранын сүрөтүн тартып алгандыгы.

Улуу Октябрь Революциясынан кийин Манасты жазып алуу жана жыйноого кыргыздарда алгачкылардан болуп К.Мифтяков баштап, ал 1922-жылдан Сагынбайдан «Манас» бөлүмүн толук жазып алып, калган бөлүмдөрүн Сагынбайдын ооруп калгандыгына байланыштуу уланта албай калган. Кийинки эпосту эл оозунан жыйноодо Ы.Абдырахманов да чоң эмгек сиңиргендигин белгилесек болот.

Эпосту изилдөө XIX кылымдын экинчи жарымынан башталып, манастаануу илими калыптанып, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ боло баштады. Өзгөчө «Манас» эпосу тууралуу маалыматтар орус жана Европа басмаларында 1861 - 1917-жылдар аралыгында басмадан жарык көргөн. Аларга академик В. В. Бартольддун (Бартольд В. В. Киргизы. Соч. т. II, ч. I., М., 1968), орус саякатчысы П. Т. Семёнов-Тян-Шанскийдин (Семёнов-Тян-Шанский. Путешествие в Тянь-Шань. М., 1958), Г. Н. Потаниндин (Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М., 1899) эмгектери мисал.Орус окумуштуусу П. М. Мелиоранский өзүнүн эмгегинде (Мелиоранский П. М. О составе и общем характере киргизских былин. Тургайская газета, 1886, № 68), эпостун тарыхый катмарларына басым жасаса, Ф. Е. Корш (Корш Ф. Е. Древнейший народный стих тюркских племён. Записки ВО, РАО, СПТ, т. XIX, вып. 2 — 3. 1909) “Манас” эпосунун поэтикасына жана анын жанрлык өзгөчөлүктөрүнө негизги көңүлдү бурган эмгектердин катарын толуктайт.Андан кийин эпосту изилдөө советтик мезгилде түрколог П. А. Фалевдин 1922-ж. «Наука и просвещение» журналына жарыяланган «Кара кыргыздардын жомоктору кандай түзүлөт» деген макаласы менен башталып, кийинки изилдөөлөргө М. О. Ауэзовдун «Манас» жөнүндөгү изилдөөлөрү кирип, андан ары С. М. Абрамзондун, В. М. Жирмунскийдин, А. Бернштамдын, П. Н. Берковдун эмгектеринде да

«Манас» эпосу тууралуу кенен илимий маалыматтар берилгендигин белгилесек болот. (6.440)

Кийинки эпосту толук жазып алуу ишин Саякбайдан К.Жумабаев, Ы.Абдырахманов, Ж.Рисов, К.Кыдырбаева улантып,1930-жылдан 1947-жылдын апрелине чейин «Манас»-84513, «Семетей»-316157, «Сейтек»-84697, «Кенен», «Алымсарык», «Кулансарык»-15186 сап баары биригип-500553 сап ырды кагаз бетине түшүрүшкөн.

1935-жылдан баштап О.Кыштообаев, К. Кыдырбаева, Т. Байжиевдер Шапак Рысмендеевден 46671 саптан турган эпосту жазып алышса, С. Байсалов, А.Тайкүрөнов, Ы.Абдырахмановдор, Молдобасан Мусулманкуловдон 576888 сап, 1944-45-жылдары жазып алышып, 1938-40-жылдар аралыгында Т.Абдыракунов, М.Багышев, И. Мусаев Багыш Сазан уулунан 41140 сап ыр, 1937-39- жылдары Т.Молдо 48492 саптан турган өзүнүн вариантын,
Ы.Абдырахмановдун 14380 сап ырдан турган өзүнүн вариантын, 1960-70-жылдары Мамбет Чокмор уулунан «Манас» 103090 сап ыр көлөмүндө жазылып алынган жана азыркы мезгилде да «Манас» таануу секциясы эпосту эл оозунан жыйноону токтотпостон өз иштерин улантууда.

XX кылымдын 30-40-жыдарындагы эпосту бастырып чыгаруу маселеси бир кыйла колго алына баштагандыгын 20- жылдардын аягында эпостун тексттеринин үзүндүлөрү, эпизоддору күндөлүк басма сөздөрдө өз алдынча китеп болуп жарыялана баштагандыктарынан көрөбүз. Ал эми 1940-45-жылдары “Манас” серияларында төмөнкү китептер жарык көргөн: С.Орозбаков боюнча”Манастын балалык чагы” (кара сөз аралаш, 1940,132 басма табак), басмага Ы.Абдырахманов даярдаган;

“Манас”энциклопедиясында окумуштуу К.Кырбашев белгилегендей: “1925- жылы Москвадан араб ариби менен Тыныбек манасчынын айтуусунда “Семетей” эпосунан үзүндү жарык көргөн. Баш сөзүн жазып жана басмага даярдаган Эшенаалы Арабаев болгон. Көлөмү 3617 сап ырдан турган. Бул – “Манас”эпосунун Совет доорунда жарык көргөн эң алгачкы тексти болгон. 30-жылдардын аягында эпостун тексттеринин үзүндүлөрү эпизоддору күндөлүк басма сөздө да жана өз алдынча китеп болуп жарыялана баштаган. Ал эми 1940-45-ж. “Манас” серияларынан төмөнкү китептер жарык көргөн СОВ-б-ча “Манастын балалык чагы” (кара сөз аралаш, Фр., 1940,132 бет) басмага Ы.Абдырахманов даярдаган: “Алооке хан” Фр., 1941 56 бет басмага Ы.Абдырахманов даярдаган С.Каралаев боюнча “Каныкейдин жомогу (”ФР.,1941 108 бет), басмага Ы. Абдырахманов даярдаган “Каныкейдин Тайторуну чапканы”(ФР 1941 156 бет) редактору Ө.Жакишов.,С.Орозбаков боюнча” Макел дөө” (ФР 1941 64бет) басмага даярдаган Ы.Абдырахманов

С.Каралаев боюнча “Манастын өлүмү” (ФР 1941 64бет) басмага даярдаган Ы.Абдрахманов “Манастагы элестер “ “мектеп жашындагы балдар үчүн (ФР 1941, 39бет)түзгөн К Маликов ТМБ боюнча “Семетейдин Букардан Таласка келиши “ (ФР 1941 56бет) басмага даярдаган Ы.Абдырахманов, А.Рысмендеев боюнча “Үргөнч” (ФР1941 64 бет) басмага даярдаган Ы.Абдырахманов, С. Орозбаков боюнча “Алгачкы айкаш”(“Чоң казаттан “ үзүндү, Фр.,1942. 98 бет.), басмага даярдаган Ж Бейшекеев,С .Орозбаков боюнча “Биринчи казат” (Фр.,1944. 108 б). басмага даярдаган К.Рахматуллин. Б. Юнусалиевдин жалпы редакторлугу астында эпостун курама вариантынын төрт томдугу жарык көргөн “Манас”(1-китеп.Фр. 1958) ”Манас”(2-китеп.Фр. 1958) басмага даярдаган К. Маликов;”Семетей” (Фр.,1959), басмага даярдаган А. Токомбаев.”Сейтек” (Фр.,1960) басмага даярдаган Т.Сыдыкбеков. ”Манас” Ч.Айтматовдун башкы редакторлугу астында 1978-82-ж.С.Орозбаков боюнча төрт томдугу, 1984-91-ж С.Каралаев боюнча “Манас” (2китеп). “Семетей”(2 китеп), “Сейтек” (1китеп) китептери жарык көргөн.”СССР элдеринин эпосу” сериясынан С.Орозбаков боюнча “Манастын”төрт китебин кыргыз, орус тилдеринде Москвадан басып чыгаруу пландаштырылган. 1984-жылдан бери үч тому чыккан. Ошондой.эле “Манастын”айрым эпизоддору орус ж.б элдердин тилдеринде которулуп басылып чыгып жатат: “Алмамбет и Алтынай” (М.,1936,168 б), эркин которгон С.Клычков,”Манас-киргизкий эпос ”(Великий поход” М.,1946,372 б), которгон С.Липкин, Л.Пеньковский, М.Тарловскийдин редакциясында жарык көргөн. С.Липкин, Л.Пеньковский; “Алгачкы айкаш” (Алма Ата, 1942), которгон Куандык Жеми болуп саналат.

Бирок буга карабастан “Манасты” жапырт ар тараптан колго алуу маселесине келгенде бир нече идеологиялык тоскоолдуктар күч алган. Анын кесепетинен эпосту окуп үйрөнүү, изилдөө маселеси күндөн күнгө кечеңдей берген. Мындай тоскоолдуктардан биротоло арылуу максатында эпос тууралуу илимий конференция өткөрүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» элдин тарбия жагдайындагы түшүнүк, көз караш, идеяларын чагылдырган, ошондой эле зор таалим-тарбия берүүчү касиетке ээ педагогикалык кенч болуп саналат.

Адабияттар:

1. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан –Ф., 1983
2. Алиев С.,Т. Кулматов “Манасчылар жана изилдөөчүлөр” Б.1995ж. 175- б.
3. Ауэзов М. Киргизский героический поэма «Манас». В кн: Ауэзов М. Мысли разных лет.–Алма-Ата.-1961.

4. Байгазиев, С. Кыргыз адабияты: орто мектептин XI-класстары үчүн окуу китеби С. Байгазиев, К. Артыкбаев, К. Иманалиев ж.б. Билим компютер, 2013. ....бет.
5. Валиханов. Ч.ОчеркиДжунгарии. В кн: «Манас» -героический эпос киргизского народа. –Ф., 1968, 38–42-беттер.
6. *Мамыров М. “Кыргыз туусу” 06.09.2011-ж.*
7. "Манас" энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы,- 1995. 1-т. – 440- б.
8. Мусаев, С. Манас таануу илиминин тарыхы С. Мусаев. Бишкек, 2010. .....бб.
9. Мусаев С. «Манас» жана академик В.В. Радлов. - Б., 1997.
10. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Китепте :«Манас». .Эциклопедия.–Б., 1995, 2 том. 127–137-беттер.
11. Сайф-ад-дин-ибн дамулло Шах Аббас Аксыкенти жана анын уулу Нурмухаммед . «Маджмуат-таворих». Басмагадаярдаган О. Сооронов. - Б., 1994.

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журналды чыгарууга жоопту редактор: ***Абдуллаева Ж.Д.***

Кыргыз тили боюнча корректор: ***Эрмаматова З.***

Техникалык редактор: ***Убайдилаева Ж.А.***

ОшМУнун "Билим" редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып, басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору: (+9963222) 72273
Факс: (+9963222) 70915
Электрондук дарегибиз: E-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 28.12.2020
Көлөмү: 21 б.т. Буюртма: № 46
Форматы: 176x250 1/8 Нуска: ____ д.

«Билим» редакциялык – басма бөлүмү